

PA 10407

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתבי-עת לחקר הספר העברי

חוברת ח

תמוז תש"מ

תוכן העניינים

צבי גרונר. תשובות רב שרירא גאון לקירואן
ידידיה פלס. טעויות בקביעת הבעלות על שירי ר' בחיי בן יוסף אבן בקודה
יוסף תבורי. תשובות הגאונים והראשונים בכ"י ביבנטי. חלק א'
בנימין ריצ'לר. על כה"י של "ספר היראה" המיוחס לרבינו יונה גירונדי
משה אידל. תרגומו של ר' דוד בן יהודה החסיד לספר הזהר ופירושו לא"ב
חנא שמרוק. ששה דפוסים מנטובה ביידיש שלא היו ולא נבראו
שרה פרנקל. שני דפוסים עבריים לא נודעים
מאיר בניהו. ספר הוויכוח של רבי שמשון מורפורגו עם הכומר ביניטלי
אשר אופנהיימר. הדפוס העברי בטורקא
חיים ליברמן. הדפוס העברי באוסטריה: הוספות ותקונים
יהושע מונדשיין. כתבי יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם

העורך: ישראל תא-שמע

תגובות והערות

משה סוקולוב
האמנם הקיף פרוש רשב"ח את כל התורה?

יצחק ש. לנגה
לזהותו של הרב חיים פלטיאל

אברהם דויד
מי הוא ר' טעבלן מורו של ר' יעקב מרגלית?

יעקב י. שכטר
על ספר "עלילות דברים"

יצחק רובינסון
כ"י של קיצור פרוש "נבואות הילד"

יעקב ש. שפיגל
מיהו מחבר ספר "עץ־הדעת"?

אברהם שישא הלוי
על הספר "בוצינא דנהורא"

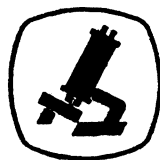
יהודה ברומר
הערה

עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

ח

בעריכת
ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תש"מ

ISSN 0334—4754

כ ת ו ב ת ה מ ע ר כ ת :

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן

נדפס בדפוס "דף־חן" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

גרפיקה: אפרת זיסוין

ה ת ו כ ן

5	תשובות רב שרירא גאון לקירואן	צבי גרונר
	טעויות בקביעת הבעלות על שירי ר' בחיי בן יוסף	ידידיה פלס
23	אבן בקודה	
32	תשובות הגאונים והראשונים בכ"י ביבנטי, חלק א'	יוסף תבורי
51	על כה"י של "ספר היראה" המיוחס לרבינו יונה גירונדי	בנימין ריצ'לר
	תרגומו של ר' דוד בן יהודה החסיד לספר הזוהר	משה אידל
60	ופירושו לא"ב	
74	ששה דפוסי מגטובה בידידיש שלא היו ולא נבראו	חנא שמרוק
79	שני דפוסים עבריים לא נודעים	שרה פרנקל
87	ספר הוויכוח שלרבי שמשון מורפורגו עם הכומר ביניטלי	מאיר בניהו
95	הדפוס העברי בטורקא	אשר א. אופנהיימר
111	הדפוס העברי באוסטריה ; הוספות ותקונים	חיים ליברמן
124	כתבי יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם	יהושע מונדשיין

תגובות והערות

137	האמנם הקיף פירוש ר' שמואל בן חפני את כל התורה	משה סוקולוב
140	לזהותו של רבי חיים פלטיאל	יצחק ש. לגה
147	מי הוא ר' טעבלן מורו של ר' יעקב מרגלית ?	אברהם דויד
148	על ספר "עלילות דברים"	יעקב י. שכטר
	כ"י של קיצור "פרוש נבואות הילד" לר' אברהם בן אליעזר הלוי	יצחק רובינסון
151		
153	מיהו מחבר ספר "עץ הדעת" ?	יעקב ש. שפיגל
155	על הספר "בוצינא דנהורא"	אברהם שישא הלוי
158	הערה	יהודה ברומר

רשימת הציורים

80	שער הספר "ראשית חכמה", קושטא, ת"כ
83	שער הספר "חזקה רבה", לייפציג, ת"ש
88	שער הספר 1703, La Saette di Gionata
89	שער הספר 1705, I Dardi Rabbini
100—99	לוח הקישוטים, העיטורים וסימני הדפוס של דפוס טורקא

מפרסומי אוניברסיטת בר-אילן

בר-אילן — ספר השנה למדעי היהדות והרוח. כרך ט"ז—י"ז — עורכים: מ.צ. קדרי / נ. קצבורג / ד. שפרבר. מחקרים בלשון; פרשנות המקרא; דברי תורה; חינוך; ספרות וכן מאמרים הדנים באספקטים השונים של יהדות ימינו. 342 עמ' עברית + 163 עמ' מאמרים ותקצירים באנגלית.

מודה במקצת — מחקר בסוגיות המשפט התלמודי / צ.א. שטיינפלד. 188 + XII עמ'.

עיונים בתקופת השואה — מ. אליאב. על תעלומת איידיעת השואה, גילוייה ומשמעותה. 142 עמ'. הדפסה שניה.

ממזרח וממערב — קובץ מחקרים בתולדות היהודים במערב ובצפון אפריקה. עורכים: א. בשן / א. רובינשטיין / ש. שוורצפוקס. כרך ב' 233 עמ' + XVII.

הדראמה האירופית — פרקי מחקר ומסות — ב. קורצווייל. בעריכת י. אברמסון / ח. שוהם. עיונים ביצירותיהם של שקספיר, לסינג, גטה, סטרינדברג ודירנמט. על התפתחותן של אורחות-חיים בורגניים ואמנותיים ומגמות אסתטיות ותיאור מוטיבים אלו ביצירות המאפיינות את הספרות האירופית במאות ה-19 וה-20. 280 עמ'.

ממטאפורה ועד סמל — ד. לנדאו. הדיבור האנושי מלא סמלים וביטויים סימבוליים המבטאים תכנים שונים ממשמעותם המילולית. המחבר חוקר ביטויים סימבוליים אלו ובכך נותן לנו מפתח להבנת היצירה הספרותית לסוגיה. 256 עמ'.

מחקרים בעברית ובלשונות שמיות בעריכת גב"ע צרפתי / פ. ארצי / ח. י. גרינפלד / מ.צ. קדרי. 218 עמ' + LXX 1980.

"דעת" — כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה. חוברת 3². 274 + 80 עמ' באנגלית.

הפצה לחנויות — א. ערמוני בע"מ — רח' בלפור 4 תל-אביב 292026 (03). למידע נוסף נא לפנות אל היחידה להוצאה לאור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE NO. 8

JUNE 1980

CONTENTS

- Ts. Groner.** Responsa by R. Sherira Gaon to Kairouan
J. Peles. The Authorship of some R. Bahya Ibn Pakoda's poems
J. Tavori. Responsa by Geonim and Rishonim, ms. Vivante, pt. 1
B. Richler. "Sefer ha-Yira'h" attributed to R. Jona Gherondi, mss. data
M. Idel. The "Zohar" translation by R. David b. Jehuda he-Hasid
Ch. Shmeruk. Six would-be Yiddish Mantua books
S. Frankel. Two un-known Hebrew books
M. Benayahu. R. Shimshon Morpurgo's polemic against Benetelli
A. Oppenheimer. The Hebrew press in Turka
H. Lieberman. The Hebrew press in Ostrog; Addenda and corrigenda
J. Mondshein. Manuscripts and preparations for print at Romm press

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

NOTES

M. Sokoloff

Did R. Samuel b. Hofni complete his Torah-Commentary

I. Sh. Lange

Identifying R. Haim Paltiel

A. David

R. Tevlen, the master of R. J. Margalit

I. I. Schechter

On the book "Alilot-Devarim"

I. Robinson

A short ms. commentary to "Nevu'ot ha-Yeled", by R. Abraham ha-Levi

J. Spiegel

The author of "Etz ha-Da'at"

A. Schischa

On the book "Butzina de-Nehora"

J. Brumer

A note

צבי גרונר

תשובות רב שרירא גאון לקירואן

תשובות רב שרירא גאון ורב האי לרב יעקב ב"ר נסים מקירואן¹. קטע בן 18 עמוד שהתחרון ריק, ואף הראשון היה ריק אלא שסופר אחר הוסיף תשובה מריבמ"ץ². התשובות כתובות, איפוא, מעמוד 2 (1 ע"ב) עד לעמוד 17 (9 ע"א). נראה שהיו 5 דפי קלף מקופלים כרגיל, וסוף החיצון נחתך משום שלא היה צורך בו. האמצע הוא המשך אחד ולא חסר בו דבר (כלומר 6 ע"א הוא המשך ישיר של 5 ע"ב. מהתוכן נראה ששום דף לא חסר). בכל עמוד 23 שורות משורטטות, כתובות בכתב מרובע. צילום הספרייה הלאומית בירושלים 577.7/2³. הקטע פגום מאוד וחסר לגמרי בחלקו התחתון השמאלי, ואף מלים הקרובות לשם מטושטשות ומחוקות הן, וקריאתן מאוד קשה.

אף אחת מהתשובות בקבוצה אינה ידועה ממקום אחר. על אף שאין הוכחה של ממש לכך, סביר להניח שלפנינו העתקה קדומה מתוך קונטרס מקורי. ממילא יוצא שכל התשובות הן מאותו הקונטרס, על כל המשתמע מכך, ושהכותרת מתייחסת לתשובות כולן. אין הכרח שלפנינו הקונטרס כולו⁴.

כרגיל אצל תשובות הגאונים, גם בקבוצה זאת מאירה לנו גירסאות בתלמוד ובחיבורי הגאונים, מרחיבה את ידיעותינו על שיטותיהם של גאונים קדומים ויחסם של הגאונים המאוחרים אליהם, מבהירה את דרכם של הגאונים בהוראה ובלימוד, ומוסיפה מידע היסטורי הקשור לפעולותיהם של הגאונים.

א. גירסאות

נפתח בדוגמה מאלפת מחיבורי הגאונים, הבאה ללמד עד כמה אין לזלזל בגירסה מסורה, על אף היותה בודדת ולכאורה מוטעית. בהלכות פסוקות, מהדורת ששון, הלכות ראש השנה, עמ' כ"א, שורה 6, אנו גורסים: "ציפהו זהב מבפנים כשר מבחוץ אם נשתנה קולו" וכו'. על "כשר" מעיר המהדיר (הערה ה'): "צ"ל פסול וכ"ה בה"ר 20" (וכ"ה בר"ה, כ"ז, ע"ב ללא שינוי גירסה ידוע; צ.ג.). והנה, בתשובתנו הראשונה (1 ע"ב), מוזכרים רש"ג ורה"ג את גירסת השואלים, "צפה זהב מבפנים כשר [מבחוץ]... ובהלכות נמי הכי כתיב". כידוע, סתם הלכות — אצל הגאונים וסייעתם — הן הלכות דרב יהודאי (=הלכות פסוקות). אם כן, חכמי קירואן גרסו

1 ר' פרופ' ש. אברמסון, רב נסים גאון, מבוא, ע' י"ז ואילך, ובמצויין בע' י"ט בפסקא השניה.

2 אני מודה לידידי פרופ' י. זוסמן שאגב טיפלו בתשובה זו, היפנה את תשומת לבי לצילום.

3 תדתי למנהלה, ד"ר מ. בית-אריה.

4 ר' מה שכתבתי בעלי-ספר ב', ע' 5-6.

ב"הלכות" בדיוק כמו הגירסה שבה"פ ששון. האישור לגירסה אמנם התמזגה, אך אנו למדין מכאן שאסור לבטל גירסה בהערת: "צ"ל". לא אישור לגירסה בה"פ ששון בלבד מצאנו, אלא למדנו שזו אף היתה גירסת השואלים בגמרא. אלא שרש"ג ורה"ג דחו את הגירסה בגמרא, בטענה שבגמרא זו גירסה משובשת (ואכן לא מצאנו לה ריע זולת ה"פ). כלומר, במקרה זה הגאונים דחו מכל וכל גירסה השונה מגירסתם. לא תמיד הגיבו כך הגאונים לגירסה השונה מגירסתם. בתשובה הארוכה בענין "חרם סתם" (ח) מעיד רב האי (7 ע"ב), "ליכא ראייה [מן] הדא מלתא... דהא איכא רבנן [דלא גרסי] דתנן מנה לי בידך אין לך בידי פטור [בב"מ ה', ע"א] אילא הכין גרסין [נחבייה ש]בועת היסט מר רב נחמן דאמ' רב נחמן ומשביעין אותו [שבועת היסט]". רה"ג מסתייע, איפוא, בדחיית הטענה שאין צורך בדררא דממונא כדי לחייב שבועת היסט, מגירסתם של אותם "רבנן". אין הוא דוחה את גירסתם, אע"פ שאין היא הגירסה המקובלת (ואכן אין הגירסה ידועה לנו משום מקום אחר), ואדרבה, מסתייע הוא ממנה. יצא, איפוא, שהוא מכיר באפשרות—כבר בישיבות הגאונים בבבל—שתהינה שתי גירסאות שונות בגמרא, ואפשר ששתיהן תהיינה לגיטימיות, ואין לדחות את האחת מפני חברתה.

עוד גירסה יחידאית מענינת מצאנו בקבוצה זו. הגאונים (בתשובה ז, 6 ע"ב) מצטטים את הגמרא בברכות (כ"ט, ע"א) בלשון זו: "ההתניא אל' תאמין בעצמך עד יום מותך שהרי יתנן...". כמובן שבכלל הגוססאות הידועות: תנן (על) משנת אבות ב', ד'. אם גירסה דווקנית זו, ומכוונת היא לברייתא, עלינו לומר שהואיל וההמשך אינו משנה, הגאונים לא חשבו שהוא הרחבת התלמוד, כי אם שהכול ברייתא היא⁵.

נוסף על אלה ישנם שינויים קלים או שינויים אחרים הידועים מחיבורים ומכתבי יד, במיוחד במה שנוגע לשמות חכמים. לרוב כאשר גוסס את הגאונים את הגוססאות שבכתבי היד (ר' הפירוט בהערות לטקסט).

ב. גאונים וחיבורים שקדמו לרש"ג ורה"ג, ויתסם אליהם כבר הוזכרו שבשאלה הראשונה הוזכרו השואלים את גירסת ההלכות (=הלכות "פסוקות" דרב יהודאי). כנגדה העמידו את גירסת הלכות גדולות. רש"ג ורה"ג דחו את גירסת ההלכות (ה"פ) וקיבלו את זו של ה"ג—משום שהיא תאמה את גירסתם בגמרא. שאלה "ב" היא בקשת השואלים לברר את דברי בה"ג. הגוסס המובא מתאים בעיקרו לגוסס שבידינו. רש"ג ורה"ג לא הססו מלדחות את דברי בה"ג ולחלוק עליו, כהרגלם לא להסתמך להלכה על התיבורים ההלכתיים של תקופת הגאונים.

רק בתשובה אחת—התשובה הגדולה על חרם סתם (ח)—מוזכרות דעותיהם של גאונים אחרים בשמם. בתשובה מוזכרים שני גאוני סורא—רב סעדיה גאון ור' נתשון שאמר משום אביו ר' צדוק. השואלים שאלו עוד בדבר דעתו של ר' אהרן הכהן, גאון פומבדיתא, בענין חרם סתם. אלא שרש"ג ורה"ג משיבים שאין הם יודעים היכן אמר ר' אהרן את דבריו. ראייה, לכאורה, שלא כל דברי הגאונים נשמרו בישיבת.

מאידך, יודע רה"ג להעיר שר' אהרן הסכים עם ר' צדוק בשיטתו הידועה והנקוטה (ר' אוצה"ג ב"ק כ"ו, כ"ג—כ"ד) ששבועת היסת שייכת אף בדליכא דררא דממונא. יש לנו, איפוא, ידיעה נוספת בהלכה מר' אהרן.⁶

תפיסתו של רס"ג כפי שהיא מנוסחת ע"י רה"ג (8 ע"א) לא הגיעה אלינו בניסוח ברור מאף מקום אחר, על אף ששיטתו יוצאת מכמה מתשובותיו (ר' טיקוצינסקי ולייבוון המצוינים בהערה 54 לטקסט). אף כאן לא היסס רה"ג מלדחות את ראייתיהם של קודמיו ודבריהם, כדרכו של משיב עצמאי ובעל סמכות. אפשר שכלל לא הזכירן אלא משום שנשאל עליהן במפורש.

בתשובה ארוכה זו רש"ג ורה"ג פורשים את שיטותיהם בענייני שבועת היסת (אלה) וחרם. מודגשת הגדרתם שעניינת אמן מהווה שבועה, כפי שיוצא גם מתשובות הגאונים הרכבי של"ג (2), עמ' 161, ומשפטי שבועות (עמ' ל"ח), על פי שבועות ל"ו, ע"א ("אמן בו שבועה"). רואים יפה (7 ע"א ואילך) את התלבטותם בשאלה אם מחייבים שבועת היסת רק בדאיכא דררא דממונא או לאו (שבועות מ', ע"ב—מ"א, ע"א), דחיית ראייתו של ר' צדוק (הג"ל) ונטייתם להכריע שרק בדאיכא דררא דממונא. ברם, רה"ג כותב בסוף שלא תמיד נהגים באותו אופן, ושופטים כל מקרה ומקרה לגופו. מכאן אנו מבינים את אי הבהירות הקיימת אצל ראשונים וחוקרים בבררם מה דעתו של רה"ג בשאלה זו (ר' אוצה"ג ב"ק כ"ד ואילך והמצויין שם). מכאן גם פתח רחב להבנת סתירות שמתגלות בהוראותיהם של גאונים, ובמיוחד אצל אלה שהירבו בהוראה. אפשר שבידעין לא הגיעו להכרעה ברורה, ונהגו לפעמים כך ולפעמים כך, בהתאם לצרכי המקרה.

ג. לדרכם של רש"ג ורה"ג בהוראה ובלימוד

בין הדרכים האופייניות להם בהוראה ובהלכה מתגלות גם בתשובות אלו (נוסף על עצמאותם ביחסם לקודמיהם שכבר הזכרנו): לפסוק כשיטה שהגמרא נושאת ונותנת אליבה; לפסוק לחומרא בתרי לישני בדאורייתא; לפסוק כמעשה כי "מעשה רב" (ר' בהערות 8, 15, 68 לטקסט). בדיון על דררא דממונא הג"ל מוצאים אנו שהם מסתמכים על מנהג (8 ע"ב) כאשר אין הכרעה מן הגמרא. בהשיגם על דברי בה"ג הג"ל (תשובה ב') הם חולקים עליו בכך שמקפידים לפרש את כל הסוגיה בחדא אנפא, אע"פ שפירוש זה מוביל לכך כי אין לפרש ולתאם בין הדיעות השונות של החכמים המובאות בסוגיה.

ראוי לעמוד גם על דרכם של השואלים, חכמי קירואן (כפי שיוצא מפתחת השאלה הראשונה) לחזור ולשאל מן הגאונים שאלות שכבר נשאלו מן הישיבה (ואי אפשר לדעת אם הכוונה שנשאל בעבר הרחוק, או שנשאל זה עתה בישיבת סורא לאחר פתיחתה מחדש תחת גאונותו של ר' שמואל בר חפני).

ד. ידיעות היסטוריות

1. בתשובה האחרונה (י') מוצאים אנו נוסח שטר מכירת שטר חוב של הגאונים, עם תוספת הערה שהנוסח המוצע הוא תורף "מינימלי" של השטר, ואפשר בהחלט לשפר את הנוסח ולהוסיף עליו. בתשובה על חרם סתם (ח') מפורשים כמה ממנהגי בתי הדין בשבועה ובחרם.

6 ר' ש. אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, תשל"ה, עמ' 95 ואילך.

2. הידיעה ההיסטורית המעניינת ביותר בקבוצה היא הזכרתם (בתשובה ט, 8 ע"ב) של: "הדין כללא [=כלה] דאלול שנת שח" כשלמדו פרק "מי שהיה נשוי" במתיבתא. ידיעה זו מצטרפת לחברותיה על פרקים ומסכתות שגלמדו בכלות שונות⁷. הזכרת פרק מסויים (כבמקומות אחרים המצ"ש) מעלה הרהור אם הכוונה לפרק אחד מתוך המסכת שגלמדה, או שקרה וייתדו את הכלה כולה לפרק אחד או פרקים מסויימים, ולא דוקא למסכת שלימה (או מסכתות שלימות). הכתיב "כללא" מזכירה את דעת החוקרים שרצו לגזור "כלה" מ"כלל" (אע"פ שאין ראייה ברורה לכך).

הואיל ורב האי מדבר על כלת אלול ש"ח ואינו מדבר על כלת אלול האחרונה (או "דהשתא" או "דאשתקד"), סביר להניח כי התשובה נכתבה אחר כלת אלול שלאחר-ריה — כלומר לפחות בשנת ד' תשנ"ח. אם אמנם כל התשובות הן מאותו הקונטרס, כפי שמסתבר, הוא הדין לתאריך התשובות כולן. מכיוון שבתשובה על חרם סתם רה"ג כותב (7 ע"ב) בלשון "אנחנו אב" (=אב"ד), אנו למדים שתשובה זאת נכתבה לפני מינויו לגאון בשנת ד' תשס"ד (וממילא הוא הדין לקבוצה כולה, וכנ"ל). עוד מכאן, זכר למי שכתב בפועל את התשובות "המשותפות" (שייחסו לרש"ג ולרה"ג) בשנותיו האחרונות של רש"ג. הוי אומר: רה"ג.

הואיל והקלף פגום מאוד ומלותיו מטושטשות, ניסיתי כמיטב יכולתי להשלים ברוח דברי הגאונים, שיטותיהם, וסגנונם. הבחנתי בין השלמות בקטע שהקלף קיים אך מטושטש, מחוק, או קרוע, לבין החלקים החסרים ממש. כשהקלף קיים ניסיתי לדייק במספר האותיות או המלים החסרות, וכאשר לא השלמתי את המטושטש בקלף, רשמתי נקודות כמספר המשוער של האותיות החסרות. מובן שלא הוספתי מלים בכגון זה, זולתי אם היה קרע, מתיקה או טשטוש (תוך ממספרי עמודים ותשובות). מאידך, במקומות שחלקי קלף חסרים ממש, הקפדתי בעיקר על רוח הדברים. אם לא ידעתי להשלים, השארתי ריק אחרי שצינתי את מקום גמר הקלף.

קונטרס התשובות

[1 ע"ב]

שאלות הללו ששאלו מר רב יעקב החבר בן מר רב נסים והחכם' התלמיד
שבקירואן יצאו לפנינו אל שער הישיבה שלגולה לבית דין הגדול
של אדנינו שרירא ראש ישיבת גאון יעקב חמוד¹ אדנינו חנניה ראש ישיבת
גאון יעקב נכד אדנינו יהודה ראש ישיבת גאון יעקב ולבית דין הגדול
[של אדנינו האי]אב בית דין ישיבת גאון יעקב חמוד אדנו שרירא ראש ישיבת
[גאון יעקב ו]צוינו וקראו אתם לפנינו והתבוננו בהם ועמדנו על כל הכתוב
[בהם וצוי]נו וכתבו תשובתם כאשר הראנו מן השמים
[א] ודכתבתם כך הא דאמור רבנן² צפה זהב מבפנים כשר
[מבחוץ אם נשתנה קולו] מכמות שהיה פסול ואם לאו כשר ובהלכות
[נמי הכי] כ[ת]יב³ ובהלכות גדולות תילוף הדברים⁴ ושאלו משיבה
[האי הנכון במאי] דאית בהלכות או במאי דאית בגמ' והשיבו תילכ
[כדאית בהלכות⁵ ו]הא דשלתו ליה לאבוה דשמואל חקקו⁶ ותקע בו יצא
[ומקשינן פשיטא וא]מ[רינן קא מש] לן מין במינו אינו חוצץ ומדמשמע
[דמין במינו אינו חוצץ] מכלל במין בשאינו מינו חוצץ צפה זהב
[מבפנים דאיכשר כיצד א] כשר⁷ הכין חזינא דגמרא דכתבתון
[שבשתא היא והכי גרסי] נן בגמרא אנן וכולהו רבנן צפה זהב מבפנים
[פסול מבחוץ אם נשת]נה קולו מכמה שהיה פסול ואם לאו כשר ואי הכין
[היה בהלכות] והכין הוא גמרא איסתלק ליה ספיקא וליכא
[למיסתפקא בה כל עיקר. ואשר] כתבתון לענין שופר שניקב וסתמו פלוגתא
[דתנא קמא ורבי נתן] הילכתא כתנא דר' נתן דאמ' אם סתמו
[בין במינו בין שלא במינו פסול] ד[תנן ניקב וסתמו אם מעכב את
[התקיעות פסול ואם לאו כשר ולענין תרי] לישני דר' יוחנן עבדינן לחומרא
[דאף על פי שנשתייר רובו פסול⁸] והשתא משתכחא נוסחא

[2 ע"א]

דאיתבה הכין מתקנא מפומא דרבוותא דפרישתון דכתבי כן מיסתברא
דילמא מילתא דמשניא היא ולא איבררא לכו [ב] ודשאלת
מאי דאשכחתון בהלכות גדולות כלשון הזה⁹ ואסור למילש מצה במשחא
או בחמרא או בדובשא משום דמחמעא דתנו רבנן¹⁰ אין לשין את העיסה
ביין ושמן דבש ואם לש רבן גמליאל אומ' ישרף מיד וחכמי[ם] אומרי[ם] יאפה
מיד ויאכל מיד וקאמ' בסיפא ואף על פי שאין לשין בו מ[קטפין] [ב]
אתן לתנא קמא וחכם אומ' את שלשין בו מקטפין בו ואת [שאיין לשין]
בו אין מקטפין בו וקמו לתו רבנן דסופא דבריתא ורב[ן] גמליאל בחדא
שיטתא דישרף מיד וכן הלכה' והשתא קטופי [נמי] לא מקטפינא
בהן וכל שכן דלא לישנין בהן ואם לש ישרף מיד [ו] דקא אמרינן דמי

פירות אין מחמיצין ההיא ביין ושמן ודבש דלית בה [ו מיא כלל דוקא]
 לילה הראשון דאסיר לקטופי בהו במי פירות אבל [שאר ימים לא שנא]
 ולילה הראשון אפילו ביין ושמן ודבש לחודיה [אסור למילש משום]
 מצה עשירה⁷ דכתבתון כלש[ון הזה, אית בהלכות]
 טעות קשיא רישא דמיליה אסופיה דריש [א במיא]
 ואו הכין הוא אפילו בשאר יומי אסיר וסופי [ה בלא מיא]
 ואי מצה עשירה אין כן חימוץ כלל ולישה [נמי למה תיאסר דהא]
 חזינן דקמת בשמן לחודיה אינו מ[חמיץ כלל ואי]
 דהא מילתא אית בהלכות טעותא היא [וקשיא ליה]
 רישה וסיפה דאו מן ההיא אנפא [דמיא]
 לישין בהון עיסה ובהדיה מיא כ [יצד]
 לא מחמצא חימוץ גמור וקאמ [רינן]
 לא לילוש ביין ושמן ודב [ש בלא מיא בשאר]

[2 ע"ב]

יומי שרי למילש בהו דלא צריכין לתם עני ובלילה ראשון אפילו ביין
 ושמן ודבש לחודיהו בלא מיא לא לילוש ואף על גב דלא מחמיץ משום
 דהויה לה מצה עשירה ובעינא לתם עני הכין תורף דמילי דהלכות
 דכתבתון ומסוף דבריו דקאמ וקאמרינן מי פירות אין מחמיצין הני
 [מי] לי ביין שמן ודבש דלית בהו מיא כלל שמע מינה דלא קאמ משום
 [חמיץ א] ילא כי אית בהו מיא ועוד מדקאמ ולילה הראשון אפילו
 [יין שמן] ו דבש לחודיהו אסיר למילש משום מצה עשירה שמעת
 [מינה דאינו חי] מוץ אלא במיא וודאי דחימוץ בעירוב מים תאוי כדשהיא
 [שיעורא] ד חימוץ וכי קאמרי מי פירות אין מחמיצין בדלית בהו
 [מיא ושיעור חימוץ ב] לבד שהיא עיסה טובא דהכין¹¹ קאמ ריש לקיש¹² עיסה
 [שגילושה ביין] שמן ודבש אין חייבין על חימוצה כרת ומסקינן דקסבר
 [דמי פירות] אין מחמיצין וטעותא דהלכות בהא מילתא מן
 [הא אנפין] היא דקא מוקי לעיל מימרא דתנא קמא דאמ אין
 [לשין את העיסה ביין] ושמן ודבש ולמימרא דרבן גמליאל דקא אמ
 [אם לש ישרף מיד היכ] א דיש בה ערוב מים דתאיש לחימוץ ועוד
 [טעות בהא] דר[בן גמליאל] וקא מיתחזי ליה ורבנן דסופא
 [בחד שיטתא] וכדהלכ[ה] ה ולא היא לא הא בריתא בעירוב מים
 [ולאו היינו טעמא דרבנן גמ] ליאל והכין¹³ אסיק אדעתיה מארי הלכות לאסוקה
 [הלכתא כהא דאין לשין] את העיסה ביין ושמן ודבש ולדברנן
 [גמליאל דישוף מיד ולית] הלכתא [אלא כר' עקיב] א דר' יהושע
 [בן לוי¹⁴ עבד כותיה ואי הוה תאיש בעירוב מים] שיחמיץ לא הוה
 [נקיט בסתם] והלכתא נמי כר[ב] יש לקיש דאמ מי פירות אין
 [מחמיצין כלל. וטעותא דמארי הלכות דאוקמא הא] דריש לקיש במקום

[3 ע"א]

דליכא מיא ודרבן גמליאל היכא דאיכא מיא כי היכי דלישני ביניה
ורבן גמליאל לא קא מדכר מיא כל עיקר ולא תנא קמא גמי קא
מדכר מיא אילא בין ושמן דבש לחודיהו קא מיירי ולא מפ [ורש]
טעמיהו בגמרא ור' עקיבא פליג אכולהו ואמריהו [ואמר]
שבתי היתה אצל ר' אליעזר ור' יהושע ולשתי להן אתה [עיסה בין]
ושמן דבש ולא אמרו לי דבר ואוקימני מיום שני ו [אילך]
הלכה כר' עקיבא דקא עאביד ר' יהושע בן לוי עובא [דא כותיה]
והכין מתבעי למיהוה דמילתא דאסרוה היא [לחכמים התייה]
ר' עקיבא כי היכי דתייהו פלוגתא כי פשאטא [דמתניתא ולית]
הילכתא כותיהו אלא כר' עקיבא וכיון דבמ [סקנא דעתיה]
דתנא קמא דקאמ אין לשין בטילה לה בין דרב [נן בין דרבן גמליאל]
דפליג אליביה שהרי לשין לכתחלה כר' עקיבא, ומעש [ה דריב"ל]
רב ¹⁶ ומדלא פליגו בין דאית בה מיא כהדאכל ¹⁶ דמי [והיה יכיל]
למימר עיסה שנולושה בין שמן דבש א' אית ביה מיא
אסירי בכולהי שבעה יומי דהא מילת [א דמתניתא איירי דלש עיסה]
בין יש בה מים ובין אין בה מים ¹⁷ יום ראש [ון אסור דמתייבין]
לצאת ידי חובתו בלחם עני ובתר הכין שריא [ואדהכין]
בטיל מימרא דתנא קמא דקאמ אין לשין את [העיסה בין ושמן]
ודבש מנא ליה למארי הלכות דהלכה כ [רבן גמליאל דאם]
לש ישרף מיד ולא פליגי עליה רב [נן ואמרי יאכל]
מיד ודקאמרי חכמ דסופה את ש [לשין בו מקטפין בו ואת שאין]
לשין בו אין מקטפין מאי שיד ב [הא מימרה לרבן גמליאל]
דמהוי לאוקומיה כותיה [ו אלא אתנא דסופא קאי]

[3 ע"ב]

דשאני ליה בין לישא לקיטוף ואף ולכתחילה קאיי ולית ביה לדיאבא
וחכמין פליגי ואמרי לא שאני בין לישא לקיטוף ואם לכתחילה
[מ] קיימי וליכא במימריהו לדיאבא מאי איכא בהכין למימר
[ישרף מ] יד תולכך מן כל אנפי הדין טעמא דהלכות לאו דסמאכא
[היא ושרי ב] עין לישא בשמן כד מהנפשין מישחא איכא אומנין
[טובא דהכי עבידין] מלאכתו דלישין ביה' | ג | והא דתנן ¹⁸ אין בין זב הרואה
[שתי ראיית] לרואה שלוש אלא קרבן ואיתמר עלה ¹⁸ מני ר' סימאי היא
[דתנאי ר' סי] מאי אומ' מנה הכת' שתיים וקרא טמאה שלש וקרא טמאה
[קשה בא] יזה מקום מנה הכת' כן ואו נמי כי דמפרש בסיפרא וזבו ²⁰
[ריר זב מלמד ש] הוא מטמא בשלש ראיות מאי משמע הכא דמנה
[הכתוב שתיים וקרא טמא] שלש ואו ממקום אחר ילמדינו אדוננו עם שאר
[התלמוד] הכין פירושה הוכיר הכת' שתי נועמים זכרון זיבה
[וקרא] אחר' הן ²¹ וטמאה כי יהיה זב מבזרו וזבו טמא ²² ואחר כך הוכיר
[הכתוב שלוש פעמים זכרון] זיבה וקרא אהריהו טמאה וזאת תהיה

צבי גרונר

[טמאתו בוובו רר בשרו] את זו או הל בש מז טמ הוא ²³ מן המקרא
[הזה למדנו כי] שתי ראיות זיבה טמא שהרי הזכיר טמאה
[אתרי שני זכרונות זיב] ה ומן המקרא השני את דורש כי בשלש ראיות
[זיבה טמא כי הזכיר הכתוב] טמאה אחר שלשה זכרונות זיבה ונמצאת
[למד כי יש בין] הר' וראה שלש זיבות לרואה שתי זיבות ומה היא
[קרוב ואחר] כל זאת הקשינו ²⁴ למה את אומר כי
[שנים לטמאה ושלישי לקרבן ה] לא יש לך לומר כי בשנים טמאה
[ולא קרבן ושלוש קרבן ולא טמ] אה השבנו על זאת כי מאמר
[מוקשה כי אם בשתי] רא יות] טמאה תבא שלישית

[4 ע"א]

ותטהרה' והקשינו עוד למה אתה שם את הקרבן בלבד
הפרש בין הרואה שתי ראיות לרואה שלש אבל לענין משכב
ומושב וספירת שבעה זה וזה שוין והלא יש לך להחמיר ברואה
שלש ראיות מברואה שתיים מקצת עניני טמאה ולא תשים את
הקרבן הוא ההפרש ביניהן ²⁵ והשבנו על זאת שהרי פירש לנו
הכת כי מקצת זבין הן שצריכין כפרה ואין כל הובין צריכין [כפרה]
שכן הוא אומ' וכפר עליו הכהן מזובו זה שאמר מזובו ל' [מעט]
מקצת הובין מצרך כפרה' וכיון שלימדנו כן שיש [הפרש בין]
הזבין לענין קרבן ומצינו שם שיש הפרש ביניהן לענין [שתיים או שלש]
ראיות שלא פורש שם מה הוא אמרנו זה ההפרש המ' [וזכר]
כי הוא קרבן הוא במקום ההוא שהזכר הפרש ל' [ראיות]
הוא נמצאת אומר ראה שלש מביא שתיים אינו ל' [כן שנינו]
תומר בבעל שלש מבעל שתיים ונמצאינו צריכים למ' [זובו]
ולרב סימאי כי אילו מצינו מדרש מזובו שמ' [ענו מיניה דמקצתן מביאין]
קרבן ומקצתן אין מביאין קרבן בלבד לא ה' [יינו שומעים בכמה]
ראיות טמא ואינו מביא ובכמה ראיות מב' [יא צריכים ר']
סימאי ללמדנו כי זה בשנים וזה בשלש [ושמענו אילו מצינו את ר']
סימאי בלבד כי יש הפרש בין שתיים לשלש לא [היינו יודעים]
בכמה ראיות טמא צריך מזובו לפרש ש' [שתיים לטמאה ושלוש לקרבן ועכשיו]
שהוצאנו וכפר עליו הכהן מזובו [לדרשה ללמדנו למקצת]
זבין שהן מקריבין תקרנו ע' [ו ד ואמרנו שמוזבו]
מקצת יש בו בעבור המ' ואמרנו [עוד כי זוב בעל שתי ראיות דינו כמו]
זובו שלם צריך ספירה כי ה' [כתוב תייבו מזובו כמו שאנו אומרים מקצת]

[4 ע"ב]

זובו וספר להביא זב בעל שתי ראיות שטעון ספירת שבעה אמ' ליה
רב פפא לאביי מאי שנא וכפר עליו הכהן מזובו דאמרת למעט בעל
שתי ראיות מן הקרבן ומאי שנא וכי יטהר הזב מזובו וספר דאמרת

לרבות בעל שתי ראיות לספירה ושמה גם זה למעט בעל שתי ראיות מן הספירה שאילו לא היתה ספירה על בעל שתי ראיות לא היה הכתוב צריך להזכירו כל עיקר ואם תאמר אילו לא מיעטו דנין [מדינא לה] טעינו ספירת שבעה הרי שומרת יום כנגד יום תוכית [שמטמאה] משכב ומושב ואין טעונה ספירת שבעה אף זב בעל שתי [ראיות] אף על פי שמטמא משכב ומושב במקום שאין ראייה להטעינו [ספירת] שבעה לא היינו יכולין לומר שטעון ספירת שבעה לפיכך [אילו לא היתה ספירה על בעל שתי ראיות] לא היה הכתוב צריך למעטו משם למדנו כי המיעוט ²⁶

[אשר אנו ד] נין דכי יטהר מזוהר וספר מיעוט בראיות הוא שנמצא [בעלי שתי ראיות] שטעונין ספירה [ד] והא דאמור רבנן וכן [בהלל וכן בק"ש וכן] ²⁷ בתפלה הלל מנא לן ואמ' רב יוסף זה היום עשה [י"י רב אויא אמר יהי ש] ²⁸ מיי מבורך מאי משמע הגי תרי קראי והלל למפרע [לאו מהאי קרא אמר רב יצח] ק בר אבדימי בכל היום כשר ²⁹ מעתה ועד עולם [מאי טעמא משום] [ד] בעינן למימר מעולם ועד עתה וכן לילה שאינו הולך [אחר היום משום דכתיב] לילה בתחילה ואחר כך יום ³⁰ או אית טעמא אחרינא ולענין כל היום כשר לקריאת ההלל דקא מסמך [התלמוד קרא דממזרח] [ש] מש עד מבואו ברור הדבר מעת [שהשמש במזרח עד שהוא במערב] [ו] הוא כל היום ור' יצחק בר אבדימי [אמר זה היום עשה י"י נגילה היום] כ"ש [ל] להלל ולא הלילה אבל לענין קריאת [הלל למפרע דלא יצא מגלן] דתיר [צת מן ממזרח שמש עד מבואו]

[5 ע"א]

מהלל שם י"י הכי קאמ' הלול שם י"י בהלל מרישא לקמיה ולא למפרע כשם שהשמש ממזרח ולקמיה ולמפרע לא רב יוסף אמר זה היום עשה י"י נגילה גילת יום טוב בהלל כיום שמתחיל [במזרח] והולך ולמפרע לא הדר ומענין ממזרח שמש עד [מבואו רב אויא] אמ' יהי שם י"י מבורך ברכת שם י"י בהלל פ ³⁰ תר... עה אילא [ב]י[הי] כי דתניא לענין קרית שמע והיו שלא יקראנה למפרע [רב נחמן] בר יצחק ואי תימא רב אתא בר יעקב אמ' מעתה ועד עו' [והיא] אסמכתא כשם מעתה הולך לקמה עד סוף העולם ולא [חזור] למפרע כך ברכת שם י"י בהלל דהיא ריש ירחא [לקמיה כן] ולמפרע לא ולא משום דלא מצינן למימר מעתה ועד עתה [דסלקא] אדעתיו אילא אסמכתא כד פרישנן [ה] [ודכתבתם] הא דאמ' רב אסי ³¹ אמצעיות אין להן סדר ומפרש דהיכה [דטעי] דאו שביק ברכה ואמ' לה שלא במקומה ש ³² חזר לאמצי [עזית או הלכתא] כרב אסי ואי הילכתא הכי קשה הא דתנן ³³ [הקו רא את המגילה למפרע] לא יצא ואמרינן וכן בהלל ובקרית שמע ותפ' [ילה] ³⁴ ואמרינן תפילה [מנא לן] ³⁵ דתניא שמעון הפקולי הסדיר שמנה עשר [ה ברכות לפני רבן] גמליאל על הסדר למדנו שלא יאמר כל ברכה [ובר כה אלא על הסדר]

אבל למפרע לא הכין חזינא דאי אישתלי [וטעי בברכה מאמצעיות] ואמ' לה בתר הכין שלא במקומה שפיר דאמ' [י' לתזור למקום שטעה ושפיר] דאמי למעבד הכין דלא אית' לא²¹ [מצעיות סדר ואין צריך לומר] ליה [לכל האמצעיות בלי טעות או הוספה אלא דאסור להקדים את המאוחר] מתד או לומר בונה אחר קדושה [או ישועה אחר סליחה] וכל דמיפס²⁵ ק טעמא [בהא שמעתא דמנין שאומרים אבות]

[5 ע"ב]

ועלה אמרינן²⁶ אמ' ר' ירמיה ואיתימא ר' חייא בר אבא ואמרי לה במתניתא מאה ועשרים וקנים ומהן כמה נביאים תקנו שמגה עשרה ברכות על הסדר והא דאמ' רב אסי אמצעיות אין להן סדר לאו פירושה שאין צריך לאמרן על הסדר ואם טעה אדם ולא אמר הרוצה בתשובה ונזכר לאחר שאמר ברכת השנים בין לרב הונא ובין לרב אסי לא יאמר לאחר ברכת השנים תשובה ויאמר אחריה ברכת קיבוץ גלויות מפני שצריך לומר אחר תשובה ברכת סליחה כסידור שסידרו וקנים [ונביא] ים וכד מסק טעמיה דמילי אלא לרב הונא היכא דאישתלי [ו טעה] בברכה מאמצעיות חזר לאתה תונן ורב אסי אמ' חזר [למקום] שטעה כגון שאמר משען ומבטח לצדיקים מצמיח ישועה [חזר] לבונה ירושלים ואומר שוב אחריה מצמיח ישועה אף על [פי שאמרה] פעם אחת וכן אם שכח הרוצה בתשובה ולא אמרה [כגון שאמר] תונן הדעת ואמר אחריה ברכת סליחה והגיע עד מצמיח [ישועה לדברי ר'] ב אסי יחזור ויאמר הרוצה בתשובה ויאמר אחריה [כל סדר] הברכות פעם שניה אף על פי שאמרן פעם [אחת²⁷ יחזור ו] יאומר כסדר ואף על פי שאמר באמצע מה שלא היה [כסדר ואינו ח] וזר מראש ועד סוף לדברי רב אסי אילא צריך סדר [ממקום שטע] ה לבסוף ואין צריך סדר מראש אחת לפני חברתה [ואין לומר לדברי רב] אסי שטעה מן האמצעיות חזר לחונן הדעת [והא דאמרינן] לחזור לראש התפלה לא אתיא [אלא בג' ראשונות ולדברי] רב הונא אם טעה ושכח ברכת [הצדוקים] ונזכ' ר' אחר בונה ירוש' יאומר אתה תונן [ויאומר כסדר והא סדר ד] אמ' רב אסי דליתיה לאמצעיות

[6 ע"א]

לאו סדר שתקנהו נביאים וקנים ולא קאמ' דאיכא למימר ברכות תפלה למפרע דהא בקרית שמע תנן²⁸ הקורא למפרע לא יצא קרא וטעה יחזור למקום שטעה כגון שטעה ולא אמר ואהבת אלא אמר והיה אם שמוע ואמר אחריי ונתתי עשב בשדך והגיע עד וכתבתם חזר למקום שטעה ואחר שאמר וכתבתם חזר ואמר [ר] מטר ארצכם ושאר מקראות שאחריו חזר וא[ף ע ל פי שכבר אמרם]

וכן דברי רב אסי בברכות תפלה ואין [מת]סיר ל[מפרע]
 מידעם [ו] וששאלתם הא דתנן ⁴⁰ ארבעה [הדיוטות]
 בלעם ודואג ואחיתפל וגיתוי מאי טעמא קרי לארבע [האלה הדיוטות ובתוכם בלעם]
 והכת משבחו בחכמה יתירה כחכמת נביאי יי כדכת [יב שמע אמרי אל וידע
 דעת עליון ⁴⁰
 וג' ואמור רבנן ⁴¹ ארבע מאה ביעיי בעי דואג [ואחיתופל וג' ואיקרי הדיוט כי
 ניטלה נבואה] ⁴²
 ממנו או דילמא כיון דאדכר מלכים ואדכר בהדיהו [הדיוטות, הדיוטות]
 האוו לגפיהו או אית טעמא אחרינא' ברור [ש רצו לומר]
 שהן הדיוטות מן המלכות ומתוך שהזכיר [מלכים לפניהם הזכיר הדיוטות]
 לגביהו וודאי שהכל הדיוטות מן האומניו [ת כפי שמצאנו]
 אצל בעלי האמניות והם כידתנן ההדיוט ⁴³ תופ[ר כדרכו והאומן]
 מכלב ולענין המראה דינר לשולחני ונמצא רע ⁴⁴ יש [הדיוט שקראו הדיוט בהשוותו]
 לאומן' [ו] וששאלתם לענין כה[ן] משיח שעבר ממשיתחו
 וכן הנשיא שעבר מגדולתו ⁴⁵ במאי מעברין [ליה לנשיא מגדולתו]
 מי מצינן למימר דהאוי ביה מ [ומין וכי משום מומין מעברין נשיא ואי]
 לאו משום מומין הא גמ [ירי טבא לא הוה בישא ⁴⁶ ואם כן]
 היכי הויא' מאי קושיא [אית לאוקמיה במצורע כדאיתא בגמרא ⁴⁷ ואף ברשעי וכי]
 מקצת ⁴⁸ כהנים ומלכים [מצ אנו דתורו מצדיקותם וכמו דשאלין באותו]

[6 ע"ב]

מקום ⁴⁹ לענין שמואל הקטן ודילמא הדר ביה מצדיקותיה ואף על גב
 דאמר אביי גמירי טאבא לא הוי בישא הא קא מהדרין ליה מקרא
 ובשוב צדיק מצדקתו ועשה עול ואף על גב דקא מדחי התיא
 ברשע מעיקרו וקא מתביגן ליה וצדיק מעיקרו לא והתניא ⁴⁹ אל
 תאמין בעצמך עד יום מותך שהרי יוחנן כהן גדול שימש בכהונה
 [שמנים] שנה ולבסוף נעשה צדוקי ואף על גב דקא מדחי
 [ליה אביי ואמר] יוחנן [כ"ג] רשע מעיקרו הוה ושמואל הקטן
 [צדיק מעיקרו לית ל] תיש מיהו הא אשכחת לכהן גדול דהדר מצדיקותא
 [דהא רשעות דעבדה] יני דעבדה אחר שמנים ⁵⁰ ואפילו תימ' רשע מעיקרו
 [שוב לית לן] קושיא בכהן שעבר ממשיתחו ודאביי נמי דקאמ' הוא
 [יני הוא יוחנן] ביקש מחיל ⁵¹ לא קמא דהא קאמ' ראבא ינאי לחד ויוחנן
 [לחד יני ר'] שע מעיקרו יוחנן צדיק מעיקרו ואפילו הכין הדר ביה
 [מצדיקותיה ומאי דאתק שי]ת שמואל הקטן אף על פי שחוששין שמה מין
 [הוא שאני שמואל הקטן ד] אתחיל לה בברכת המינין ואישתבש בה בתר התחלה
 [דאמר רב יהודה אמר] רב איתימא ר' יהושע בן לוי לא שנו טעה בברכת
 [המינין מעברין או] תו אילא שלא התחילה בה אבל התחיל בה גומה
 [עוריה] ⁵² ודאי נשיא שעבר מגדולתו היה ולענין מומין או משמיא
 [ואי הוה כהן] גדול גוי אנס ⁵³ מי לא אפשר דמחי ליה ומשוי
 [אחר תחתיו] [ח] וששאלתם חרם סתם דאמרי רבנן היכי

[דמי ומאן מחייב ומאי שנא] משבועת הסת אפילו למאן דלא
 [יחדע ומשמית כל דאית ליה מידעם] עלי ועל גסכי ואו כל הטוען
 [עלי תביעות ועדות שקר ⁵⁴ ומנהגי] שבועה לא אשתירי אילא ש[יש]
 [דררא דממונא או לאו ומאן] באע לאחרומי ואיכא מי[שהו]

[7 ע"א]

דאית להו גביהו טענות ולא באעי לאחרומי עליה דהיכי עאביד
 ומדבר אהרן גאון זכ לב אמ' בפירושו על כל מן פלגי דאית גביה
 לפלגי כלום ולא איסתבר לן משום דהא משבועת היסת לא נפקא
 הכין חזינא דעיקר שמונתא סתם ואף על גב דלא מפרשא
 בגמרא הכין אמרי לה רבנן במידאני דלית בהון אפילו שבועת
 הסת ⁵⁵ כגון חלקו השותפין ⁵⁶ והעדים שאין יכול להשביע א [ותם ⁵⁷ וטען תנן]
 לי לשמותי סתם על מאן דגולן וגנב בי [או בגכסי כ גון]
 דאוד ליה מידעם ולא יאדע מאן גנביה משמתא [סתם] על [מאן דגנב]
 ודאמרתון משם מר רב אהרן תרם סתם ד[הוה] על כל [מאן פלגי דאית גביה]
 לפלגי כלום לא ידעינן היכי אמ' ⁵⁸ ולא סבירנא לנא דאמ' [ר הכי דאין זה]
 סתם דהא מפרש שם פלגי ⁵⁹ וקאמרייתון הא משכח [ת שמתא]
 אף על גב דלאו סתם היא ⁶⁰ איכא למימר דנפקא בשם [תא ולא בשבועה]
 משום דלאו קרינן לה שבועה אילא היכא דמחבי [הנשבע]
 למימר בפיו אמנ' ⁶¹ והיא היא שבועת האלה [אבל הטוען]
 על פלגי או אית עליה מידעם ולא אמ' אמנ' לא ש [בועה מיקרית]
 והיכא דלא אתברר ביניהון דרארא דממונא [אין שבועת התורה והמשנה]
 אבל נתבע שבועת היסת ⁶² עיקר דהא מילתא אמר [מר רב נחשון]
 גאון מחסיה משם מר רב צדוק אבוהי גאון מ [חסיה נשמתו]
 עדן דאפילו באבא ראשון דמתניתין דתג [ן ⁶³ מנה לי בידך אין לך בידי]
 פטור קימא לן בגויה דרב נחמן אפי' לו בזה משביעין אותו שבועת
 הסת ואיתי ראייה מהתרא [דמצאנו בגמרא שנים אוחזין ⁶⁴ התרא]
 רעיא דכל יומא הוה מסרין [ליה חייטא בסהדי יומא חד מסרו]
 לכם ⁶⁵ בלא שהדי אמ' להן לא ה [יו דברים מעולם אתו סהדי אסהידו]

[7 ע"ב]

ביה דאכל תרתי דאמרינן בה ואו ליתת לדר' חייב גיחייביה שבועת
 הסת מדבר נחמן דתנן מנה לי בידך אין לך בידי פטור אמ' רב נחמן
 משביעין אותו שבועת הסת וקאמ' מר רב צדוק מדקא משנינן דרב
 נחמן תקנתא היא ותקנתא לתקנתא לא עבדינן ולא קאמרינן
 הא דרב נחמן ליתת גמרינן דאיתתה לדרב נחמן אפילו בבאבא
 [קאמא] דמתניתין והכין הוה סבר מר אהרן ולא הוה אית ליה סתם
 [חרם] הכין עינא אנחנא אב ⁶⁶ בהא מילתא וחזינא דליכא ראייה
 [מן ה] דא מילתא על באבא ראשון דמתניתין דהא איכא רבנן

[דלא גרס י] דתנן מנה לי בידך אין לך בידי פטור ⁶⁷ אילא הכין גרסין
 [נחייביה ש] בועת הסת מר רב נחמן דאמ' רב נחמן ומשביעין אותו
 [שבועת הסת ואף לרבב ו] דגארסין פיסקא דמתניתין דתנן מנה לי בידך
 [אין לך בידי פ] טור לישנא רויחא הוא לאדכורי עיקר מאי דאיתמרא
 [עלה בגמרא] ולא דוקא האיי באבא אילא תחלת מימרא דהאיי
 [דאמר ליה א מר] ליה מפיסקא שני דמתניתין וראיה לדבר דלאו
 [מכון לפיסקא רא] שון דהא מילתא דרעיא הא אית בה דרארא דממונא ⁶⁸
 [ולית מכאן ראיה] שבא שבועת הסת בלא דרארא דממונא ועוד
 . סוף סוף באבא שני דמתניתין דלא מחייב שבועת
 [הסת אלא] בד אמר [פרעתי אילא אפילו מאן דאמ' אין לך בידי
 [כלום פטור] לגמרי] לא מחייב שבועת היסת ומשום
 [הכי באבא] קאמ' א דתני מנה לי בידך אין לך בידי
 [פטור הנתבע ואינו מחייב] הסת אילא בדרארא
 [דממונא הא דליכא דראא מחזיק] סתם או דמשמית סתם
 [ובדליכא דראא כי תאבע] ליה וכאפר ליה ולא יהיב

[8 ע"א]

ליה כד תאבע ליה ביה ולא מחייב ליה לנתבע למימר אמן הלכך
 לא הויא שבועה אילא מיקריא שמותא סתם וחרם סתם כידאמרתון
 ומר' סעדיה גאון וכיוצא בו דהוה אמרין אף בלא דרארא מחייבין
 ליה לנתבע למימר אמן על שמותא אילא מיהו בהדי דרארא דממונא
 מדכרינן שמיה דנתבע בשמותא ואמרינן על כל מן פלגי דאית
 לפלגי עלוהי מדעם ובלא דרארא דממונא אמרינן סתם שמן ⁶⁹
 דאית לפלגי עליה מדעם ואנתנא תריהא הוה אמר [ינן שברעות גיגהו]
 אם כן לא תימ' דשבועת הסת דרארא דממונא [בלבד דהא אמן בלא שם משבועת]
 היסית לא נפקא ⁷⁰ ודאמרתון מאן דבאעי לאחר [ומי על מאן]
 דאית ליה עליהון טענות ולא באעי לאחרומי עליהון [דאחרים היכי]
 עביד לפום דפרישנא לעילא דאמ' על כל מאן דאית לפ [לוגי עליהון]
 מידעם וכאפר ליה ותאבעיתיה ביה ולא יאהיב ליה [ומדבעי]
 לומר מאן דתאבע ליה הא קא באעי לאחרומי עליה [ואי לא בעי]
 לאחרומי עליה לא ליתביעיה ואו איכא איגש ד [כבר תאבע ליה אף]
 על גב דכאפר ליה ותבע יתיה ולא יאהיב ליה לא [זכורי בפירוש]
 לבר מן פלגי ומנהאגא דעלמא ⁷¹ השתה במקום [ד איכא דרארא דממונא נהגו]
 לאשבועיה לנתבע שבועת היסת מיהו איכא מאן [דלא משביע]
 אילא משמית סתם והוא אמ' אמן ולא מח [רים בשם ובנקיטת תפץ]
 ובשבועת הסת מיהנפק ספר תורה לבית [הכנסת ⁷² ואומרים בשם, פלגי]
 דעיא על פלגי או אית ליה לפלו [ני מידעם על פלגי]
 חזי ⁷³ ותחמין דעבד [פלגי מדעם מלוה או נטל]
 מפלגא או אית ליה לפלגי ע [ליה עדות או תביעות]
 ומקבל עליה שבועה דא ⁷⁴ [ל ה ואומר אמן ואית דנהג]

[8 ע"ב]

ליה אפילו בלא דרארא דממונא מקבל שבועה ואמ' אמן על דעת
 בית דין ואיכא מאן דעאביד בהא כי דעאביד בהא וכללא דמילתא
 היכא דליכא דרארא דממונא במנהאגי תליא מילתא ⁷⁴ ואנחנא
 זימנין דמאימצנא בה בשבועת הסת וכל טכסיסה ⁷⁵ היכא דתזינא
 אפי' למילתא וזמנין דמקלינא מן טכסיסין כגון ספר תורה והזכרת
 שם הנתבע ⁷⁶ ומן מימר אמן אשמותא לא פטרינא ליה לנתבע
 דכן נהגו העם לעשות ושבועה קרינן לה' ⁷⁷ [ט] והא דההוא
 [גברא ⁷⁸ דהו] יה מסקי בה אלפא דזוזי הוה ליה תרתין אפדני ודבתרה
 [ההוא גבר] א דהוה ליה תרין קטיני ששאלתם לאו היני הך
 [ומאי א] תית שניא לאשמוענן' בהדין כללא ⁷⁹ דאלול שנת שח' ⁸⁰
 [כשלמדנו מי] שהיה נשוי במתיבתא ועינא בהא מילתא אנחנא
 [אב ורבנן ⁸¹ ולא] אשכחנן בה טעמא מחודש אילא אגמר דאביי וראבא
 [שניהם שווים ב] הא מילתא ולא הוה בה פלוגתא ואמ' קצת רבנן דילמא
 [חזר לאשמועין מעשה] דקטינא כאפרגא דלא תימ' הני מילי במדעם
 [דלא ידיע שווי ואפשר] שהוא שווה כל הדמים אבל מאי ידיע דלא
 [שווה כל הדמים אימא לא ק] מלן [י] וששאלתם ההוא גברא דזבנה
 [לכתובתה] ⁸² דאי' מיה בטובת הנאה וקימא לן דאין אותיות נקנות
 [במסירה] ⁸³ ואם כן אף [ד] כי כאתב שטר מכר על הא כתובה היכי
 [גינקית] דשאלתון היכי גינקי י[ת דעלמא שאילתון היכי מיכתיב שטרא
 [לזבני שטרא והוא כדאמר ר] ב פפא ⁸⁴ האיי מאן דמזבין ליה שטרא
 [לחבריה צריך למיכתב ליה קני ל] ד הוא וכל שעבודא דאית ביה
 [וכל פטור וכל מחילה שאמתול ל פ] לנא הוו עלאי שהרי תקנו
 [לכתוב שטר בשמיה] ⁸⁵ וכתבו חתמו ו[בכל ל' שאמרי[נן]

[9 ע"א]

והבו ליה לשמעון בר פלגי מחמת דבצפר נפשי כד לא באונס ולא
 בשגו ולא בטעו דאית לי על פלגי בכך וכן זחי וזבינית ליה ממונא
 דנן דאיתיה בשטרא דנן וקני ליה מעכשיו הדין שטרא לשמעון
 דנן הוא וכל שעבודא דאית ביה וממונא דנן כוליה דכתוב ביה
 לדיליה ניהו ואית ליה לשמעון למיזל ולמידן ולמיזבא ולאפוקיה
 להדין ממונא לנפשיה ועלאי ועל ירתאי בתראי אחריות [וחומר]
 דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי אילין מילי תר [ף]
 שטרא ואית לרבווי ולאשפורי' אבל האי מעשה ד [תהוא גברא]
 דזבנה לכתובתא דאימיה בטובת הנאה אית לאס [בורי כיצד]
 דקימין זביני אילין ⁸⁶ כגון ההיא דתונא מה שאירש מא [בא מכור]
 לך ואמ' ר' יוחנן משום כבוד אביו' טובת הנאה דה [הוא גברא]
 דאמ' ליה או לא מקניא אימון' ⁸⁷ נכסיה לאדם אחר ולא מ [סרן קמא]
 דתימות ⁸⁸ ומגרשי לה בעלה או דמאית קמה קיימין אלין [זביני ואי]
 מיתא בחיי בעלה כד לא גרשה או דאקניתון [נכסיה לאחר]

תשובות רב שרירא גאון לקירואן

או דמית ברה בתיותא ליכא זביני ופקעי זווי [ד קונה בהאי]
מי כתיב האי שטרא חדילמא הא איתתא הו [ה מיתא]
ועדאן לא גביא כתובתה וטובת הגאה דבן⁸⁷.
בחי

- 1 תמחד — רגיל במשמעות "בן". עי' מילון בן-יהודה כ"ג עמ' 1615.
- 2 דברי הגמרא העדונים בתשובה זו הם בר"ה כו, ע"ב.
- 3 "הלכות" סתם של רב יהודאי. ואמנם כך הוא בהלכות פסוקות (ששון) עמ' כ"א, ולא כהערה "ה" שם.
- 4 ואמנם כן הוא בכל מהדורות הלכות גדולות.
- 5 כלומר — בה"ג. וכגירסת הישיבות בגמרא.
- 6 וכן בה"ג. לפנינו: קדחו.
- 7 כלומר, דברי הגמרא סותרים אלה את אלה.
- 8 בתרי לישני בדאורייתא עבדינן לתומרא (ר' חיבורנו: רב האי גאון דרכו בהלכה עמ' 80). נראה דמפרש' דברי ר' יוחנן ארבי נתן וה"ה לת"ק. הילכך אין לומר שר' יוחנן נר"ג רק אליבא דר"ג, וע"כ אפשר לפסוק כת"ק דר"ג שהוא כסתם משנה (שלא הבדילה בין במינו ושלא במינו). ר' רה"ג דרכו בהלכה, עמ' 58, 53, ור' רמב"ן לסוגיין.
- 9 טרוב כ"ט ע"ב, עמ' 284, מובא בריצ"ג, ש"ש ח"ב עמ' צג, בשינויים. אף משתי תשובות אלו נראה שכאשר מזכירים רש"י ורה"ג חיבורים, היה זה מפני שנשאלו עליהם. ר' רה"ג דרכו בהלכה עמ' 121. אכן נשאלו אחרוני הגאונים לא מעט על ה"הלכות" (דר' יהודאי) וגם על ההלכות (או "הלכות גדולות") שחיבר ר' שמעון קירא. לרוב — כרגיל — אין זהות השואלים ידועה.
- 10 פסחים לו ע"א.
- 11 תוקן ע"י הסופר מ"ב.
- 12 פסחים לה ע"א.
- 13 = והיכין= ואיך.
- 14 ריב"ל! ר' הגהת הב"ח ודקדק'ס ולהלן.
- 15 רש"י ורה"ג חולקים על בה"ג ומפרשים את כל הסוגיה ומאמריה בחדא אנפא. אין הם נוקטים בגישה הרמוניסטית (כבה"ג — מים, או כרש"י ותוספות — חמץ נוקשה או איסור לאו) אלא מפרשים בפשטות "אין מתמצין" כלל, ומים מאן דכר שמיה. וכן אין לומר שסיפא בדיעבד ורישא דוקא לכתחילה. אלא רואים מחלוקת אף לכתחילה בין ר' עקיבא לר"ג והכמים, ומכרעים הלכה כר' עקיבא והאמוראים שכמותו (ריב"ל וריש לקיש) ע"פ הכלל "מעשה רב" (ר' רה"ג דרכו בהלכה עמ' 50). בכל זה הם חולקים על בה"ג. שיטתם של רש"י ורה"ג בתשובה זו לצפון אפריקה היא כשיטתם של ר' יצחק אלפאסי וסייעתו.
- 16 מן "ד" האותיות מטושטשות והקריאה מסופקת.
- 17 המובא בשם רש"י באוצה"ג פסחים פט—צ הוא רק מה שקיבל (מבה"ג), והוא לא מצא מקום בגמרא להבין כן (כעדוהו של ריצ"ג, שם עמ' צד).
- 18 מגילה א, ז, ח ע"א.
- 19 שם. וכנסת הר"ח וכ"י תימני שהדפ"ס פרייט. וכך יוצא מדברי הריטב"א "דאוקימנא למתני' כר' סימאי". לפנינו: מנה"מ דת"ר.
- 20 זבים פרק א' הל' ג'.
- 21 קריאת שתי האותיות מפוקפקת.

- 22 ויקרא טו:2.
- 23 שם 3.
- 24 הקשינו, השבנו, לימדנו, וכו' (אצל הגאונים) = חכמי התלמוד.
- 25 כך הבינו – כנראה – את שאילת הגמרא, "שלש אף לטומאה".
- 26 "מיעוט" במשמעות לכלול מספר קטן, לא במשמעות "להוציא".
- 27 מגילה יז ע"א כגירסת הר"ח וכ"י.
- 28 שם כ ע"ב כגירסת כל כה"י.
- 29 בראשית א, 2 וסוף 5.
- 30 מכאן עד סוף השורה האותיות מוטוטשות והקריאה מפוקפקת.
- 31 ברכות לד ע"א.
- 32 מגילה יז ע"א, ור' בהע' 27.
- 33 ר' תוספתא כפשוטה זרעים עמ' 15.
- 34 מגילה יז ע"ב.
- 35 מראש השורה עד כאן האותיות מוטוטשות מאוד והקריאה מפוקפקת.
- 36 מגילה שם כגירסת כה"י.
- 37 כל זה לא כמובא באוצה"ג ברכות, הפי', סו"ס קלה.
- 38 ברכות ב, ג.
- 39 סנהדרין י, ב, צ ע"א.
- 40 במדבר כד, 16 או מעין פסוק זה. ר' ספרי דברים שנו (עמ' 430) וסדר אליהו רבה פ' כח (עמ' 142).
- 41 סנהדרין קו ע"ב.
- 42 ההשלמה מסופקת. אם היא נכונה הכוונה לבלעם, ר' שם ע"א. אולי יש להשלים [נשכח תלמודו] והכוונה לדואג, ר' שם ע"ב.
- 43 מ"ק א, ח, ח ע"ב.
- 44 ב"ק צט ע"ב.
- 45 הוריות ג, א, ט ע"ב.
- 46 ברכות כט ע"א.
- 47 הוריות י ע"א.
- 48 = מעט, כאומר: וכי [רק] כהן אחד (ב ע צ) מצאנו ...
- 49 לפנינו: והא תנו. וההמשך אינה משנה.
- 50 שנה שנהג בצדקותו ככה"ג ואח"כ הצטרפו להעבירו.
- 51 האותיות מוטוטשות וקריאת שתי המלים מסופקת.
- 52 ר' הוריות הנ"ל. אולי הכוונה לרבן גמליאל או לראב"ע, ר' ברכות כז ע"ב.
- 53 ר' ב"ב מה ע"א.
- 54 עיקר שאלה זו הוא למתותו של חרם סתם, במה נבדל משבועת היסת, ופרטיהם. ר' ח. טיקוצינסקי, תקנות הגאונים, פ"י ופ"ד, וג. ליבון, "ה'גוירתא' וכו'". בשנתון המשפט העברי, כרך ה.
- 55 כלל ראשון, איפוא, שחרם סתם נהג במקומות שאינו חייב שבועה, לא דאורייתא, לא מן המשנה, ואף לא היסת (שבימיהם היו משביעים באלה).
- 56 שאינו יכול להשביע. ר' משנת שבועות סוף.
- 57 או שסבורים רש"ג ורה"ג שתביעה לציבור שמי שידוע לו עדות יבוא ויעיד היא תביעת ספק שאין עמה שבועה. או שהכוונה לחרם לעדים שהם העידו אמת – שאין בו כל יסוד לשבועה.
- 58 כש"כ דאנא לא ידענא – המבלבה"ד. פירוש "בפירושו" בלשונם יכול להיות במקום שפירש, ולא דוקא בפירושו לחיבור מסויים.
- 59 כלל שני, איפוא, שחרם סתם הוא סתם ממש, ואין נוקבים בשם משהו מסויים הנתבע כחשוד.
- 60 אכן רגיל בתלמוד.
- 61 חזאת לדעתם האבחנה החשובה בין שבועה לחרם. אין שבועה בלא שהנשבע עונה

תשובות רב שרירא גאון לקירואן

- אמן. וכשהנשבע עונה אמן, הרי זה שבועה. ר' עוד בסוף תשובה זו, ובתשובת הגאונים
הרכבי שלג², עמ' 161 (הרמז שם לשבועות ל"ו, ע"א), ואצה"ג ב"מ כ"ד.
- 62 ר' אוצה"ג ב"מ כג ואילך.
- 63 שבועות ו', א', ל"ח, ע"ב, מ', ע"ב.
- 64 ב"מ ה ע"א בשינויים קלים.
- 65 המלה מנוקבת ואולי יש לקרוא "ליה" כלפנינו.
- 66 =אב בית דין=רה"ג, כבכותרת שלפני התשובות. כיו"ב, למשל, מאן, טקסטס אנד
סטודיס, חלק א', עמ' 101. מכאן שתשובה זאת לפחות (ואם קונטרס אחד לפנינו, אזי
כל התשובות האלו) נכתבה בזמן היות רה"ג אב"ד 985—1004. ר' במרכוס ובתפוצות,
עמ' 88 הערה 25) וכרשום בכותרת. ואם תשובה זאת חזו שלאחריו הן מאותו קונטרס
(כפי שמסתבר) יוצא שנכתבו בין 997—1004 (ר' הע' 80). מכאן זכר לשאר התשובות
המשתפות לרש"ג ורה"ג שנכתבו בסוף ימיו של רש"ג (נפטר 1006) שנכתבו
על יד רה"ג.
- 67 לא מצאנו פליט לגירסה זו וולתי כאן.
- 68 רה"ג מסכים לכלל שפוסקים אליבא דשיטה שהגמרא נ"ר אליבא (ר' רה"ג ודרכו
בהלכה עמ' 62), ברם הכי המ"מ הוא אליבא דשתי השיטות כי מסירה יום יום, ועדות
שאכל שתים, מהווה דררא דממונא.
- 69 =שמאן.
- 70 ר' הע' 61. הכוונה, כנראה, שאם רצונכם, תכריעו כלשון ראשון דרב נחמן, עם כל
היוצא מזה, כי אם מחייבים עניית אמן, הרי זו שבועה.
- 71 אחרי עיסוקו בשאלה המעשית שנשאלו עליה, הוא חוזר לסכם את הדיעות והמנהגים
לגבי "דררא" ו"בלא דררא", שכנראה, אף לגביהם נשאלו.
- 72 בניגוד לשבועה דאורייתא שאז מחזיקים הנשבעים את ספר התורה. ר' רה"ג ודרכו
בהלכה עמ' 71—170.
- 73 המלה מטושטשת והקריאה אינה ברורה.
- 74 רגיל, אמנם, רה"ג להסתמך על מנהגים המוסמכים כשא"א לו להכריע בבירור מתוך
התלמוד. ר' רה"ג ודרכו בהלכה, פ"ג.
- 75 ר' שם עמ' 170.
- 76 רואים שרש"ג ורה"ג לא נהגו תמיד בדרך אחת בדברים שיש להם צדדים לכאן ולכאן.
מכאן אנו יכולים ללמוד למקומות אחרים שנתגלו כעין סתירות פנימיות בדברי
הגאונים. הגאונים שהאריכו ימים ושנים כאב"ד וכגאון (ובמיוחד רה"ג שניהן בתפקידים
חמישים שנה ויותר) אפשר שנהגו לפעמים כך ולפעמים כך, ואף ששינו את דעתם
בהוראותיהם במשך השנים הארוכות שעסקו בהוראה.
- 77 ודעתם נוטה שחייבים שבועה אף בדליכא דררא. והרי אע"פ שספר תורה, ושם הנתבע
אופייניים לשבועה, בניגוד לחרם סתם, אפשר לשבועה בלעדיתם. ברם בלי אמן אין
שבועה כלל. ר' הע' 61.
- 78 כתובות צא ע"ב בשינויים קלים. והן ההמשך. ור' בית הבחירה ד"ה מעשה ושטמ"ק
ד"ה תו.
- 79 =כלה. לכאורה סייע מכאן לדעת קרויס לגזור כלה מכללא. ר' אינציקלופדיה ג' ודאיקה
בערכה, ופרופ' אברמסון בסיני עד ע' ב הע' 3.
- 80 תואיל ואינו אומר כללא דהשתא, נראה שהתשובה נכתבה לפחות שנה לאחר מכן,
כלומר ד' תשנ"ז (כ"1—10 שנה לאחר אגרש"ג). אם תשובתנו וקודמתה הן אכן
מקונטרס אחד (כפי שמסתבר) יוצא שנכתבו בין תשנ"ז לתשס"ד (997—1004). ר'
לעיל הערה 66).
- 81 ידיעה נדירה על פרק שנלמד בכלה מסוימת. האם נלמד מכאן שהכלה הוקדשה לפרק
אחד בלבד (או כמה פרקים), או שהכוונה כי במסגרת כלה שהוקדשה למסכת כתובות
כלה, נלמדה גם סוגיה זו?
- 82 כתובות שם.
- 83 ר' המקח והממכר שער יג (כו ע"ב).

צבי גרונר

- 84 קדושין מז"ב בשינויים קלים.
85 ר' כתובות פו ע"א.
86 ר' ארצה"ג כתובות תשיר.
87 קריאת שתי האותיות מסופקת.
88 רש"ג ורה"ג מפרשים כרש"י אלא שמוסיפים שהנכסים יגיעו לקונה רק אם היא עצמה לא תמכרם ותמסרם בחייה, ובזה הם פותחים. לאחר, הם ממשיכים בתנאי שבעלה יגרשנה וכו'.

טעויות בקביעת הבעלות על שירי ר' בחיי בן יוסף אבן בקודה

לא הרבה בחיי איכא בשוקא, וכבר נקבע כלל, שכל שיר שחתום בו שם "בחיי" רשאים לייחסו לבחיי בן יוסף אבן בקודה ("הדיין", "החסיד"), בעל ספר תורת חובות הלבבות (להלן: חו"ה), אלא אם כן אין הוא תואם לתקופתו של ר' בחיי זה. כלל זה קבע ח' שירמן, "שירים חדשים מן הגניזה", תשכ"ו, עמ' 203¹. וכבר הראה שירמן (שם, הע' 3), שהשיר "אמונה אהבה", המיוחס לבחיי על ידי דוידזון ב"אוצר", אינו אלא לבחיי בן אשר ובא לשמש סיום מנמוטכני חרוז, חתום 'בחיי', לספרו "כד הקמח". אף ייתכן שכתבו אחד המעתיקים או המהדירים של ספר זה והחתימו בו שם מחברו. ברם, לא שיר זה בלבד טעה בו דוידזון ברשימתו בערך בחיי נ' בקודה. טעויותיו מהן בשירים שהיתה בהם חתימה מקרית מטעה, או שאכסניה שלהם, שנתאכסנו בחו"ה, היתה בה כדי להטעות.

א. שירים שחתימתם הטעתה

שנים הם. באחד טעה דוידזון, באחר עמד על טעותו של מי שקדם לו. וראוי להביא גם טעות שתוקנה, שכן יש בה כדי ללמד מהפרט אל הכלל. והוא כלל שלא סופרים ולא מדפיסים, לא חזונים ולא קהל, לא חסו על שלמותם של פיוטים, כי אם נזקקו להם על פי צורכי שעתם, לקצתם או לרובם או למלואם, כדי לשלבם בתפילה או בזמר. שיקולים אסתטיים (ואתיים לא כל שכן) סמי מכאן. בין ראשונים הראה זאת צונץ, "ריטוס", עמ' 139 ואילך ובייחוד בעמ' 143, שאף הוא מביא שם דוגמה להתהוות חתימה מדומה על ידי קיצוצו של פיוט, ובין אחרונים ראה ע' פליישר, "שירת הקודש בימי הביניים" ירושלים, תשל"ו, עמ' 21—22.

א. 1 אני ישנה הייתי ולבי ער בקרבי (דוידזון, מס' 6705)² לפי דוידזון, שם, לא נדפס השיר אלא פעם אחת, ב"שבחי אלהים", והראו, 1880, וחתימתו שם 'אני בחיי'. (שירמן, שם, שם, הע' 3, מעיר עליו שלא נדפס כלל. — מבין שאר שירים ששירמן מזכיר באותה הערה, הוהדר מאז השיר "ארומך אלהי" על ידי א"מ הברמן, "ערת רננים", תשכ"ז, עמ' 35. — ובפתיחתו של שיר מס' 4 שם בהערה צ"ל "שמים" במקום "שמך"). והנה, משנמצא השיר בכת"י אוקספורד 1194, דף 100—102, הוברר, שהסטרופות שנדפסו בספר אינן אלא סטרופות בודדות מתוך שיר ארוך, שהסטרופות שלו ערוכות בסימן א"ב חזק. החתימה בשיר המודפס היא, איפוא, רק זימון של אקראי³. ולא זו בלבד, אף זאת: קצת מן השמות

1 לימים, משמצא שירמן, בכת"י מדריד 15, חתימה 'בחיי בן שלמה', החל מסתייג מהכלל הזה; ראה מאמרו הנדפס בארשת, ה', תשל"ב, עמ' 83.

2 שיר זה אינו נזכר אצל צונץ, ונזכר על ידי לגדסהוטה, "עמודי העבודה", עמ' 51.

3 בקטלוג כתה"י של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו, 1965, כ"י מס' 197, נזכר "אני ישנה"

המופיעים בגוף השיר שונים בנדפס מן מה שבכת"י. מן הסתם שינו לצורך התאמת השיר לעניין המאורע הספציפי. ואמנם, בספר כלול השיר במדור הקרוי "מצהלות חתנים".

להלן מובא השיר על פי כת"י אוקספורד 1194. שיר סטרופי מעין שיר-איזור; בכל צלעית 6(7) הברות; השואים אינם במנין הברות. חלק מן המדריך חסר בכת"י והושלם לפי הדפוס. הסטרופות המופיעות בדפוס מובלטות בקו גטוי⁴.

קול דודי הנה זה בא בא באַלף וּרְבָבָה
דגלו עלי אהבה

[100]

אני ישנה הייתי/ולבי ער בקרבי
שמעתי ולא ראיתי/את כל כבוד אהובי
נבערה אש בקרבי עזה כמות אהבה.

בשמעי את כבודו/ואת קול דודי דופק
המלך ירום הודו/דוד בלבו דובק
את רגליו אני נושק ממרחק מאהבה.

גלה סודו אמרי שפר/אדוני ולא העלים
ליקר יעקב סופר/דודי לי בין הבנים
הרועה בשושנים רועה שושן אהבה.

דודי ירד לגנו/לערוגת הבשם
ישים כיוור על בנו/קטרת סמים כל רשם
יכרית כל מכשף וקוסם פי תחלתם נכזבה.

הביאני לבית הין/ודגלו עלי אהבה
אמר לי בני מאין/הבאת זאת הטובה
אמרתי כי רחבה מני ים תורה טובה.

ויאמר לי מה שמך/אהובי אשכל הכפר
אמרתי אני עבדך/ושמי יעקב הסופר
שלחני צבי עפר מסרם באהבה.

ומיוחס לבחיי'ן' בקודה. צילומי של כת"י זה לא היה לפני, אף ייתכן שכת"י זה נשמד בשואה או נשבה בידי גויים.

4 בהיפוכו של מקרה מעין זה, הינו בהשלמתו של שיר, תיקון נוסח, מזלזל של חתימה, — באלה לא יעסוק מאמר זה. הדברים ידועים ביותר מקבצי משוררי ימה"ב שזכינו להם בדור האחרון. ובאשר למקרי בחיי, — אלה יובאו אף הם בבוא העת בקובץ שיריו שאני עומד בההדרתו.

[101]

זְכֵרָה-לִי אֱלֹהִי לְטוֹבָה/אָמַר הַמֶּלֶךְ דָּוִד

תָּן-לִי רוּחַ גְּדִיבָה/אָשִׁים לָעַם הַגָּדִיד

כִּי הַיּוֹם מִשְׁנֵה מַעֲדִיד אֲנִיד לָכֶם בְּשׁוֹבָה.

חָשַׁב הַמֶּלֶךְ לֵאמֹר/מָה אֲשִׁיב לְאַרְיֵה

אֲשֶׁר הוּא צָרוּר הַמּוֹר/וְשָׁנִים רַבּוֹת יַחְיֶה

אֲכַרְהֶם חַיֵּי יַחְיֶה יִגְדֵּל בְּשִׁיבָה טוֹבָה.

טַבְּעוֹת הַמִּלָּאכִים/וְגַם פְּתוּחֵי חוֹתָם

גַּם שְׁמוֹת הַמִּלָּאכִים/מִי יָכִין לְסוּדוֹתָם

מִי יֵדַע קִדְשָׁתָם עִם קְדוֹשׁ שְׁמִי רַבָּא.

יְהוּדָה אֲתָה יוֹדוּךָ/אֲחִיךָ כָּל יִשְׂרָאֵל

בְּמִישָׁרִים אֶהְבּוּךָ/בְּסִימָן טוֹב לָךְ עֲזִיזָאֵל

כִּי תוֹרַת יְקוּמִיָּאֵל בְּלִבְךָ הִיא כְּתוּבָה.

יוסף < בדפוס: יצחק

יְשַׁמַּח יוֹסֵף הַפִּיטָן/בְּבִיאַת גְּאֻלָּתוֹ

בְּחֶצֶר גִּת בֵּיתֶן/הַמֶּלֶךְ דָּוִד מִלְּכֵנוּ

אֵל נַעֲרָץ מְגֻנִּי בְּסוּד קְדוּשִׁים רַבָּה.

כָּרַע רַבִּץ כְּאַרְיֵה/וּלְבִיא מִי יִקְמָנוּ

יְהוּדָה אֲבֹן זָכְרִי/כְּמוֹ נָגִיד אֲקָרִיבֵנוּ

בֶּן עֲוֹלָה לֹא יַעֲנֵנוּ לֹא יוֹסִיף עוֹד דְּאָבָה.

לְבַבְתִּי אֲחוֹתִי כָּלָה/תוֹרַת מֹשֶׁה נֶאֱמָן

כָּל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה/בָּהּ קוֹרֵא רַבִּי נֶאֱמָן

כִּי הוּא נִטַּע נִצְמָן עוֹד יוֹבִין בְּשִׁיבָה.

מִכָּל אֲבָקַת רוֹכֵל/יִבְחַר שֵׁם הַשּׁוֹשָׁנִים

אֲמַרְתִּי אֲרוּר נוֹכַל/כָּל מִיָּנִים וּמִלְשִׁנִּים

כִּי אֵינִם מֵאֲמִינִים כִּי יִשׁוּעָה קְרוּבָה.

נִבְחַר שֵׁם מַעֲשֶׂר רַב/שֵׁם שׁוֹשָׁנִים יַעֲקֹב

מִכָּסֶּף וּמִזָּהָב/וּמִיָּין חֵן הַטוֹב

יִכְלֹו יָמָיו בְּטוֹב וְשִׁנּוּתָיו בְּאַהֲבָה.

סִמְכּוֹנִי בְּאִשְׁשׁוֹת/בְּתַפּוּחִים רְפָדוֹנִי

אֲמַרְתִּי כָּל קְדוּשׁוֹת/כִּי חוֹלַת אֶהְבָּה אָנִי

הַתּוֹדַע וְהוֹדִיעִנִי סוּד כָּל בְּשׂוּרָה טוֹבָה.

עד שיפוח היום/ונסו הצללים
ולך כל חוכי פדיום/לעיר ציון גאולים
נראה של רגלים ושמת בית השואבה.

פדיון שבויים נרצה/בדרך ירושלים
כי ה' באמרה/תודע מן השמים
ומיחדת פעמים ירפא כל מכאובה.

צנה ישועות יעקב/שם שושנים באמונה
יכלו ימיו בטוב/ושנותיו בכל רנה
ולעדת מי מנה הוא יהיה שר הצבא.

[102] קרוב לנו האיש דוד/מזאל(י)נו הוא
שימחול על צונינו/אל תפחדו ואל תיראו
כי הקדוש ברוך הוא ישועתו קרובה.

ראו נא בנות ציון/כבוד אבי שלמה
בעטרת אל עליהן/שעטרה לו אמו
שמו אדון לעמו עמו רוח נדיבה.

שמחו את ירושלים/וגילו כל אוהביה
כי יצאו פחו כמים/כל המתאבלים עליה
ובשורה בפי ידידיה בית יוסף להבה.

תשיב גמול לאויבינו/ועשה בהם נקמה
החיש גאלתנו/ונשיר ביד רמה
העבר כבית הענומה לא תאמר עוד צוובה.

חנק יה את לבבנו/בזכות אבות הקדושים
קרב את גאלתנו/על יד מבחר האשים
בני קדוש קדושים ואז שירה נזובה.

השיר "אני ישינה הייתי" נראה מעין איגרת (ראה הביטויים "שמעתי ולא ראיתי" [חרוז א'], "ממרחק אהבה" [חרוז ב']), ויש בו מעין דו־שיח שעניינו שבת הנמען והמוען כאחד. אני נוטה לחשוב שהמתבר הוא יעקב (אבן־שושן; חרוזים ו', ב', צ' והרמוז בחרוז ג'), והנמען דוד (אבן־זכרי?; חרוזים ז', ר', ק', ורמוז בחרוז ש: ידידיה־שלמה). וראה ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים, תשל"ד, עמ' 31—33. יעקב אבן שושן הוא בן זמנו של אבן־זכרי, שניהם נמצאים בחוג בית הרא"ש בטולידו, ומוצאם מקרב תלמידי הרשב"א, כלומר: מפנה המאות הי"ג/ד.

שמות אלו ארוגים כאחד עם זכריה המקרא המרובים משיר השירים, המעצמים את לשונות האהבה הרעות שבשיר, ותוכפים במלים "שושנים" ו"דוד". אולם מוזכרים בשיר גם שמות אחרים: אברהם (תרח ח'), יהודה (אבן זכרי? ; תרח י', כ', ורמו בתרח ח': אריה), עזיאל (תרח י"ח), יוסף (תרח י"ב, ש'); ואולי יש קשר למשורר יוסף אבן שושן? (ראה ד. פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים, תשל"ו, עמ' 175). ייתכן אפוא, שכאן שיר כבוד למשפחה שלימה, והיא המסגרת לשיבוצו ב"מצהלות חתנים", בשינוי שמות לפי המאורע.

א. 2 ברח דודי (דוידון מס' 1695א)

"ברח דודי ליו"ט של פסח מעשה ידי [של בחיי י' בקודה] היה[—]" כותב החכם ב"ג (ב' גולדברג מפריס), נוספות לספר תורת חובות הלבבות מאת דוד סלוצקי, ורשה, תרל"א, עמ' vii—viii (מכתב זה מובא על ידי ש"י איש הורוויץ, ספר תורת חובות הלבבות לרבנו בחיי בן יוסף אבן בקודה בהרצאה תמציתית עם מברא והערכה, ברלין, תרפ"ב). ואף כי עמד דוידון, שם, על טעותם, קיבל מהם מנצור במהדורת חו"ה, תרגום אנגלי (1973), עמ' 1 בהקדמת המחבר ועמ' 66 הע' 5. הקטע המובא בזה, הוא הקטע המטעה, אינו אלא חלק מן "אור ישע מאושרים" לשלמה הבבלי (ר' "פיוטי שלמה הבבלי", מהד' ע' פליישר, תשל"ג, עמ' 223). גרמו לטעות דרכי קטוע ופיוזור שנהגו עורכי סידורים ומחזוריים, שנמצא קטע זה בנפרד ובמנותק מהמערכה השלמה (ר', למשל, מחזור כל בו, ולגה, תרצ"ה, חלק ד', 126—ס"ד). בין שלושת קטעי "ברח דודי" הבאות במחזור, מצויה החרווה הבאה, שממנה עולה החתימה 'בחיי חזק'!

ברח דודי עד שיפוח קץ מחנה
חיש ונסו הצללים מה
ירום ונשה וגבה נבזה
ישפיל ויזכית וגוים רבים יזה
חשוף ורועף קרא קנה
קול דודי הנה זה.

ה"חתימה" בצירוף העובדה, שמערכות "ברח דודי" ידועות גם לבד מזו של הבבלי⁵, ואולי גם חתימת ה"סיום" חז'ק' — אלה שהטעו.

ב.

כשם שלא כל התתום 'בחיי' — לבחיי, כך לא כל שבא מחו"ה — לבחיי. נוהג היה בעל תו"ה להרבות בהבאת דבריהם של אחרים. היום יש בידנו מהדורה של תו"ה המקורי בערבית (מהד' יהודה, לידן, 1912), ומתוכה אנו למדים שבכל מקום שהיה מביא מובאות ממקור עברי הביא אותן בעברית. כיו"ב הוסיף בסוף הספר שלושה שירים בעברית "בני יחד", הוא השיר הממוטכני שכבר הזכרנו אותו, "נפשי

5 ר' צונץ, ס"פ, עמ' 64; ע. פליישר, שם, נספח ג. עמ' 378—379; אולם גם חתימתו של הבבלי בפיוט זה מטושטשת, שם, עמ' 191.

עז", היא ה'תוכחה' שפתיחתה 'ברכי נפשי', ו"ה' שפתי תפתח", הידוע בתור 'הבקשה לרבנו בחיי'. מובאות שלא מעברית היה מביאן בערבית, ועל פי רוב היה מקדים להן נוסח המעיד על כך שהוא עומד להביא דברים בשם אומרם, כגון: "ואמר אחד החסידים" (וקאל בעצ' אלצאלחין) וכדומה. חלק מבעלי המובאות זוהה מכבר⁶, וחלקם לא זוהה עד היום, אם משום שלא השיגו את מקורם בכתב אם מפני שיש ביניהם, אולי, מסורות שבעל פה, ושמה אף נתחברו מהם על ידי בחיי עצמו והלבישם צורת מובאה כדי להגדיל כבודם. ואולי כך ניתן להבין, מה ראה דוידזון לייחס שתים מהן לבחיי.

ב. 1 אלהי הרעבתני (דוידזון מס' 1178*)
דוידזון מביא את השיר כולו שם, על פי התרגום התיבוני:

אלהי הרעבתני / ועירם עזבתני / ובמחשפי הלילה הושבתני /
ובקעזך וגדלך נשבעתי / אם תשרפני באש / לא אוסיף /
כי אם אהבה אותך / ושמחה בך.

ומקורו הערבי (חור"ה, מהד' יהודא, עמ' 380, ש' 21 — עמ' 381, ש' 1):

אלהי אנעתי / ואערתי / ופי טלמה אל-ליל אנלסתי /
ועזכ וחלאלכ / לו אחרפתי באל-נאר מא זאדני דאלכ /
אלא חבא פכ / ואעתבאטא בכ.

ידוע ששירים רבים כאלה רווחו בתנועות הפרישות הערביות (נהד), ואין ספק שלפנינו אחד מהם (השוה גם חור"ה, מהד' יהודא, חלק גרמני, עמ' 102, הע' 1: שיר מאת ראבעה אל-עדאווה).

ב. 2 אלהי לא נשאני (דוידזון, מס' 4474)
להלן הנוסח המתורגם (מתוך חור"ה, מהד' צפרוני, ת"א, 1928, עמ' 229):

ואמרו על א' מן הצדיקים, שהיה אומר אתר תפלתו: אלהי לא נשאני לעמד לפניך סכלי בפחיתות ערכי ומעוט ידיעתי בגדולתך ורוממותך, כי אתה רם ונשא ואני נקלה ונבוזה וקטן משאל ממך ומקרא אליך שבת והלל וקדש שמך המקודש בקולות המלאכים העליונים הקדושים, אבל נשאני על זה מה שרוממתני צבוותך אותי לקרא אליך, והרשתני לשבת את שמך העליון, כפי הכרתי אותך וידיעתי בכבודך עם הראותי עבודתי לך ושפלותי לפניך. ואתה ידע תקנתי ואופני הנהגתי, ולא הודעתך בצרכי להעיר אותך עליהם, אלא שארגיש בגודל חסרוני אליך ובטחוני בך. ואם אשאל ממך בסכלותי מה שאינו טוב לי ואבקש ממך מה שאין בו תקנתי, בחירתך העליונה טובה מבחירתך. וכבר הגחתי כל עיני אל גורתך הקיימת והנהגתך העליונה, כמו שאמר דוד

6 ראה: Yahuda, A. S., Prolegomena zu einer erstmaligen Herausgabe des von Bachja ibn Josef ibn Paquda aus dem 'Andalus, 1904. חובות הלבבות.

7 אהיה אסיר תודה לחוקר ספרות ערב שיגלה מיהו מחבר השיר.

ע"ה: ה' לא גבה לבי ולא רמו עיני ולא הלכתי בגדולות ובנפלאות ממגני
אם לא שויתי דוממתי נפשי כגמול עלי אמו כגמול עלי נפשי.
(ור' הנוסח הערבי, חו"ה, מהד' יהודא, ש' 10 ("אלהי לא יחמלני") עד סוף העמוד).
אף כי לפנינו ככל הנראה מקור ערבי, זכתה תפילה זו ונכנסה לסדרי תפילה (ר'
דוידזון) וגם לאספים קבליים. חילופי הנוסח, כרגיל וכמצופה בליטורגיה "בלתי-
פייטנית", מרובים למדי. אולם צד שוה בהם, שאין שמו של בחיי ואף לא שם ספר
חו"ה קרוי עליהם (כתבי יד שנבדקו הם: לונדון 640; אמשטרדם עץ-חיים 691;
אמשטרדם עץ-חיים 143).

ג.

גורם אחר לשיבוש הבעלות עשויה לשמש הפתיחה לפיוט. נביא כאן מקרה של
כותרת מוטעית (או מטעה) ומקרה של משפט פתיחה מטעה.

ג. 1 נפשי עז (דוידזון, מס' 540)

בכת"י פארמה 997 (תפילות, כת"י מהמאה הי"ד) מופיעה ה"תוכחה" פעמיים. בפעם
האחת כותרתה, כמצופה: (תוכחה) לרבי בחיי הדיין". ברם, בפעם האחרת הכותרת
היא: "תוכחה מצולה לרבינו יהודה החסיד ז"ל בעד נפש המשכלת", כלומר, ר'
יהודה החסיד היה מתפלל תוכחה זו. אף על פי כן יש בכך להטעות מי שלא ידע
תוכחה זו ממקום אחר⁸. ואגב, תמיהה היא מה ראתה אותה יד לכתוב אותה תוכחה
פעמיים באוסף אחד (הבדלי הנוסח בין שתי ההעתקות מעטים).

ג. 2 ה' שפתי (דוידזון, מס' 1049)

בקשה זו, הנדעית כ"הבקשה לרבנו בחיי", פותחת: "ה' שפתי תפתח ולשוני תצחצח"
ובקצת נסחים, בהרחבת המטבע: "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך ולשוני תצחצח".
והנה בכת"י אוקספורד 2738 מן הגניזה מצוי פיוט שכותרתו: "צלות לרבינו בחיי
ז"ל עלי אלן אבית ואסמה" ופתיחתו: "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך ולשוני
תהגה צדקך כל היום תהלתך. תבענה שפתי תהלה כי תלמדנו חוקיך. א' אלהי אתה
ארוממך". לכאורה אין זה אלא נוסח שונה לפתיחת הבקשה, אבל המשפיל לקרוא
ימצא שלפנינו בקשה אחרת, אף היא לבחיי, והיא "ארוממך ה' אלהי" (דוידזון, מס'
7524). נמצא שיש במלות פתיחה של שירים, כפי שאתה מוצא אותן בקטאלוגים
ובכרטסות, כדי להטעות, ואין אדם יכול להיות בטוח עד שלא יבדוק גופיהם
של הטקסטים. אגב, בכת"י זה נמצא רק חלק של הבקשה הזאת. היא נדפסה
בשלמותה על פי כת"י קראי מאוסף פירקוביץ ב"ליטראטורבלאט" (אורינט), י"ב
1851, וההדירה שם, עמ' 743–747, ש' פינסקר. לא ידוע לי עד כה על מקור נוסף
לשיר זה. בקשה זו, שלא כאחתה הידועה מהיותה נספחת לרוב מהדורות חו"ה,
אינה מפורסמת. ואם הראשונה משוייכת לבחיי מהיותה חלק מחו"ה (ויש להניח
שהיא היא הבקשה המוזכרת בגוף חו"ה), האחרת מזוהה על פי חתימה שיש בה

8 ע' בנאמר על כת"י זה בקטלוג דה-ירוסקי, שנראה שאף הוא טועה ומטעה; אותה
'תוכחה' מיוחסת שם, ש' 19, לר' יהודה החסיד, ובש' 26 – לבחיי.

(א-ב 'בתי הקטן חזק'), ופינסקר סבור היה, כנראה מתוך מאמרו, שם, שם, שזאת היא הבקשה שנוכרה על ידי בתי בספרו.⁹ פינסקר לא ראה, או לא שם לבו, לבקשה שהסמך שד"ל לתורה במהדורות שטערן-בוימגארטן. היום ניתן לעיין בשתי הבקשות כאחת, בזו המפורסמת ובשניה, ששם בתי בן יוסף בן בקודה חתום בה (!), בספר "בתי אבן בקודה, שירי הקודש", שמחבר המאמר הזה ההדיר עפ"י דפוסים וכ"י, תוך ציון תילופי הנוסח. וראה: י' רינשטוק, "הבקשה" לרבנו בתי בנוסח חסידי אשכנז (סיני, פ"ג), תשל"ח. יש להעיר למאמרו, שריבוי השינויים והגרועות בנוסחי ה"בקשה" (וכן הוא ב"תוכחה") בכה"י, קשור, בלא ספק, בצורתם החפשית וגם בארכם: מה שלא יכלו להרשות לעצמם החוננים והמעתיקים בשירה שקולה וחרוזה, נטלו לעצם דרור כאן, וברצותם קיצרו וברצותם האריכו.

ד. בני יתד (דוידזון, מס' 964)

כבר הזכרנו שיר זה שהוא מגוף תורה בסופו ובא להזכיר בעשרת בתי את עשרת השערים של תורה. ואף על פי שאינו אלא חרוזים דידקטיים, יש המכנים גם אותו "בקשה", כגון בכת"י אוקספורד 1162, סי' קכ"ח. זהו שיר שקול שוה-חרוז ובראש בתי חתום 'בתי בר יוסף'. והנה באותו כת"י קראי, שהוזכר לעיל, והוא אינו אלא קיצור ספר תורת חובות הלבבות ובו שינויים בהתאם למגמות מחברו הקראי¹⁰, דניאל בן משה, בא מעין השיר הזה. ובשל "מעין" מובא כאן הדבר.

בתי כותב (בתרגום אבן תיבון) בסוף ספרו:

"וראיתי בהשלמת התועלת והישור לך, אחי, שאקבץ ראש ענייני ספר זה

בעשרה בתים עבריים, יסבל כל אחד מהם שער אחד של מתברתם וסידורם.

וחתמתי בהם ספרי להיותם לך למוכרת..."

והרי השיר:

בני יתד יחידתך לצורךך / ביחדך לאל אחד יצרך
חקור ודרוש והתבונן פלאיו / ושים שכל ודת צדק אזורך.
ירא האל, ועדותיו וחקיו / שמור לעד, לבל תמעד אשורך
יהי סמוך לבבך ותמוך / ובטוח בצור יהיה בעורך.
בלב טהור עשה חקיו למענו / ואל תשא פני אדם בדורך.
ראה כי סוף יציר עפר לעפר / ושח, כי חול וגוש עפר מגורך.
יריבך לשון שכלך לסכלך / ושובה מזדון לבך ויצרך.
ידרכי אל פדן צדק ומישור / חכם לתור במחשבתך וסתרך.
סחה ילדות ושחרות מלבבך / ואל תתאו קמחמדי געורך.
פני האל אוי תראה בחשקך / ותתיחד יחידתך לצורךך.

9 בכ"י הקראי אין הבקשה הידועה. וזה נוסח "תוכן העניינים" שם: אלי אל-תוכחה ואל-בקשה אלדי אועד אלחכים ג"ע בדכרתם (אלו התוכחה והבקשה אשר הבטיח החכם ג"ע להודיעם). — קטעים וצירופים רבים משותפים לשתי הבקשות, ברם כיוצא בהם יש גם בבקשות בלתי-פייטניות משל אחרים.

10 שם הספר: "כתאב אלמרשד ופראיצ אלקלוב ומואעצ אלנפוס והדאיה אלערפין" משנת

והנה נוסח דניאל בן משה, אשר "רק" חידש בו "עטרת ראשו" של השיר "in dieser veränderten Kopfbinden" — פינסקר, שם, עמ' 738:

דָּעָה, בְּנִי, יְחִיד הָאֵל לְצוּרָךְ / בְּיַחַדָּךְ לֹאֵל אֶחָד יִצְרָךְ.
נְחִיב פִּקְאִיו חֲקוֹר וּדְרוֹשׁ וְהִבִּין, / וְשִׁים שְׁכָל וְדַת צֶדֶק אֲזוּרָךְ.
יֵרָא הָאֵל וְעֲדוּתִיו, וְחֲקִיו / שְׁמֹר לְעַד, וְאֵל תִּמְעַד אֲשׁוּרָךְ.
אֲכַל סְמוּךְ יֵהִי לְבָךְ וְתִמּוּךְ / וּבִטּוֹחַ בְּצוּר יִהְיֶה בְּעֶזְרָךְ.
לְכָב טְהוֹר עֲשֵׂה חֲקִיו לְמַעַנִּי / וְאֵל תִּשָּׂא פָנֶי אָדָם בְּדוּרָךְ.
בְּשִׁכְלָךְ דַּע כִּי סוֹף עֶפֶר קָעָפֶר / וְדַע כִּי חוֹל וְגוֹשׁ עֶפֶר מְגוּרָךְ.
רִיבָה אֶת־לִשׁוֹן שְׂכָלָךְ לְסִכְלָךְ / וְשׁוּבָה מִזְדוֹן לְבָךְ וְיִצְרָךְ.
מַעֲלִי צֶדֶק וְדַרְכֵי אֵל וּמִישׁוֹר / חֲכָם לְתוֹר בְּמַחֲשַׁבְתְּךָ וְסִתְרָךְ.
שְׁתַּהַי יִלְדוֹת וְשִׁחְרוֹת מִלְּבָבָךְ / וְאֵז תִּתָּאז לְמַחְמְדֵי נְעוּרָךְ.
הִשָּׂה לְבָךְ לְאַהֲבַת אֵל וְתִשְׁמַח / בְּיַחַדָּךְ לֹאֵל אֶחָד יִצְרָךְ.

השיר מובא בראש קיצור תו"ה לדניאל הג"ל, וכשם שמעקם הוא בגוף הספר לצורכי הקראים, כן מעוות הוא בדלתות השיר לכבוד שמו¹². וכדי לדחוק בהן תנימתו, שנתמזלו לה עשר תיבות כנגד בתי השיר המקורי, נצרך לפרוע במשקלו של השיר¹³. בצד השיר ניתנו והועתקו על ידי פינסקר שמות שערי תו"ה שכנגדם מכוונים הבתים, כפי שנוהגים גם קצת כתה"י דפוסים.

תמ"ב (השוה חוה"= כתאב אל הדאיה אלי פראיצ אלקלוב". ופרטיו: Mittheilung חובות הלבבות über einem arabischen Auszug aus dem Werke שם עמ' 737—749.

11 כך קורא פינסקר, וכצ"ל שחה (סחה), ונצרך לש"ן ימנית משום החתימה.
12 "גניבת" שירים או חלקיהם לא נחשבה לחטא בימי הביניים. בספרד, אצל הערבים ואצל היהודים כאחד, היה זה חלק מאמנות השיר — לייסד שיר חדש על אדני הפתיחה או הסיום משל מי שהוא שקדם לו, כמשקלו ואף כחרונו, בייחוד בחליפת אגרות שקולות וחרוזות וכן בשיר האזוור. אף יותר מאוחר ידועים מעשים שונים של "גניבה" או של "שיבושים" מדעת. השוה י" פטאי, משפוני השירה, תש"ד, 93—94. — תודתי לפרופ' דן פגיס שהעמידני על זה. (ראה ש. אברמסון, בלשון קדומים, ירושלים, תשכ"ה, ובייחוד עמ' 47—53; א. מ. הברמן, עיונים בשירה ובפיוט של ימי הביניים, תשל"ב, מעמ' 74, והביבל' שם, הערה 1).

13 אנו ידועים מתוך עיון בכתבי יד של שירים שקולים, שבמשך הדורות נמצאו תקופות ומקומות שחלה בהם התנכרות או אדישות לשמירת המשקלים. אכן גם מבחינה זאת, מן הסתם, לא נחשב מעשה סתירת המשקל כאן לחטא ספרותי. ואשר לתוכן — הוא לא נשתנה כמעט ב"זיוף" בהשוואה למקור.

תשובות הגאונים והראשונים בכ"י ביבנטי, חלק א

מעטים הקבצים המקוריים של תשובות הגאונים שנשארו בידינו, אבל מרובים הם, יחסית הקבצים שנסדרו מחדש מתוך אספי תשובות הגאונים. חכמים שונים אספו וסידרו מחדש את תשובות הגאונים, לפי סדר התלמוד או לפי סדר ההלכות, ועדויות לכך הם שנים מן הקבצים הראשונים שהופיעו בדפוס: "הלכות פסוקות מן הגאונים" (קושטא, רע"ו) ו"שערי צדק" (שאלוניקי, תקנ"ב). קובץ מעין זה הוא המוצג לפנינו במאמר זה, והוא שמור כעת בשלשה עותקים: כ"י ביבנטי; כ"י גסטר 931; כ"י אלמנצי הנמצא עתה במוזיאון הבריטי ומספרו שם Add. 26,997. כבר הצבעתי על כך שכ"י אלמנצי הועתק מכ"י גסטר¹, כך שאין חשיבות מרובה לנוסחאותיו, אבל כ"י ביבנטי וכ"י גסטר הם עדויות עצמאיות למקור משותף, ומשום כך יתחד דיונונו בהם. כ"י ביבנטי כולל שני קבצים השווים לחלקים ג—ד בכ"י גסטר, אלא שסדרם הפוך. היות שענינו כאן בתשובות הגאונים והראשונים, נתעלם מן הקבצים האחרים שבכ"י גסטר, ונציין את חלק ג': "תשובות הגאונים חלק א' " (=כ"י ביבנטי ח"ב), וחלק ד': "תשובות הגאונים חלק ב' " (=כ"י ביבנטי ח"א). כ"י ביבנטי הוא הבסיס לתיאור, משום שיש בידי צילום ממנו, אולם השלמתי את עשרים וחצי הסימנים הראשונים החסרים בו, עפ"י צלום כ"י גסטר שבמכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד הספריה הלאומית².

הקובץ שלנו ידוע זה זמן רב וחכמים שונים השתמשו בו. כ"י ביבנטי היה בידי הרב יעקב מוספיה שפרסם ליקוטים ממנו בתשובות הגאונים, ליק תרכ"ד. אותו כתב יד היה בידי הרב ישראל משה חזן, שהשתמש בו בפירושו לקצ"ג תשובות מתוך שערי תשובה שנקרא "איי הים" (ליורנו, תרכ"ט) והדפיס, בתוך הפירוש, קטעים ממנו המקבילים לשערי תשובה. העתק של כ"י אלמנצי היה בידי ש. אסף שפרסם גם הוא קטעים ממנו. אסף השאילו לב"מ לזין, שהדפיס מתוכו קטעים ב"אוצר הגאונים". לזין ציין מאיזה סימן לקחם, אבל לא ציין אם הם נמצאים בחלק א' או בחלק ב'. אסף ציין, עוד בשנת תרפ"ה³, שהחומר בכה"י נדפס רובו ככולו. אעפ"כ, יש ענין בכה"י משום שיש בו, לעתים, פרטים חדשים ונוסחאות השונות מן הנדפס כבר. יתירה מזאת, הערתו של אסף נכונה בעיקר לתשובות הגאונים חלק א' (ביבנטי

1 ראה מאמרי: "מקורותיו של ספר שו"ת הגאונים 'שערי תשובה' " (עלי-ספר, ג'), תשל"ז, 5—19.

2 מספר הסרט במכון: 16023. אני מודה למכון ולעובדיו על עזרתם ולספריית ג'ון ריילנדס במנצ'סטר על הרשות לפרסם קטעים מתוך כ"י גסטר.

3 מתשובות הגאונים (ישרון, ר'), תרפ"ה, עמ' יד. אסף הודיע שם שהדפיס שתי תשובות מכתב היד בגנוזי קדם, א', תרפ"ב, עמ' 73—78, אך שם נמצאות שלש תשובות מכ"י אחר. אינני יודע למה התכוון.

ח"ב). בתשובות הגאונים חלק ב' (ביבנטי א') יש ענין רב יותר משום שיש בו הערות, תשובות ופסקי הלכה מאת רבותינו הראשונים שלא נדפסו עדיין. אלה שהשתמשו בכתבי־היד של קובץ זה עד עתה היו מעונינים בעיקר בדברי הגאונים ודילגו על דברי הראשונים — גם כשהם משולבים בדברי הגאונים. אנתנו מדפיסים כאן את הדברים הקצרים של הראשונים במסגרת המפתח ושני קטעים ארוכים יותר נדפסים כנספחים.

הנסיון הראשון לתיאור שלם של כה"י הוא של עזריאל הילדסהיימר, שעשה כן במסגרת תיאור מקיף של כ"י רבים של קבצי תשובות גאונים⁴. אולם, הוא לא ראה את כה"י עצמו אלא את צילום המפתח של כ"י אלמנצי ח"ב בלבד, משום כך תיאורו חסר. כאן ניתן, לראשונה, תיאור מקיף עפ"י צילום, תוך השוואת שני עדי הנוסח העיקריים. בעזרת המפתח שאני נותן בזה, ניתן להכיר את מבנה הקובץ והרכבו, ולעמוד על זמן התהוותו.

הקובץ שלנו איננו יצירה אחידה, אלא מורכב מקבוצות קטנות יותר. אפשר להבחין בקבוצות אחדות בעלי עיקרון סידורי ברור, והן אבני הבנין של הקובץ הגדול. הקבוצה הגדולה ביותר, התופסת כרבע הקובץ מבחינת ההיקף⁵, כוללת סימנים ס"ה—ק"ד המסודרים לפי הסדר של מסכת ברכות, ובאים בו גם הסברים לדברי אגדה שעלו דרך אגב בתוך התלמוד. בקבוצה זו באים, מלבד דברי הגאונים, דברים של רבינו תם (ס"ה ס"ה; פ"ה; פ"ח), של הראב"ד (ס"ה צ') ושל ר' אשר מלוניל (ס"ה ע' וצ"א). רצונו של המסדר היה לערוך "שיטה מקובצת" למסכת ברכות, וע"כ כלל בתוך הקבוצה גם דברים שספק גדול הוא אם נכתבו כתשובות. הבולט שבהם הוא ס"ה צ', לראב"ד, הנמצא בספרו "בעלי הנפש", ואין סיבה לחשוב שהיה פעם חלק מתשובה. בקבוצה זו יש גם הערות אחדות לתוכן התשובות, כגון: "ולי הכותב צריך עיון"⁶. בתוך הקבוצה ישנה גם פסקא המתחילה: "ואני הכותב ר' אשר ז"ל" (ס"ה ע'), ויש מקום לשער שהוא ערך את הקבוצה כולה, כי אין בה חכם מאוחר לו⁷. אולם, עדיין דבר זה ספק בעיני, משום שמוזכר בקבוצה קטע "לר"ר שמשון" (ס"ה פ"ז), ואם הוא ר' שמשון משאנץ, קצת רחוק הדבר שר' אשר ב"ר משולם יזכיר אותו.

קשה להבחין בקבוצות גדולות אחרות בתוך הקובץ. ישנה קבוצה קטנה של חמש הלכות, שאין בהן קשר ענייני אך הן כולן לרמב"ן (ס"ה ל"ג—ל"ו). מלבד זה אין שום קבוצה גדולה השייכת לחכם אחד, פרט לכמה קטעים מאת רבינו חננאל שבהם יש גם סדר ענייני. מדברי הרמב"ן יש עוד קטע אחד אחרי הקובץ הגדול (ס"ה קכ"א),

4 Hildesheimer, Die Komposition der Sammlungen von Responsen der Gaonen 177-269 (Jüdische Studien Joseph Wohlgenuth... gewidmet), 1928, 219-217. ולעניין כ"י ביבנטי עיי' שם, עמ' 217-219.

5 15 עמודים מתוך 58 שנשתיירו בכ"י ביבנטי ח"א.

6 ס"ה צ"ד הערה 73 הערות נוספות נמצאות בסימן ע"ב הערה 47 וכנראה שגם בסימן צ"ט. ראה הערה 79. הערה דומה יש גם בסימן כ"ו. יש גם הערה אישית מאת רבו של המאירי, ראובן בן חיים, בסגנון "ולי אני ראובן" (בתוך סימן ד') ועל פיה החליט הרב חזן שראובן בן חיים ערך את הקובץ כולו (איי הים, סימן ט"ו).

א6 [על זיקתה של יחידה זו לכ"י גינצבורג 566 האבוד, ראה מש"כ במאמרי הנזכר להלן, בהע' 21, עמ' 209-210, וההערות שם. — העורך].

ובסוף ישנו קטע הנמצא ב"מלחמות ה'" לביצה פ"ג ואיננו בכ"י ביבנטי. נראה שקבוצת החמש היא מה שהיה בידי מסדר קטע זה מדברי הרמב"ן. אפשר שצריך לראות כקובץ בעניני סת"ם את הסימנים נ"ג—ס"א, אלא שנכנסו בו ארבעה קטעים בעניני מועד קטן (סי' נ"ה—נ"ו). גם בספר "האשכול" באים עניני מועד קטן סמוכים לעניני ספר תורה, וייתכן שיש מכאן ראיה לתלותו של חלק זה של הקובץ באשכול או במקורו, ספרי הרב הברצלוני⁷, שהוא התכם המאוחר ביותר המוזכר בקבוצה.

מלבד קבוצות אלה ישנם גם אספים קטנים מסביב לנושאים מסוימים, כגון סי' קי"ז! הכולל בתוכו פסק של "בעל הלכות" ותשובות של הרב חנוך ושל הר"ש הדנים כולם בשאלת הברכה על כוס בברית מילה שחל בצום. אעפ"י שאין להבחין הינם בקבוצות גדולות מסודרות, נראה שפעם היה הקובץ מסודר יותר, קרוב למר ששלשת התשובות שהן מ"מ בין חכמי פרובנס בענין אידיהם של נכרים (סימנים מ"ב—מ"ג ומ"ו), היוו חלק מקובץ, וזאת לאור העובדה שסימן מ"ב נראה כתשובה לסימן מ"ו. אולם הינם הן נפרדות על ידי תשובות גאונים בענין תפילין וס"ת.

מלבד התועלת הכללית שבהכרת מבנה הקובץ המושגת בעזרת המפתח, יש גם תועלת נוספת מן המפתח היא בזיהוי בעלי התשובות. בקבצים הנדפסים לא הקפידו על ציון מדויק של המשיב. וזה גרם לשיבושים בזיהויים⁸.

התועלת האחרונה, והתשובה, היא בעניני תוכן ונוסח. כבר בתקופת הגאונים הכינו מפתחות לתשובות הגאונים, ומפתחות היו גם בידי אנשים שלא היו בידיהם התשובות עצמן⁹. סקירת המפתח מאפשרת ללומד לדעת אם נדון הנושא שבו הוא עוסק והוא יודע מה עליו לחפש. גם בקשר לתשובות הנדפסות יש צורך בהשוואת הנוסח לכה"י ובמיוחד כך לגבי התשובות שנדפסו בשערי תשובה.

וזה מלאכתי בהכנת המפתח. בטור הראשון רשמתי את כותרת התשובה כלשונה בכ"י ביבנטי. את הסימנים הראשונים התסרים בכ"י ביבנטי השלמתי על פי כ"י אלמנצי תוך השוואה לכ"י גסטר. בטור השני רשמתי את תוכן התשובה או נושא. במקרה שלא מצאתי את התשובה בדפוס, או שיש הבדלים חשובים בין נוסחתה שם לנוסחתה בכה"י, העתקתי את התשובה במלואה על פי כ"י ביבנטי, בציון שינויי הנוסחאות החשובים מתוך כ"י גסטר ובהוספת מראה מקומות. בטור השלישי ציינתי היכן נדפס הקטע בשערי תשובה, ובטור הרביעי — היכן נדפס בתשובה"ג ליק; ייחסתי חשיבות יתירה דווקא לציונים אלה, כי קבצים אלה נדפסו מתוך הקובץ שלנו. אם אין הקטע באחד משני אלה, ציינתי בהערות היכן נדפס הוא, או תוכנו, עפ"י מקור אחר.

החלוקה לסימנים, אף שהיא מצוייה בכל כה"י איננה מקורית. לפעמים נצטרפו לסימן אחד דברים שהקשר ביניהם הוא דק, או חסר לגמרי (ראה סימן נ'), ולעתים נפרדו לסימנים שונים דברים שהקשר ביניהם הוא הדוק, כסימן צ"ב שכותרתו נמצאת בסוף סימן צ"א. כדי לתת תיאור נאמן, התיחסתי לכל חלק וחלק של הסימן בנפרד, וציינתי בספירה תחתית, לדוגמא: 21 פירושו: החלק השני של סימן ז'.

7 ראה ש. אלבק (מחוקקי יהודה, ספר היובל ל. לוי), 104—131.

8 ראה מה שכתבתי בעלי ספר, שם, עמ' 16, הערה 57.

9 ש. אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, תשל"ד, עמ' 96.

המפתח (כ"י ביבנטי ח"א)

ש"ת	ליק	
כ"ה ¹		א. לרב צמח ז"ל קטן להיות שליח ציבור
י'		ב. לרב פלטי ז"ל חרם ושמחא אם הוא דבר אחד
מ"ח	י"א	ג. — — — הפרת שמתא למי שנתגדה בחלום
ט"ו ²		ד. לחכם ראובן בר חיים ז"ל ענין מכת מרדות
ט"ז		ה. לגאון ז"ל מדוע מכים ברצועה של עגל
מ"ט		ו. — — — טעם קנין
פ"ה	ק"ו ³	ז. לרבינו נסים ז"ל בענין יו"ט של עצרת ברור (ב"ב קמז.)
		ח. כתב רבי' סעדיה ז"ל שלשים מצות שנשים פטורות עם פירוש רי"ץ
ק"כ		ו' גיאת
שכ"ו	צ"ו	ט. שיעור ט' קבין ושיעור כוס של ברכה
ג		י. לרבי' האי גאון ז"ל ש"ץ שיצא עליו שם רע
ג		יא. וכתב רב עמרם ז"ל ש"ץ שלא נתענה
נ"א		יב. ועוד לו ז"ל ש"ץ שמרגלים עליו
י"ח	צ"ו	יג. — — — אבזה דשמאל למה לא נקרא בשמו
ק"ט ⁴		יד. לרבי' חננאל ז"ל ביאור "הכתב והמכתב" בתוספות באור הרב
		יהודה אל ברגילוני
		טו. לרב ברגילוני ז"ל כתב אם מתיר לסייע לנכרים להקריב קרבנות וענין
		הכוזרים ⁵
		יו. לגאון ז"ל ביאור "כל עיר שגגותיה גבוהין מבית הכנסת"
		(שבת יא.) "פירוש כשם שהמרוזם את בית
		אלקינו מעמיד את חרבותיו כך מל' שאינו
		מרומם מחריב את העומד"
י"ט	י"ב	יז. לרבי' האי ז"ל למה נקראו יואב בן צרויה ואחרים על שם
		אמם
י"ג		יח. ועוד לו ז"ל פירוש "גער באומה וכו'" (פסחים קיח:)
		יט. ועוד לו ז"ל ענין נחש כקורת בית הבד ⁶
י"ד		כ. לגאון ז"ל שתיית מים בתקופה ⁷

- נמצא גם בכ"י ביבנטי ח"ב, סי' ק"ג, ומשם הועתק לשערי תשובה ק"ג.
- בשערי תשובה הועתק בדילוגים והושמט כל מה שאינו נראה כציטט מתוך דברי הגאונים. הקטעים שהושמטו הועתקו באיי הים, סי' ט"ו.
- מוספיה העתיק רק את החלק הראשון של התשובה אבל כולה נמצאת בשערי תשובה. התשובה נדפסה בלי הייחוס לרבינו נסים.
- יש רווח בכתבי היד ביבנטי וגסטר בין דברי הר"ח לבין דברי הרב הברגילוני, והוא מסמן חסרון.
- פורסם על ידי ש. אסף (ישרון, ו'), 1924, 113—117 (= מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, עמ' 91—95).
- נמצא באוצר הגאונים לנדירים, עמ' 26, סימן ע"ד, על פי הערוך. והוא: "פי' רב שריא גאון".
- השוה שערי תשובה, סי' פ'; ר' ש. אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 213.

ש"ת ליק

כא.	לרבי' האי ז"ל	ביאור שהקב"ה "מוריד שתי דמעות" (ברכות נט.).	צ"ח ⁸
כב.	לרבי' האי ז"ל	להטיל חרם סתם על נתבע	כ"ב
כג.	לרב גטרונאי ז"ל	האוחז ציציותיו בידו כשקורא את שמע יהירות הוא ⁹	
כד.	לגאון ז"ל	מהו מעשה חידודים (סנהדרין טו:)	ט"ו
כה.	לרב ר' אשר ז"ל	נתינת שלום לפני התפלה ¹⁰	
כו.	לרבינו חננאל ז"ל	אומר לו צפרא דמרי טב ובלבד שלא יכרע ¹¹ כך עלתה שמועה זו כי כל המתפלל שבע ברכות של שבת בערב שבת מדעתו בלא טעות חייב לשבות ממלאכה מיד שכבר קבל עליו את השבת ומוסיפין מחול על הקדש ואיבעי מיכל מקדש ואע"ג דלא חשכה וכן המתפלל י"ח ברכות של מוצאי שבת בשבת אומר על הכוס הבדלה מיד ואעפ"כ אסור במלאכה עד שתחשך, וזה שכתב רבינו חננאל ז"ל חולק הוא על רבינו האי ז"ל ¹² . פסק בספר זמנים (יד התוקה, הלכות שבת, פכ"ט הי"א) יש לו לאדם לקדש על הכוס ערב שבת מבעוד יום אעפ"י שלא נכנס השבת וכן מבדיל מבעוד יום שמצות זכירה יכול (המלה "יכול" ליתא בנוסחאות הרמב"ם) לאומרה בין בשעת כניסתו ויציאָתו בין קודם שעה זו מעט.	
כז.	— — —	על איזה נס מברכים ¹³	
כח.	לרבינו האי ז"ל	פירוש "יצר הרע דומה לצדיקים כהר גבוה" וכו'	ט"ו
ל.	ועוד לו ז"ל	ביאור לסנהדרין ס"ט: ¹⁴	

- 8 השוה גנוי קדם, א', תרפ"ב, עמ' 22 ואילך.
- 9 נוסח ארוך נמצא לקמן סי' ק"י, ונוסח ארוך יותר בכה"י ח"ב, סי' קט"ז. הנוסח האחרון הוא ששימש מקור לשערי תשובה סי' פ"ח, שהובא באוצר הגאונים לברכות, חלק התשובות, סי' ע"ב.
- 10 פורסם על ידי ש. אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 30, על פי כ"י אלמנצי.
- 11 בסגנון שונה באצ"ג לברכות, חלק התשובות, סי' פ"א.
- 12 ראה אצ"ג לברכות, חלק התשובות, סי' קסח.
- 13 מובא בו פסק הרמב"ם, הלכות ברכות, פ"י ה"ט, בשינויים, בכותרת: "ורבינו משה ז"ל כתב", ואחרי כן מובאים דברי רבינו אשר הנמצאים באבודרהם (מהדורות שמואל ברח"י ירושלים, תשל"ב, עמ' ש"מ עד "במקום הזה") בשם ה"ר אשר מלונגיל. מכאן סיוע לדברי ש. אסף, שרב אשר המוזכר בקובץ הזה הוא רב אשר מלונגיל (מספרות הגאונים, עמ' 30).
- 14 פורסם על ידי ש. אסף, תשובות הגאונים (מדעי היהדות, ב'), תרפ"ו, עמ' 83, על פי כ"י אלמנצי. החלק האחרון של התשובה נדפס בתשובות הגאונים, ליק, סי' כ"א.

ש"ת   ליק

- לא. — — — דיני מוקצה¹⁵
- לב. — — — טבילת נדה בנהרות¹⁶
- לג. לרמב"ן ז"ל¹⁷ אדם גידון בר"ה על העוה"ז ר"ג
- לד. ועוד לו ז"ל אסור לאכול פירות חוץ לסוכה קצ"ט
- לה. ועוד לו מתי מברכין על ארבעת המינים קצ"ז
- לו. ועוד לו ז"ל למרוט נוצה של עוף קצ"ח
- לז. ועוד לו בענין הגעלת כלים
- לח. — — — פירוש "בעל המעשים" (קידושין לג:)
- לט. לרב נתן ז"ל אין אומרים י"ג מדות אלא בצבור¹⁸
- מ. לרבינו האי ז"ל בענין יו"ט שני של גליות¹⁹
- מא. לרבינו גרשם ז"ל להלוות על בגדי כומרים²⁰
- מב. לר"ר משלם ז"ל לישא וליתן עם ישמעאל באידיהם של נוצרים²¹
- מג. לראב"ד ז"ל בענין הג"ל²²
- מד. לגאון ז"ל גובה בתי התפילין
- מה. — — — ספר תורה שלנו אע"פ שאינה עשויה כהלכתה
- כבר סמכו זה מפני הדחק כי עת לה' הפרו תורתך ועומדין מפניו ונהגו בו קדושת ספר תורה ואסור לאוחזו ערום²³. תורת ה' תמימה וכו' פקדי ה' ישרים וכו' יראת ה' וגו' הן כנגד ו' סדרי משנה; וחמש תיבות כנגד ה'
- 15 קובץ גדול הממין את סוגי המוקצה. מועתק בנספח. שמא הוא מתיבור המוקצה שחיבר ר' מאיר ב"ר יצחק מטראנקנטיל. והרי גם בתשובה הבאה יש מתורתו. הציטוט היחיד מתיבור המוקצה איננו בקטע שלפנינו, ראה א. הרביץ, ספר המנוחה, תש"ל, עמ' 88, סעיף ז', ההצעה לראות בסימן זה את "תיבור המוקצה" של ר' מאיר מטראנקנטיל, נמצא בגיליון כ"י ביבנטי, בלי שום ראיה. בגליון כה"י ישנן הערות מאת החד"א ומאת מוספיה. הערה זאת קשה לקריאה, אבל היות שנדמה לי לקרוא בה הפניה ל"שם הגדולים", אפשר שצריך לייחס אותה למוספיה.
- 16 בתוך הקטע מובאים דברי ר' נתן ב"ר מאיר בשם אביו (ראה הערה הקודמת) שיש לחלק בין נהר פרת, שבה הטבילה אסורה, לשאר נהרות. מועתק בנספח.
- 17 חמשת התשובות הבאות לרמב"ן ז"ל נדפסו על ידי ח"ד שעוועל, תשובות הרמב"ן, ירושלים תשל"ה, ס"י קל"ב-קל"ו, על פי כ"י גסט. על ידי השוואת הנוסחאות האחרות אפשר לשפר את הנוסח.
- 18 תמציתו בטור אורח חיים, ס"י תקס"ה, בשם הרב נתן.
- 19 ראה ש. אברמסון, מפתחות לתשובות הגאונים, בתוך: עניינות בספרות הגאונים, ירושלים, תשל"ד, עמ' 205—206, הערה 1.
- 20 פורסם על ידי ש. אסף, ציונים לזכר נ. שמחוני, תרפ"ט, 120—121.
- 21 פורסם ע"י י. תא-שמע, "ממ"אידים" — פרק בהתפתחות ההלכה בימי הביניים, (תרביץ, מ"ז), תשל"ח, עמ' 211.
- 22 תא-שמע, שם, שם.
- 23 על זה נשאל הרשב"א (חלק א', ס"י קמ"ד), והשיב שהחומשים הם כספרי תורה אלא שאין קוראים בהם בציבור. [ור' א. י. איגוס, תשובות בעלי התוספות, עמ' 64 ומה שציין שם].

	חומשי תורה ²⁴ , רחמים בסוף המזמור ואמר יהיו לרצון אמרי פי וגר כלומר שיקבלו עליהם שכר כנגעים ואהלות ולא תהלים בלבד אלא כל הכתובים כולן הן בכלל מה שאמר למקרא צריך לברך.	
מו.	לרב ר' אברהם אב"ד	בענין אידיהם של נכרים ²⁶
מז.	לרב ר' שמואל הסרדי	מספר התרומות שער ששה וארבעים
מח.	לגאון ז"ל	ביאור "ארבעה שנכנסו לפרדס" (חגיגה יד:) ²⁷
מט.	לר"ח ז"ל	ביאור "נתעטף הקב"ה כשליח ציבור" (ר"ה יז:)
נ.	לרבינו סעדיה ז"ל	שיעור הלוג ז' אוקיאות וחצי
	תוספות	יש דברים שהן תפלת [שוא] כיצד כונס ק' כורין ואמר יהי רצון שיהיו ק"ק, כונס ק' חביות ואומ' י"ר שיהיו ר' ה"ן תפלת שוא ²⁸
	תוספות	אין שואלין שלום לחבירו בת"ב ולהדייטות בשפה רפה ²⁹
	רבינו האי ז"ל	טול ברוך (ברכות מ.) פי' טול פרוסה
	רב פלטי ז"ל	[טול] פרוסה של ברכה
	רב שמואל ז"ל	טול לחם ואכול שכבר ברכות (כ"ג—ברכין)
נא.	ר"ח ז"ל כת'	בענין כונה בפ' ראשון דמס' ברכות ומקשי בגמ' דבני מערבא (ירושלמי, ברכות, רפ"ב) מה בין פ"א לפ"ב הלא כל מה שכתוב בזה הכתוב בזה אי הכי לא יקרא אלא א' אומ' ר' אלא פרק א' אמור בל' יחיד ליחיד שני בלשון רבים לצבור הראשון לתלמד והשני למעשה, תגי ושננתם ע"כ לכוונה מכאן ואילך לשינון
	---	וצריך לקבל עליו עמ"ש מעומד... ³⁰
	תעוד לו ז"ל	הקורא עם אנשי משמר לא יצא שמשכימים

- 24 בראשית רבתי, מהדורת ח. אלבק, ירושלים ת"ש, עמ' 15.
- 25 השה מדרש תהלים, מהדורת ש. בובר, ווילנא, תרנ"א, ה' ע"א.
- 26 תא-שמע, שם, 213—215.
- 27 ראה צ. גרונר, לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות גאונים (עלי ספר, ג'), תשל"ו, עמ' 9.
- 28 תוספתא, ברכות פ"ו (כ"ע ז') ז', מהד' הגר"ש ליברמן, עמ' 35. המלה "שוא" המוסגרת, חסרה בכתב יד גסטר ונוספה בין השורות בכ"י ביבנטי, וכן הוא בנוסח הדפוס של התוספתא. אבל בכ"ב של התוספתא כתוב "תפילת תיפלה" (כ"ע: תפילה של תיפלה), ואפשר שכך היה גם כאן אלא שנשמט בהפלוגרפיה. על השימוש במונח "תוספתא" לתוספות שונות העיר הגר"ש ליברמן, תשלום תוספתא², ירושלים תש"ל, ואילו כאן יש לנו "תוספות" לתוספתא ואפשר שהוא שיבוש.
- 29 תוספתא, תענית, פ"ג (כ"ע פ"ד) 12, מהדורת הגר"ש ליברמן, עמ' 341, בשינויים.
- 30 אצ"ה"ג לברכות, פירוש רבינו חננאל, סי' מ', על פי האור זרוע.

ש"ת _____ ליק

		וקורין קודם הנץ החמה וכת' נמי וכי מטי זמן יוצר אור אחרי (אמרי — כ"ג) וכי מטי זמן הנץ החמה מטי זמן יוצר אור אלמא זמן ק"ש ויוצר אור בהנץ החמה הוא ע"כ ³¹ מפני מה לא נצטוו הל' טומאה של מת על מלחמות אחרות עד מדין מגין שטרות מיום שנסתלקה נבואה מיישראל ההוא זמן חגי ומלאכי והם אנשי כה"ג והיא שנת מ' לבנין בית שני והיא שנת ג' לפ"ק ותתכ"ט לבריאת העולם ³² על איזו מצוות מברכים ³³		נב. ר' יוסף בר' יהודה ז"ל בן פלאת נג. לרבינו סעדיה ז"ל נד. לרבינו האי ז"ל נה. לר' דוסא ז"ל נו. להרב ז"ל ברגיליוני ועוד לו ז"ל נז. לרבינו האי ז"ל ועוד לו ז"ל נח. לגאון ז"ל נט. לרבינו סעדיה ז"ל		בענין מחיקת שם ה' ³⁴ מגין השיטין שבס"ת ³⁵ לשלוח מכתב למחדר הנאה כתיבת חשבונות במועד "יתעסקו בו עממים" (שבת קלט:) שהם גויים ממש אותן ישראל שבוצרין דורכין במועד תרגום תורה ונביאים תרגום תורה ביחס לתרגום נביאים ומאן דלא גמיר ברכת המזון בלה"ק מברך בכל לשון ונפיק ידי חובתיה דתנן ואלו נאמרין בכל לשון וכו' (סוטה ז א) וחזא מנהון ברכת המזון דיני הקורא בתורה		שכ"ט של"ג ה ע"ב ו פ"ד ² צ"ב צ"ג נ"ט ³⁶		ק"ג	
--	--	--	--	---	--	---	--	--	--	-----	--

- 31 השווה פירוש הר"ח ליומא, ל"ז, ע"ב.
32 יש כאן טעות או השמטה. מגין השטרות התחיל בג' אלפים תמ"ט לפי רב שרירא ואילו בג' תתכ"ט היה חורבן הבית; ראה ג. ד. כהן, "ספר הקבלה" לר' אברהם אבן דאוד הלוי, תשכ"ז, החלק האנגלי, עמ' 16—17, בהערות 8 ו-19.
33 פורסם על ידי ש. אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, 200—206, על פי כ"י אלמנצי.
34 בשערי תשובה נדפס רק החלק הראשון. המשכו נמצא בספר האשכול, מהדורת אלבק, חלק א', ירושלים תרצ"ה, עמ' 164—165.
35 נמצא גם באשכול, שם, עמ' 149.
36 המלים הנדפסות "ואי ידע לומר לבדו מלה מלה" ליתא בכתבי היד. הקטע "הקורא בתורה אסור (!) שיתן עיניו", מצוטט "בילמדנו" והוא נמצא בתנחומא וירא סי' ה', ובתנחומא בוכר, דף מ"ד ע"א.

- ס. לרבינו גטרונאי ז"ל כשאין בציבור מי שיודע לקרוא בתורה³⁷
- סא. לרבינו האי ז"ל כהן קטן אם יקרא ראשון
- סב. לגאון ז"ל ענין שעטנז
- סג. לגאון ז"ל הפרשת חלה
- סד. לרבינו האי גאון ז"ל ענין פדיון הבן
- סה. וכת' רבינו יעקב ז"ל בענין קריאת שמע של ערבית⁴¹
- סו. כת' ר"ח ז"ל מיד יועצים באחיטופל וכו' (ברכות ג:) ⁴²
- סז. כתב רבינו האי ז"ל פי' שלש משמרות הוי הלילה (ברכות ג.)
- סח. כתב רבינו האי ז"ל פי' כנור דוד (ברכות ג:) ⁴³
- סט. כת' רבינו האי ז"ל מצוה לקרות שמע על מטתו⁴⁴
- ע. כת' ר"ח ז"ל בענין הנ"ל⁴⁵
- מנין שהקב"ה מניח תפילין (ברכות ו.)
- קט"ו ואני הכותב ר' אשר ז"ל איני כמשיב עליו (על דבריו — כ"ג) אלא כמסיף על דבריו ואומר כי יש לזה פנים אחרים כי כאשר פני ואחורי הכתובים בתורה הם על דרך משל, כן יתכן מה שארז"ל שהוא ע"ד משל והסוד שהראה הקב"ה למשה, שאין בכל האומות אומה נבחרת כ"א ישראל, ולא יחליפם באומה אחרת לעולם. הלא (אלא כ"ג) תראה כי כל הפסוקים שארז"ל שכתוב בתפילין של הקב"ה מספרים שבת ישראל ומהללו וקרבתו אל האלקים מכל האומות, והמשילו הדבר לקשר של תפילין מפני שכתוב וראית את אחורי, ועוד כי אין בכל המצות כולן מצוה במראה (שמראה — כ"ג) לעין סי' עבדות ואהבה וידידות כ"א מצות תפילין, שהם לישראל במקום חותם העבדות שנושאים
- 37 סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד. גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' ע"ו. ובכה"י מסיים: "ומדברי הגן רבנותא כולהי משמע דס"ל שלא יקרא החזן בעבור הקורא".
- 38 במקום הפתיחה הראשונה: "וששאלתם", בא בכתב היד: "לגאון ז"ל". ובמקום: "ששאל-תם" עד: "ואמר הגאון ז"ל" שבראש סי' ס"ב, בא בכה"י: "ועוד לו ז"ל".
- 39 מוספיה דילג על החלק הראשון של הקטע והוא נמצא בשערי תשובה.
- 40 הקטע האחרון בשערי תשובה, המובא בשם "רבינו שמשון בעל התוספות" — איננו בכתב היד. [על ענין זה, ראה מה שכתבתי בנספח לספרו של מ. מרגליות, הלכות אי"י מן הגניזה, תשל"ד, עמ' ל"ד — העורך].
- 41 הנושא נדון בספר הישר, חלק החידושים, מהדורת שלזינגר, ירושלים תשי"ט, סי' תכ"ד. ראה יעקב כץ, מעריב בזמנו ושלם בומנו (ציון, ל"ה), תשל"ל, 35—60.
- 42 דומה בתוכנו לתשובות הגאונים שנדפסו באצה"ג לברכות, חלק התשובות, עמ' 3—6, ובאצה"ג לסנהדרין, הוצאת צ. טויבש, תשכ"ז, עמ' קל"ז—ח.
- 43 אצה"ג לברכות, חלק הפירושים, סי' ט', עפ"י חידושי הרשב"א.
- 44 שם, סי' י"ד, עפ"י העתקת בעל איי הים.
- 45 שם, פירוש הר"ח, סי' ו', עפ"י העתקת בעל איי הים.

ש"ת ליק

העבדים להראות שהם ברשות אחר, והם במקום חותם החושקים, כענין שנ' שימני כחותם על לבך, וכשם שישראל מראים לעין במצות תפילין קבלת עמ"ש שלימה כן המשילו אהבת ה' לישראל מכל האומות לתפילין שבראש ושבזרוע, כענין שנ' ישראל אשר כך אתפאר⁴⁵ א.

עא.	כת' רבינו האי ז"ל	בענין הנ"ל ⁴⁶	
עב.	כת' ר"ח ז"ל	מנין שהקב"ה מתפלל (ברכות ז.) ⁴⁷	קט"ז
עג.	כת' ר"ח ז"ל	פי' הדיעני את דרכיך (ברכות ז.)	קי"ח
עד.	כת' ר"ח ז"ל	הלכה כרבן גמליאל (ברכות ח.) ⁴⁸	
עה.	כת' רבינו האי ז"ל	זמן ק"ש של שחרית ⁴⁹	
	כת' רבינו האי ז"ל	סוף זמן ק"ש של שחרית ⁵⁰	
	כתב ר"ח ז"ל	הקורא מכאן ואילך וכו' ⁵¹	
עו.	כתב רבינו חננאל ז"ל	בענין ברכות ק"ש ⁵²	
עז.	ועוד לו ז"ל	הרהור כדבור ⁵³	
עח.	ועוד לו ז"ל	תפלת רשות ⁵⁴	
עט.	לרבינו האי ז"ל	תפלה מדרבנן	נ"ז
פ.	לר"ח ז"ל	בעל קרי בתפלה (ברכות כו:) ⁵⁵	
פא.	לרבינו האי ז"ל	צואה על בשרו או ידיו בבית הכסא לענין ק"ש ⁵⁶	
פב.	לר"ח ז"ל	אינן להוסיף על התפלות (לברכות כ"ז.) ⁵⁷	
	ועוד לו ז"ל	נהגו שתפלת מנחה עד הערב ⁵⁸	
	ועוד לו ז"ל	תפלת השחר עד חצות ⁵⁹	

[45] קטע זה יש לצרף למאמרו של מ. אידל, קטע עיוני לר' אשר בן משולם מלוגיל, ק"ס, נ', תשל"ה. — העורך.]

- 46 אוצה"ג, שם, חלק התשובות, סי' כ"ד, עפ"י חידושי הרשב"א.
- 47 בכה"י נוסף בסוף: "וכענין זה פי' דברי רז"ל".
- 48 אוצה"ג לברכות, פיר"ח, סי' כ', עפ"י כ"י אלמנצי.
- 49 שם, מילואים לפירושים, עמ' 115, סי' רפ"ח.
- 50 שם, סי' רפ"ט.
- 51 שם, פיר"ח, עמ' 10, עפ"י או"ז ח"א, הלכות ק"ש, סי' ט"ז.
- 52 שם, סי' ל', ליד הערה ה', עפ"י כ"י אלמנצי.
- 53 שם, סי' ס"ה, עפ"י כ"י אלמנצי.
- 54 שם, סי' ס"ו, עפ"י כ"י אלמנצי.
- 55 שם, סי' ע"ג, ליד הערה ז'.
- 56 שם, חלק הפירושים, סי' ק"ה, מהערה ד' עד "כל שכן היא".
- 57 שם, פיר"ח, סי' קט"ז, מהערה ב' עד הסוף. המשפט הראשון בלבד נמצא גם בכתב יד ביבנטי ח"ב (גסטר—אלמנצי ח"א) סי' פ"ג, ואחריז בא: "ידוקא צבור, אבל יחיד כמה דבעי לצלויי תפלה נדבה מצלי, דהא מביא קרבן נדבה".
- 58 שם, שם, סי' קי"ח, עפ"י כ"י אלמנצי.
- 59 שם, שם, סי' קי"ג. חלק מן הקטע נמצא בסגנון שונה קצת, בכה"י לקמן, ח"ב, סי' פ"ד.

ש"ת   ליק

	ועוד לו ז"ל	אבוב דשמאל ולוי (ברכות ל:) ⁶⁰
	ועוד כתב רבינו האי ז"ל ר' אמי ור' אסי... לא הו מצלו אלא ביני עמודי (ברכות ל:)	
ק"א	פג. לר"ח ז"ל	כדי שתתחונן דעתו (ברכות ל:) ⁶¹
ק"א	פד. לרבינו האי ז"ל	מאי מעין שמונה עשרה (ברכות כ"ט.) ⁶²
	— — —	עד שיראה איסר כנגד לבו (ברכות כ"ח:) ⁶³
	פה. לרבינו יעקב ז"ל	צריך אדם לברך בשעה שנוטל ידיו, דברכה קודם ניגוב לא שוי כלום, ולא מקרי עובר לעשייתו. ויש מי שאומר דמיקרי משום הא דאמר מסכת ידים נטל ולא נגב כאילו לא נטל, אלמא ענין ניגוב הוא השלמת הנטילה ועובר לעשייה מקרי ⁶⁴ ; ומן הדומה אין לאחר עד שעת הניגוב אם לא מפני הדחק, כגון שאינו עומד במקום נקי, אבל אם הוא עומד במקום נקי, וידיו נקיות, טוב לברך על הנטילה קודם שיתן המים על ידיו, וזהו עובר לעשייה. ויש לדקדק בלשון שאמר 'עובר' ולא אמר 'קודם', ונראין דברי רבינו האי זצ"ל שדקדק, שלא אמר כל המצות כלן אינו מברך עליהן 'אלא' עובר לעשייתו, אבל אמר מברך עליהן עובר לעשייתו, כל' כך הוא המצוה, ואם לא ברך עובר לעשייתו מברך אחר עשייתו כל זמן שהן עליו ⁶⁵
	פו. ועוד לו ז"ל	ענין סעודה שלישית
	פז. לר"ר שמשון ז"ל	נטילת ידים לדבר שטיבולו במשקה
		קצ"ב קצ"ג

60 אוה"ג, שם, סי' קכ"ג. ובכה"י יש הוספה: "ואע"ג דצלי כד הו מנפיי (מכתפי — כ"י) ליה, כד הוא אול (אזיל — כ"י) לביתיה הדר קאי ומצלי ביחיד ומעומד ולכנופי י' ולצלוויי בשבת דרגלא (דריגלא — כ"י) בביתא בשחרית קמי דמכנפי צבורא אמר טריחא לי מלתא ולא דמה לא זו ולא זו וכ"כ ר"ח". השוה עוד אוצה"ג לברכות, חלק הפירושים, עמ' 42.

- 61 שם, פיר"ח, סי' ק"ל עפ"י כ"י אלמנצי.
- 62 שם, מילואים לפירושים, עמ' 115, סי' רצ"ג.
- 63 שם, שם, עמ' 116, סי' רצ"ד.
- 64 ראה תוספות לפסחים, ז', ע"ב, ד"ה על.
- 65 שיטת רבינו תם מצויה גם בספר הישר, חלק החידושים, מהדורת שלזינגר, סי' ת"ו. מכתב יד שלנו נראה כיצד חלה השמטה במובאה שבאור זרוע, והלכות נטילת ידים, סי' ע"ט, זיטאמיר תרכ"ב, ט"ז, ע"ד. תשובת רב הא" בענין נמצאת לקמן בכה"י ח"ב (גסטר—אלמנצי ח"א), סי' ק"ח ונדפסה בשערי תשובה, סי' קצ"ו. ראה עוד גמרא שלמה למסכת פסחים, ז', ע"ב, ירושלים תש"כ, דף קי"א ע"ב. והשוה עוד אוצר הגאונים לפסחים, חלק הפירושים, סי' ט"ו.
- 66 הכותרת: "על ג' סעודות", אינה בכה"י.

תשובות הגאונים והראשונים בכ"י ביבנטי, חלק א

ש"ת ליק

פח. לרבינו יעקב	קטן וספר תורה בידו למנין	קצ"ד ע"ז
פט. ועוד לו ז"ל	אין אנו מוצאין בפירוש רמז לטבילת גדה מן התורה ק"ו ממנעה, דכת' והגוגע במשכבה וכבס וגו', מדכת' גבי כלי מדין אך במי גדה יתחטא, ודרש' בשלהי ע"ז, מים שהגדה טובלת בהן, אי נמל מדכת' ו' ימים תהיה בנדתה, וגרסי' בפ' במה אשה לעולם תהא בנדתה עד שתבא במים (שבת ס"ד ע"ב) ⁶⁷	ס"ד
צ. לראב"ד ז"ל	תשמיש במקום שיש ספרי קדש ⁶⁸	
צא. לר"ר אשר ז"ל	אלמלא ג' מקראות וכו' (ברכות לב.) ⁷⁰	
צב. לר"ן ז"ל	אמר לו הקב"ה החייתני כדבריד (ברכות לב.) ⁷¹	ק"ט
— — — —	מתוך שהיא חכמה וכו' (ברכות לג.) ⁷²	ק"ח
צג. לר"ח ז"ל	מנין שחזר הקב"ה למשה (ברכות לב.)	ק"י
צד. ועוד לו ז"ל	חסידיה הראשונים וכו' (ברכות לב:) ⁷³	
צה. ועוד לו ז"ל	אם לא הבדיל במוצאי שבת (ברכות לג.) ⁷⁴	
צו. ועוד לו ז"ל	מפני שמטיל קנאה במעשה בראשית (ברכות לג:) ⁷⁵	
צז. ועוד לו ז"ל	ורב אסי אמר אמצעיות אין להם סדר (ברכות לד.) ⁷⁶	
ועוד כת' ז"ל	אסור לשנות מטבע של ג' ראשונות ⁷⁷	
צח. ועוד לו ז"ל	ואי נמי ליקף ג"ש (ברכות לה.) ⁷⁸	
67 החלק השני של הסימן בשערי תשובה נמצא בכה"י לקמן ח"ב, סי' קפ"ו.		
68 התשובה הטבאה, בקיצור, בקובץ תשובות רב יהודאי גאון שנדפס בתשובות הגאונים, ליק, סי' מ"ה, מספר 26.		
69 דומה לנדפס אצל י. קאפח (מהדיר), בעלי הנפש, ירושלים תשכ"ה, עמ' כ"ח, שורה 14: "וכן אמרו" — שורה 19: "צריכין כסור".		
70 פורסם על ידי ש. אסף, מספרות הגאונים, עמ' 31.		
71 הכותרת, כפי שהעתקתיה (ולא כמו שהדפיס מוספיה, שם), נמצאת בכ"י ביבנטי ובכ"י גסטר בסוף הסימן הקודם. אחריה, בראש הסימן, בא הייחוס: "לר"ן ז"ל", ואחרי זה: "לפי שאין תבוא וכו'".		
72 הקטע הוא המשך ישיר למה שלפניו. מוספיה הוסיף לו כמבוא: "ומה שאמרנו, כמו שעשה גם בקטע הקודם.		
73 אוצה"ג לברכות, פיר"ח, סי' קל"ה, עפ"י כ"י אלמנצי. בכה"י בא בסוף: "ולי הכותב צריך עיון".		
74 שם, סי' קל"ו, עפ"י כ"י אלמנצי.		
75 שם, סי' קל"ט, עפ"י כ"י אלמנצי.		
76 שם, סי' קמ"ג, עפ"י האו"ז ובהשוואה לכ"י אלמנצי, אבל לא ציין את כל השינויים שבכה"י.		
77 שם, סי' קמ"ד, ליד הערה ז'.		
78 שם, סי' קמ"ח, עפ"י כ"י אלמנצי.		

ש"ת ליק

		צט. ועוד לו ז"ל	אפילו חצר קובעת וכו' (ברכות לה:) ⁷⁹
		ק. ועוד לו ז"ל	כל שתחלתו בורא פרי האדמה וכו' (ברכות לח:) ⁸⁰
ח'		קא. לרבינו האי ז"ל	הביאו לפניו פתיתין ושלמים ⁸¹
מ'	ק"ב	וכת' ר"ח ז"ל	הכל מודים בפסח ⁸²
ח'		ועוד כתב	תני בתוספתא ⁸³
		ועוד לו ז"ל	הלכתא דברים הבאים מחמת הסעודה וכו' ⁸⁴
		קב. ועוד לו ז"ל	יין גורם ברכה לעצמו ⁸⁵
		קג. ועוד לו ז"ל	ברך על הפת פטר את הפרפרת ⁸⁶
		קד. ועוד לו ז"ל	הוא אומר על המוגמר ⁸⁷
		ועוד כת' ז"ל	זמית מרק שכן בלשון יון קורין למרק זומין ⁸⁸
	ע"א	קה. לר"ן ז"ל	בי כנישתא דשף ויתיב בנהרדעא
י"ן		קו. לרבינו שריא ז"ל	מרדכי מוכתר בנימוסין הוה (מגילה יב:)
		קז. ועוד לו ז"ל	ותתצב אחותו מרחוק... על שם שכינה (סוטה יא.)
י"ח		קח. ועוד פי' ז"ל	מגדל הפורח באויר (חגיגה ט"ו:)
י"ט		קט. ועוד לו ז"ל	נר חנוכה והבדלה מי קודם, (יש מי שאומר מבדילין ואח"כ מדליקין, שאין לעשות מלאכה עד שיבדיל ואחרים אומרים; המוסגר ליתא בכ"ג) מדליקין ואח"כ מבדילין מפני שזו מצוה עוברת, שזמן הדלקה עד שתכלה הרגל מן השוק, והבדלה יש לה זמן להבדיל עד תלתא בשבתא.
			הרואה נר חנוכה, צריך לברך (שבת כג.), פי' הרואה בספינה, אבל עם עשה בביתו אמאי מברך, אלא שהיה בא בספינה צ"ל (כ"ג — רוצה לומר.) ⁸⁹
		בספר המצות	הלל דחנוכה דאורייתא היא, דכת' הוא תהלתך

79 שם, סי' קמ"ט, עפ"י כ"י אלמנצי. אפשר שהסיום: "וכל זה צ"ע", אינו מדברי הר"ח, אלא מדברי הכותב, כמו שמצאנו לעיל, סי' צ"ד, ובעוד מקומות.

80 שם, סי' קס"ד, עפ"י כ"י אלמנצי.

81 שם, מילואים לפירושים, סי' רצ"ו, עפ"י כ"י אלמנצי ובהשוואה לתשובות גאונים ליק, שאותה הדפוס בחלק הפירושים, סי' קס"ו.

82 שם, פיר"ח, סי' ק"ע, עפ"י כ"י אלמנצי.

83 שם, סי' קע"ז, ליד הערה ז', בהשוואה לכ"י אלמנצי.

84 שם, סי' קפ"א, ליד הערה ב', בהשוואה לכ"י אלמנצי.

85 שם, סי' קפ"ג, עפ"י כ"י אלמנצי.

86 שם, סי' קפ"ו, עפ"י כ"י אלמנצי.

87 שם, סי' קפ"ט, עפ"י כ"י אלמנצי.

88 שם, סי' קנ"ב, עפ"י כ"י אלמנצי.

89 נמצא בהלכות הרא"ש לשבת, פרק ב', סימן ח'.

ש"ת ליק

- הוא אלקיך אשר עשה אתך את הגדולות ואת הנוראות על כל נורא ונורא תן לו תהלה, מכאן שאומרים הלל על נס שבח"ל⁹⁰
- למה אנו עושים ח' ימי חנוכה וכו' ק"ד בשבת ראשונה של חנוכה מפטירין רני ושמחי, שניה ויעש חירום. ואיכא לאקשויי נרות שלמה ואח"כ לזכריה, אלא תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם שרוב השני' אנו אומרים רני ושמחי⁹¹
- האוחז ציציותיו ביד וכו' 82 קי. לרב נטרונאי ז"ל
- במנחה בשבת, מהו לגרוס תלמוד ואבות 93 קיא. לגאון ז"ל
- ת"ח שאינו רוצה להסדיר פרשיותיו עם הציבור 2f ועוד לו ז"ל
- מהו שיאכל אדם כבר כתבתי לכם שאם אין קיב. ועוד לו ז"ל
- לו מים ליטול ידי ויאוכל במפה קיג. ועוד לו ז"ל
- הבא מן הדרך אל יתפלל ג' ימים (עירובין מד.) 94 קיד. ועוד לו ז"ל
- מנהג ליקח ראשים של כבשים בראש השנה ח מנו. ועוד לו ז"ל
- אסור לישב בצד ד' אמות של תפלה 95 קטו. ועוד לו ז"ל
- כללא דמילתא דנקטי' במוכר יינו לגוי, פסק קטז. פסק יין נסך
- דמיו תחלה בכמה המדה ומדד בכליו של ישראל, או בכליו של גוי דלא פגע בו זה הגוי ולא שפך ממנו, [דמיו] מותרין, דאעפ"י שקודם שיפרענו שפך ממנו או שתה ממנו הגוי, אחר שמשך ופסק אין לנו בכך, דכיון דפסק ומשך כי קנייה עדיין יין כשר הוא, ודמיו מותרין, שפורע חובו מיין כשר שמכרו לו, אבל אם לא פסק תחלה, אפי' שמשך, כיון דלא סמכא דעתיה לא קנאו, וכי קא נגע ביה הדר ליה
- 90 פסוק זה כהנכה שהלל הוא דאורייתא, הובא על ידי הראב"ע ביסוד מורא, שער ששי (מהדורת ש. יקסמן, ירושלים, תרצ"א, עמ' ט'), בשם רבינו בחיי, ובסמ"ק סי' קמ"ז. הרשב"ץ, בפירושו לאזהרות ר' שלמה ן' גבירול (אמשטרדם תצ"ו, דף ג' ע"ב) ייחס דיעה זו לרשב"ג. לא מצאתי מקור המדייק מכאן שאומרים הלל על נס שבח"ל.
- 91 פסק ההלכה נמצא, כמעט בלשונו, בסדר רב עמרם גאון, עמ' צ"ט, ובהלכות ראן, עמ' 133. את הקושיה והתירוץ לא מצאתי במקום אחר.
- 92 ראה לעיל סי' כ"ג.
- 93 השהה שערי תשובה סי' ר"ך. עיין עוד: ר. ש. הכהן וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, תשל"י, סי' כ"ו. לדיון בנושא ראה: שרביט, מנהג הקריאה של אבות בשבת ותולדות הבריות שנשפחו לה בעקבותיה (שנתון ברא"ל, י"ג), תשל"ו.
- 94 אוצר הגאונים לעירובין, חלק התשובות, סי' קכ"ז. נוסח אחר של התשובה נמצא בכה"י לקמן, ח"ב סי' ק"ט, ומשם הועתק לשערי תשובה, פ"ט (בסופו), ושו"ת הגאונים ליק, פ"ט.
- 95 נדפס באיי הים לשערי תשובה, סי' נ"ח. צויין באוצר הגאונים לברכות, חלק התשובות, סי' ק"צ.

	<p>היין כסתם ייגו דגוי, וכי קא שקיל דמיה מיניה דמי סתם ייגם קא שקיל, ואסורין דמיו, ואפי' שיהיה בכלי ישראל או בכלי מרוחין דגוי, כיון דנגע בו ולא קנייה אסורין דמיו, ואז"ל אם מדדו בכלי שאינו מרוחין דגוי דמסתמא יש בו עכבת יין הוה ליה מיד יין נסך, ונאסר, ונאסרין דמיו, וצריך שיפרענו תחלה קודם שימדוד לכליו, והכי מוכח בע"ז פרק השוכר כת' כוון דמטעמיה פחותה מרביעית שרייה למילה ביה"כ כדי שלא יוציא ש"ש לבטלה שארין מברכין ברכה על הכוס בברכת מילה בצום כפור ונהוג מנהג זה בשאר תעניות או לא, כך ראינו שכל תענית שאין יולדת שותה(1) אין מברכין בורא פרי הגפן על כוס ברכת המילה לפי שצריך לטעום ואם אינו טועם מוציא ש"ש לבטלה⁹⁶</p>	<p>קינו. לבעל הלכות ז"ל והר"ר חנוך ז"ל כת' בתשובותיו</p>
	<p>שרוי בתענית מהו שיטעום בענין ברכת הכוס במילה שחל ביה"כ⁹⁷ תיקון מנעלים במועד⁹⁸ כיצד משביעים את החייב שבועה נוסח כל גדר⁹⁹ ראובן רוצה להגביה את ביתו¹⁰⁰ פירושי שבועות אין מניחים תפילין בחול המועד שהוא כשבת י"ט ואין האבל מניח תפילין אבל בתשעה באב מניחים¹⁰¹</p>	<p>ור"ש (שלמה — כ"ג) כתב בתשובותיו קית. לראב"ד ז"ל ק"ט. — — — קכ. לרבינו יעקב ז"ל קכא. לרמב"ן ז"ל קכב. לגאון ז"ל קכג. ושאלת</p>
ט	<p>בענין ירושת משומד מדוע אין מראים סכין לחכם בי"ט¹⁰²</p>	<p>קכד. לרב נטרונאי קכה. לרמב"ן ז"ל</p>
כ—כא	<p>96 שר"ת הגאונים שערי צדק, חלק ג' שער ה', סי' ט'; ובסתם בספר האשכול, מהדורת אלבק, חלק ב', ירושלים תפרי"ת, עמ' 10. 97 דומה בתוכנו למובא בתוספות לעירובין, מ' ע"ב, ד"ה דלמא ובאור זרוע, חלק ב', סי' ק"מ, ל"ח ע"ב—ע"ג.</p>	<p>96 שר"ת הגאונים שערי צדק, חלק ג' שער ה', סי' ט'; ובסתם בספר האשכול, מהדורת אלבק, חלק ב', ירושלים תפרי"ת, עמ' 10. 97 דומה בתוכנו למובא בתוספות לעירובין, מ' ע"ב, ד"ה דלמא ובאור זרוע, חלק ב', סי' ק"מ, ל"ח ע"ב—ע"ג.</p>
	<p>98 סימן זה כולל שלשה קטעים: תשובת הראב"ד להתיר תפירת מנעלים במועד; השגת השואל על היתר זה; ותשובת הראב"ד להשגה. ההיתר וההשגה נמצאים בתשובות הרשב"א ח"ו רצ"ד ושלשת החלקים נמצאים בנספח לספר המכתם למסכת מועד קטן. אולם, מתוך הנספח לספר המכתם אפשר לחשוב שהכל הוא מדברי הראב"ד עצמו. ומכתב היד שלנו ברור שיש כאן משא ומתן עם השואל.</p>	<p>98 סימן זה כולל שלשה קטעים: תשובת הראב"ד להתיר תפירת מנעלים במועד; השגת השואל על היתר זה; ותשובת הראב"ד להשגה. ההיתר וההשגה נמצאים בתשובות הרשב"א ח"ו רצ"ד ושלשת החלקים נמצאים בנספח לספר המכתם למסכת מועד קטן. אולם, מתוך הנספח לספר המכתם אפשר לחשוב שהכל הוא מדברי הראב"ד עצמו. ומכתב היד שלנו ברור שיש כאן משא ומתן עם השואל.</p>
	<p>99 ספר הישר, חלק החידושים, מהדורת שלזינגר, סי' ק. 100 תשובות הרמב"ן, מהדורת שעוועל, סי' פ"ט, עפ"י כ"י גסטר.</p>	<p>99 ספר הישר, חלק החידושים, מהדורת שלזינגר, סי' ק. 100 תשובות הרמב"ן, מהדורת שעוועל, סי' פ"ט, עפ"י כ"י גסטר.</p>
	<p>101 נדפס באיי הים לשערי תשובה, סי' קנ"ה, והשוה שערי תשובה, סי' רס"ו. 102 תשובה זו נמצאת בכ"י גסטר ובכ"י אלמנצי, אבל איננה בכ"י ביבנטי. היא פורסמה על ידי שעוועל, תשובות הרמב"ן, סי' צ', על פי כ"י גסטר.</p>	<p>101 נדפס באיי הים לשערי תשובה, סי' קנ"ה, והשוה שערי תשובה, סי' רס"ו. 102 תשובה זו נמצאת בכ"י גסטר ובכ"י אלמנצי, אבל איננה בכ"י ביבנטי. היא פורסמה על ידי שעוועל, תשובות הרמב"ן, סי' צ', על פי כ"י גסטר.</p>

נספח

הגני נותן בזה את סימנים ל"א ול"ב שבכ"י ביבנטי ח"א תוך השואה לנוסח של כ"י גסטר 931. ציינתי רק לשינויים שיש בהם ענין מבחינת התוכן, או לשינויים ולשגיאות שיש בהם כדי לעזור בבירור תלותם של כתבי היד זה בזה. סופר כ"י ביבנטי קיצר הרבה. הוא כותב תמיד "י"ט"; "ר"ש"; "ב"ח"; וכדומה ואלה כתובים תמיד מלא בכ"י גסטר. בקיצורים של מלה אחת, "אמ" במקום "אמר", נהג סופר כ"י גסטר בקיצורים מרובים יותר, אך אין בזה אחידות. בכ"י ביבנטי הכתיב מלא יותר — "המיקל" לעומת "המקל" בכ"י גסטר, ויש עוד דוגמאות בודדות. לא ציינתי את השינויים בתופעות אחרונות אלה. במקומות אחדים יש טעויות ברורות שתיקנתי וציינתי את הנוסח של ביבנטי בהערות באות ג, והנוסח של גסטר צוין באות ג.

לא דיני מוקצה הוא כלל גדול ותחתיו ב' כללים מוקצה למצותו וזה נחלק לשני מינים ונפקא לן מחג הסוכות שבעת ימים לה' והוא המוקצה שהכל מודים בו. מוקצה שלא הכינו ונפקא לן מן ¹ והכינו את אשר יביאו והוא מוקצה שאין הכל מודים בו. מוקצה למצותו ולאיסורו והוא כגון עצי סוכה ונר שבת שהוא נר ביתו וכל הדומה להן. מוקצה למצותו ² בלבד כגון אתרוג והדס של מצוה ונר סכה וכל הדומה להן ושניהם הכל מודים בהם. מוקצה למצותו גרידא למדנו מוקצה מחמת איסור והוא נחלק לשני מינים מוקצה מחמת איסור מדאורייתא וזה נחלק לב' מינים כגון כיבוי נר וסתירת אהל וכל הדומה להם וגם הוא ³ מוקצה שהכל מודים בו. מוקצה מחמת איסור דרבנן כגון מטה שהיו עליה מעות וכיצא בה והוא מוקצה שיש עליו מחלוקת והלכה כדברי המחמיר, מוקצה שאין אדם מצפה ⁴ שיסתלק אסורו ⁵ ביזמו וזה נחלק לשני מינים כגון כוס וקערה ועששית שכבו וסוכה בריאה שנפלה בהם וזהו מוקצה שהכל מודים בו. מוקצה שאדם מצפה שיסתלק איסורו ביומו כגון נר וסוכה רעועה וכיצא בהן והכל מודים בזה חוץ מר"ש ובנו ואין הלכה כר"ש במוקצה מחמת איסור לא שנא מדאורייתא ולא שנא מדרבנן. מוקצה דקא דחי ליה בידים כגון עששית שהדליקו בה באותה שבת וכדומה לה. מוקצה דלא קא דחי ליה בידים כגון בהמה שנשחטה בשבת ולא היה לו חולה כל בין השמשות ושניהם הכל מודים בה. מוקצה לאכילה וזה נחלק לשני מינים טבל שנתקן ובית מלאה פירות שנפחת והכל מודים בזה שעד שלא נתקן הוא אסור בטלטול ומשנתקן מותר אפי' באכילה. מוקצה לטלטול כגון מטה שהיו עליה מעות כל בין השמשות ובמנחת ואסורה לטלטל אע"פ שאין עליה מעות והכל מודים בזה ⁶ חוץ מר"ש ובנו. מוקצה שהתרתו תלויה בכל אדם כגון תקון טבל וכיצא בו והכל מודים בו שמתר. מוקצה שאין התרתו תלויה אלא בתכם כגון ראיית מומין למ"ד אין רואין מומין ב"ש ואע"ג דעבר וחזייה לבכור ושחטיה אסור משום מוקצה ואפי' לר"ש והלכה כר"ש דאמר אין רואין מומין ב"ש ואם עבר וראה אסור משום מוקצה ואע"ג דהוה ליה מומא מאתמול. מוקצה שאינו לא אוכל כלי ושיש בו חסרון כיס וכלים אסורין לטלטל אפי' לצורך גופן ואפי' ע"י תינוק או ככר לדברי הכל וה"ה למנורה שהדליקו עליה באותה שבת,

1. מן/ליתא בג'; 2. למצותו/ל למצוה; 3. הוא/ג, הוא נחלק (ועל המלה הנוספת יש סימני מחיקה); 4. מצפה/ג טרפה; 5. אסור/כך תיקנתי. ב רג אורי; 6. והכל מודים בזה/ג

מוקצה מחמת שהוא נחשב כאבן אלא שהוא בהל' עליו כגון מת והתירו לטלטלו ע"י ככר או תינוק לדברי הכל, וכמו כן התירו לטלטלו להצילו מן הדליקה ויש בזה מחלוקת והלכה כדברי המתיר. מוקצה שיש תורת כלי עליו אלא שמלאכתו לאיסור והוא אסור לטלטל מחמת⁷ לצל ולדברי⁸ הכל אבל לצורך מקומו ואפי' לצורך גופו מחלוקת והלכה כדברי המתיר אפי' לצורך מקומו. מוקצה שיש תורת כלי עליו ומלאכתו להיתר והוא אסור לטלטל לדבר שאינו ניטל ורבו המתירין בזה. מוקצה שהוכן בשבת לאדם כגון מוקצה שיבש בשבת אסור אפי' לטלטל לדברי הכל כגרוגרות וצימוקין ובשאר פירות מחלוקת והלכה כדברי המיקל. מוקצה שהוכן בשבת לבהמה כגון בשר חמור⁹ ובהמה שנתגבלה בשבת וכיוצא בהן אסורין לטלטל ויש בזה מחלוקת ויש אסור בזה ומתיר לטלטל כלי לדבר שאינו ניטל בשבת והוא רב תסדא ורב הונא אמר איכא והלכתא כדברי שניהם להקל. ועוד למדנו ממוקצה למצותו מוקצה דמסת איגיש דעתיה מיניה, מוקצה בעלי חיים¹⁰ כגון דגים וכיוצא בהם והכל מודים בו. מוקצה שאינן בעלי חיים כגון הני כרכי דזוגי וכיוצא בזה ויש¹¹ בזה מחלוקת והלכה כדברי המיקל. מוקצה שמתוסר צידה כגון חיה ועופות¹² ודגים והכל מודים שאין הכנה מועילה בהם עד שיצודו. מוקצה שאינו מתוסר צידה כגון יוני שובך ויוני עלייה אע"פ שאינם מפורחים והכל מודים שהן אסורין עד שיאמר זה וזה אני נוטל למחר, מוקצה שלא הוכן בדאי כגון צבי שניצוד ב"ט ופירות שנתלשו ב"ט וכדומה להם שהם אסורים אפי' לטלטל אפי' בערב בכדי שיעשו לדברי הכל. מוקצה ספק הוכן ספק לא הוכן כגון צבי שניצו' ופירות שנתלשו ואין אנו יודעים אם בע"ט אם ב"ט שהם אסורין אפי' לטלטל בדאם ויש שחולק בדבר והלכה כדברי המחמיר אבל ספק שהוא בדעת בעלים ואינו במוקצה כגון מוקצה שיבש ואין הבעלים מכירין בו דברי הכל מותר. מוקצה שאינו נכנס בישוב כלל כגון מדבריות שאין נכנסין בישוב לא בימות החמה ולא בימות הגשמים בזה יש מחלוקת ואם הוא מחלוקת נקטינן לקולא הילכך כל המדבריות מותרות. מוקצה שהעמידו להעמיד פרי כגון עץ לחלבה ורחל לגזתה ותרנגולת לביצתה ותמרי דעסקא ותורי דרידיא וכל הדומה להם אין בזה מחלוקת שהוא מחלוקת והלכה כדברי המיקל, מסוכנת כגון הבהמה¹³ שהיתה מסוכנת מע"ש ומתה בשבת ואין בזה מחלוקת שהוא מחלוקת דר"י ור"ש ולא מהני בה הכנה לר"י אע"ג דמהני הכנה בסוכה רעועה משום דברעועה שאין בה איסור דאורייתא מיירי ולטבל לא דמיא דהתם לית ליה עיקר דתורה וסוכה יש לה עיקר מן התורה והלכה כר"ש בנבלה וכו"י בסוכה בריאה כגון ב"ת שמתו ויש בזה מחלוקת אם הוא מחלוקת ואע"פ שאין אדם יושב ומצפ' אימתי ימותו איכא למ"ד מותרין מפני שאין הדבר תלוי באיסור שאדם מרגיל¹⁴ בו מה שאין כן בכוס ובקערה והלכה כדברי המיקל ויש שמפליג במוקצה בין שבת ל"ט והוא רב נחמן לבדו ואין הל' כרב נחמן. מוקצה שיכול להכינו ולא הכינו כגון תרנגולת העומדת לגדל ביצים ויש מחלוקת בדבר. מוקצה שאינו יכול להכינו כגון ביצה שנולדה תרנגולת¹⁵ העומדת לגדל ביצים להוציא מהן אפרוחים בין תרנגולת העומדת להטיל ביצים ובין תרנגולת העומדת לאכילה היא לעולם מותרת אבל ביצתה לעולם אסורה ל"ש י"ט אחר השבת ול"ש שבת אחר הי"ט ושבת דעלמא

והכל מודים בזה שעד שלא נתקן הוא אסור (והנוסף נמחק על-ידי קו); 7. מחמת/ג מחמה; 8. ולדברי/ג לדברי; 9. חמור/ב תפוח; 10. חיים/כן תיקנתי. ב ו-ג דגים; 11. ויש/ג חוש; 12. ועופות/ג עופות; 13. הבהמה/ג בהמה; 14. מרגיל/ג רגיל; 15. תרנגולת/ג מתרנגולת;

ולא שנא י"ט ושבת אם נולדה בזה אסורה בזה. מוקצה שהפרי והאם אסורים כגון תרנגולת העומדת לגדל ביצים ובוה אין מחלוקת שהוא מחלוקת. מוקצה שהפרי אסור והאם מותרת כגון תרנגולת העומדת¹⁶ לאכילה ויש בדבר זה מחלוקת אם הוא מחלוקת והוא ר"נ לבדו. מוקצה שהפרי אסור מן התורה כגון ביצה שנולדה בי"ט אחר השבת או בשבת אחר הי"ט ויש בזה מחלוקת. מוקצה שהפרי אסור מדרבנן כגון י"ט דעלמא ושבת דעלמא שאיסורו אינו אלא מדרבנן. מוקצה שהוכן בשבת ואסור בי"ט שלאחריו — כגון [מוקצה שיבש וביצה שנולדה שאסורין אפי' למאן דאמ' שתי קדושות הן ויש בדבר זה מחלוק' והלכה כדברי המחמיר. מוקצה שהוכן בשבת ומותר ביום טוב שלאחריו כגון]¹⁷ עגל שנולד בשבת מותר בי"ט לדברי הכל מפני שכיוצא בו בי"ט מותר וכ"ש נר שכבה בשבת, שירי שמן ושירי מדורה שהן מותרין משבת ליי"ט למ"ד שתי קדושות הן לדברי הכל מפני שאין כאן לדברי הכל הכנה כלל. מוקצה שהוכן בי"ט ואסור כגון ביצה שהיא אסורה והיא מחלוקת ב"ש וב"ה. מוקצה שהוכן בי"ט ומותר כגון אפרוח שנולד בי"ט שהוא מותר הואיל ומתיר עצמו בשחיטה והוא מחלוקת רב ושמואל ואי תימא ר' יוחנן והלכה כדברי המיקל. מוקצה שלא הכינו כלל ואין תורת כלי עליו כגון עצים שבמוקצה אם ארזי ואשוחי הכל מודים בהם שאסורים אפי' לצורך י"ט ואם¹⁸ צואר של קורות הוא מחלוקת ר"י ור"ש ולא דאמי לעלי אליבא דרבה משום דעלי איכא תורת כלי עליו הני ליכא תורת כלי עליהו והלכה כר"ש בצואר של קורות אבל לא בקורה שנשברה בי"ט. מוקצה שהכינו ואין תורת כלי עליו או לא הכינו ויש תורת כלי עליו כגון סתם עצים שמוכנים להסקה בי"ט ולשאר דברים הם מוקצים והוא מחלוקת ר"י ור"ש והלכה כר"י בהא דעצים לכל דבר הם מוקצים חוץ מדבר שצורך אוכל תלוי בו וכן עלי אליבא דרבה שהוא מוקצה לכל דבר חוץ מדבר שצורך י"ט תלוי אליבא דב"ה ולב"ש הרי הוא מוקצה לכל דבר ע"כ.

לב. עוד נהגו העם לרחוץ הגדות בנהרות כל זמן בין בימות הגשמים בין בימות החמה והקשו התוספות¹⁹ על זה מההיא דקתני בשבת לאבוה²⁰ דשמואל הוה עבד מקוואות לבנתיה ביומי גיסן גזירה שמא ירבו נוטפין על הזוחלין פ"י מעין ונחל אינו מטהר²¹ אלא בזוחלין כדתנן הזוחלין במעין והנוטפין במקוה ואנו חוששין כי בימי גיסן המים מתמעטין ואולי מימי הגשמים שהן נוטפין ירבו על מי המעיין שהם זוחלין והם הנק' זוחלין על שאינן עומדים במקום א' אלא שהוא הולך ויורד למקום²² גבוה למקום גמוך הילכך הו' להו מי גשמים רוב ומי גשמים אין מטהרין אלא באשבורן וכדכתיב אך מעיין ובור מקוה מים אך מיעוט ולפי' היה חופר סביבות אותו הנחל שיהיה הנחל זוחל ובא ושם היו טובלות אלמא שאסור בימי גיסן ואמ' בתוספות²³ כי הלכה כשמואל בהגדה למה נק' שמה פרת שמימיו פריין ורבין ליה²⁴ לשמואל דאמר נהרא מכיפיה מבריד ומתרצים ודאי כדי מילתיה אמר אבוה דשמואל וכולן הן הלכה מצינו שאמר שמואל נהרא מכיפיה מבריד ומכאן ברור לנו כי יותר הם המים של נהרות אלף אלפים בכל השנה ממה שנתרבה הנהר בימות הגשמים דהיינו מכיפיה יותר מן הנוטפין הנופלין שם מן הזרעים ומשאר המקומות וכיון שרבו

16. העומדת/ג העומדת לגדל ביצים (והנוסף גמזק); 17. המזקף ב"בנוסף על פי ג; 18. ואם/ג ואם הם; 19. התוספות/ג התוספות; 20. לאבוה/ג אבוה; 21. מטהר/כן תיקנותי. ב ו-ג מעתר; 22. למקום/ג ממקום; 23. בתוספות/ג בתוספות; 24. ליה/ג לית; 25. כנשר/ג

הזוחלין על הנוטפין כשר הוא לטבול אבל המחלוקת הוא על גזר פרת שהוא בבבל והיה עמוק מכל הארצות ומתוך עמקו באין שם כל גשפי א"י ושם יוכל להיות שרבו הנוטפין על הזוחלין אבל לשאר נהרות לא ואע"פ שמביא הרב אלפסי ז"ל מילתיה דשמואל לא הביאה אלא לפרת דווקא וכת' הרב ר' נתן ז"ל בן הר"ר מאיר ז"ל כמה פעמים שמעתי דבר זה מאדוני אבי ז"ל על הגדר שלנו שהיה משתנה לעתים מפני הגשמים אלא שאין המים הנוטפין ניכרין בין הזוחלין שמראה א' להן והיה מפרש לנו שלא נאמרו אלא בפרת וכיוצא בו דאית בהו כנשרי²⁶ כל' דקות המים בשפתיו ובגדותיו וכך אמרו בספרי שפרת הולך ומתמעט במגרפה²⁶ [וגם בבראשית רבה שהוא מפרה והולך עד שהוא כלה כמגרפה]²⁷ פי' לאחר שהוא כלה במגרפה הוא מפרה וכשהוא דק ביומי ניסן שכל המימות מחסרין עד אייר כדאיתא בב"ר שמא ירבו נוטפין על הזוחלין במקום א' ומה שאמר שמואל אין המים מטהרים כוחליים אלא פרת ביומי תשרי דומיא דפרת קאמר שאינן מתערבין לגמרי וניכרין הנוטפין במקצת מתוך שהמים דקות והיו כמים שאובין שנפלו לים הגדול ואע"פ שמתערבין מעט רבו הזוחלין על הנוטפין ביומי תשרי ומותר והכין תנן במסכת מקוואות דרובא דזוחלין בעינן אע"פ שאינן נראה כן מלשון שמא ירבו הנוטפין על הזוחלין דמשמע מחצה ומחצה כשר, ואני אמרתי בהיותי שם על הנהר שלכם דאיכא למיחז בשפתיו מפני דקותו אלא שראיתי בו עוקות ושם מתעכבין המים ואע"פ שרבו הנוטפין אינן מתערבין בעוקה והטובל שם עלתה לו טבילה ושם הייתי טובל ולא יפסלו העוקות לעולם מכמה פנים הא' שהם מעין ואפי' יהיו נוטפין הרי הם אשכורן אבל בנהר שלנו שהוא שוה בקרקע היה מתירו א"א ז"ל מפני עמקו ורחבו ואין מים נוטפין ניכרין בו ולמ"ד נהרא מכיפיה מבריק בפרת דומין לנוטפין כל' שהם מים היוצאין עכשו או באין וכך בנהר שלנו ראינו כמה פעמים מים מרובים והוא הולך ומתמעט מים מועטין והוא הולך וגדל ומה שאמרת ותכ"א פרת שמו ואית להו דרב לא חלקו חכמים על ר"מ בזה הענין אלא שאין יובל שמו אבל ודאי ס"ל כר"מ שמימיו פרין ורבין ולפי' נק' פרת וכעין מחלוקת זו²⁷ בב"ר ר' יודה²⁸ ור' הונא אמר פרת הוא כבר פרת שהוא פרה ורבה כבר שפירותיו גסין ואינן יוצאין בכברה רב הונא אמר כבר שמימיו כלין, רב הונא אמ' פרת בפני עצמו כבר בפני עצמו פרת שהוא פרה ורבה וכבר²⁹ שעוברין אותו בספינה, פרת שמימיו פרין ורבין הא לך דפלוגתייהו דהתם כעין פלוגתייהו דהכא ואין בזה ספק וכי מפני שפרת שמו לא דרשיה ר"מ אלא ודאי לא ס"ל להא דרב ולבר³⁰ כל זה הלכה כרב דקי"ל הלכה כרב כאבוח דשמואל כר' וכל נהר שבעולם שאנו רואין שאין הזוחלין רבים על הנוטפין חיישינן אא"כ יש שם עוקה וטובלין שם ואפי' שמואל דאמר נהרא מכיפיה מבריק דוקא נהר פרת וביהט³¹ היתה שם אבל הכי אומר דהא דאמר שמואל אין המים מטהרין בזוחלין אלא פרת ביומי תשרי שאין מזחלין כל כך כדאיתא התם בב"ר ולפי' היה עושה מתצוה במפץ והיה טובל שם ביומי ניסן שאין המים מזחלין כל כך והיו להו מקוה³² ודקאמר מטהרין משום מקוה קאמר והוה פי' במימין³³ להכי גמי גשרי דקא עביד אבוח דאמר אבל ביומי ניסן מזחלין יותר ממי שאין אדם יכול למצות עד שיהו אשכורן כך נראה פי' דבר זה ופי' רבינו שלמה דחוק מאד ע"כ.

פשרי; 26. במגרפה/ל כמגרפה; 27. המוסגר ליתא ב"ב ונוסף על פי ג; 27. זול/ זה; 28. ידח/ל יודן; 29. כבר/ליתא ב"ג; 30. ולבר/ל ולבר; 31. וביהט/ל וביהט; 32. מקוה/ל מקנה; 33. במימין/ל ומפצי; 34. באשכורין/ל אשכורין.

על כתבי היד של "ספר היראה" המיוחס לרבינו יונה גירונדי

לזכר ר' צבי נוימן, יליד בריסק
איש תורה ויראה
שהלך לעולמו בחודש חשון תש"מ

אחד מספרי המוסר שנתחבבו במיוחד על הקורא היהודי הוא ספר היראה, המיוחס לרבינו יונה בן אברהם גירונדי. ספר זה נדפס לראשונה בסוף המאה ה-ט"ו (1490), ומאז נדפס ביותר מ-30 מהדורות. גם בטרם נדפס היה הספר נפוץ. היום מצויים קרוב ל-50 כת"י של החיבור, ומעטים הם ספרי המוסר מיה"ב שנשתמרו במספר כה גדול של כת"י. ספר "חובות הלבבות", למשל, קיים גם הוא בכ-50 כ"י, אך ספר "שערי תשובה" לרבינו יונה, וספר הישר המיוחס לר' זרחיה, קיימים בפחות מ-20 כ"י.

בדפוסים הראשונים יוחס הספר לרבינו יונה, וייחוס זה נתקבל כמעט ללא ערעור ע"י ת"ת וביבליוגרפים. בזמן האחרון קמו, בעיקר בין חוקרי חסידות אשכנז, מי שרצו לשלול מרבינו יונה את ס' היראה. ראשון, כנראה, היה מ"א מאהלער¹: שכתב "וכל הרואה את ספר היראה הנדפס ע"ש רבינו יונה וס' שערי תשובה מרבינו יונה, יכיר ויעיד בלישנא שאינם ממחבר אחד וגם יראה בשע"ת כי מביא הרבה שערים שחבר ולא מזכיר את ספר היראה. ע"כ לבי אומר לי שהמדפיס ראה בשער הספר "ר"י" וחשב שהוא ר"ת רבינו יונה. ולדעתי הר"ת רבינו יונה [=החסיד]. המעיין בס' היראה רואה שדברי הס"ת [=ספר חסידים] מרחפים ע"פ כל ספר היראה, כאשר יראה הרואה כמה וכמה סימנים מס"ת גלגלים מספר היראה". כעשר שנים קודם לכן העיר נ. בריל² על שורה של הקבלות בין ס' חסידים וס' היראה, להוכיח את השפעתו של הראשון על השני, וכתב כי אע"פ שס' היראה שונה בסגנונו ובאופיו מספר שערי תשובה, אין להטיל ספק בכך שרבינו יונה כתבו, כיון שנמצאות עדויות קדומות לכך. את השערתו של מאהלער מבטלים א' לוינטל³ וא' שרוק⁴. אין הם שוללים את השפעת ס' החסידים על ס' היראה, אך גם אינם מביאים ראיות משכנעות לכך שמחבר הספר הוא אכן ר' יונה.

1 מ"א מאהלער, תולדות החסידים, קרקא תרנ"א, דף ד', ע"א, הערה מ"ד. גם י' דן: ספרות המוסר והדרוש, ירושלים, 1975, עמ' 155: "יוחסו לו [לר' יונה] חיבורים שכנראה אינם שלו, כמו... ספר הגזנות מוסר קצר. בשם ספר היראה, שיש בו יסודות השאובים, כנראה, מתוכנם של חסידי אשכנז".

2 N. Brüll, Jahrbuch für Jüdische Geschichte, V-VI, 1883, pp. 83-87

3 A. Loewenthal, Das Buch des "Ewigen Lebens" (Festschrift zum achtzigsten Geburtstag... Wolf Feilchenfeld), Pleschen-Schrimm 1907, pp. 66-76

4 A. T. Shrock, Rabbi Jonah ben Abraham of Gerona, London, 1948

במתקרים המעטים על ס' היראה נעשה עד כה, שימוש בשני מקורות בלבד: הדפוסים — וגם הם לא נחקרו כראוי — והציטוטים הנמצאים בחבורים אחרים. כה"י הרבים כמעט ולא נחקרו. לוינטל, למשל, מזכיר במאמרו 9 כ"י, מהם בדיק, כנראה, רק את השנים שהיו בספרית המבורג, ואף זה בספק. שרוק ראה רק 2 מתוך 3 כה"י הנמצאים בלונדון, שבה כתב את מחקרו, ושניהם מאוחרים, מאמצע המאה ה-17.

במקום עבודתי במכון לתצלומי כה"י העבריים שבספריה הלאומית בירושלים, היתה לי האפשרות לבדוק את תצלומיהם של כמעט כל כה"י ששרדו. הבדיקה העלתה כמה נקודות שאי אפשר להתעלם מהן. ואציגן כאן.

בין הדפוסים קיימים הבדלים רבים בנוסח ובסדר, אך בכולם, למעט אחד, נקרא הספר בשם "ספר היראה" ור' יונה נקבע כמתברר. רק בדפוס וויניציאה ש"ב נקרא הספר בשם "חיי עולם". לעומת זאת, נקרא החיבור ברוב כה"י בשם "חיי עולם", וכך הובא ברוב המקורות הקדומים, כפי שנרשמו בידי בריל ולוינטל:

(1) בס' ארחות חיים חלק א', לר' אהרן הכהן מלוניל (תחילת המאה ה-17) מובאים 3 ענינים בשם "הר"י חסיד", וכולם נמצאים בס' היראה.

(2) ב"הלכות קטנות" בסוף ספר המרדכי, כנראה לר' שמואל שלצטט (1375 לערך), מובא ענין אחד בשם ס' "חיי עולם".

(3) שו"ת הריב"ש (מפנה המאה ה-17—ט"ו) מזכיר את "רבי יונה ז"ל בספר היראה".

(4) בס' מגורת המאור לר' יצחק אבוהב (מפנה המאה ה-17—ט"ו) מובא "מאמר חיי עולם".

ברשימת כ"י של חיבור ספרדי רשאים אנו לצפות בדרך כלל, שחלק ניכר יהיה ממוצא ספרדי, ובחיבור אשכנזי נצפה לכך שרוב כה"י יהיו ממוצא אשכנזי. כך, למשל, מתוך 15 כ"י של ספר "שערי תשובה" שנתחבר בלא ספק ע"י ר' יונה גירונדי, נכתבו 7 בכתיבה ספרדית, 6 בכתיבה איטלקית ורק 2 בכתיבה אשכנזית. לעומתה, חלוקת כה"י של ס' היראה לפי אזורי כתיבה אינה מצביעה על מחבר ספרדי. מתוך 43 כ"י שבדקנו, 26 הם אשכנזים, 8 איטלקים, 2 נכתבו באזור ביזנטיון ורק 7 הם בכתיבה ספרדית⁵. מתוך 7 אלה אחד, לפחות, הועתק מתוך כ"י שבא מאשכנז, עם הלעזים, וא"כ רק 6 מתוך 43 כה"י הם ספרדים טהורים. יתרה מזו: כל כה"י הספרדים הם מאוחרים, ונכתבו במאות ה-15—16, ושנים מהם הועתקו כפי הנראה מהדפוס הראשון, ואילו בין כה"י האשכנזים אנו מוצאים לפחות 3 שנכתבו בשלהי המאה ה-13, ואחרים שנכתבו במאה ה-14.

מתוך 39 כה"י השלמים של החיבור נמצא השם "ספר היראה" ב-5 כ"י בלבד. בשני כ"י נוספים נקרא החיבור "חיי עולם וספר היראה", או "ספר היראה הנקרא חיי עולם"⁶. אף אחד מ-7 כה"י הנ"ל איננו ממוצא אשכנזי, ומוצאם מספרד, איטליה, ביזנטיון או צפון אפריקה. רובם מאוחרים (מאה ט"ו—ט"ז), שנים מהם הועתקו כפי

5 כה"י הספרדים "הטהורים" של ס' חיי עולם הם כ"י אוקספורד Bod. Or. 603 (קטלוג 904), מוסקבה — אוסף גינצבורג 111, כ"י פריס — הספריה הלאומית Héb. 710, כ"י פריס Héb. 642 הוא אולי ספרדי. כ"י אוקספורד Opp. Add. 4° 127 (2343) כולל לעזים. כ"י קמברידג' — טריניטי קולג' R. 8. 27 וכ"י אוקספורד Laud. 106 (1176) והועתקו, כפי הנראה, מהדפוס.

6 לונדון Harley 5686 (1048) ומינכן Héb. 332.

הנראה מהדפוס הראשון, שבו נקרא הספר בשם "ספר היראה" (ראה לעיל), ורק אחד או שנים נכתבו במאה ה־י"ד. בכ"י ספרדי משנת 1481 נקרא החיבור "הלכות מוסר"⁷. ברוב כה"י האחרים נקרא החיבור בשם "חיי עולם".

ייחוס הספר לרבינו יונה מצוי ב־5 כ"י בלבד, אחד אשכנזי משנת 1400 לערך⁸, אחד איטלקי מהמאה ה־14⁹ ו־3 כ"י ספרדים מתחילת המאה ה־16, ביניהם שנים שהועתקו מן הדפוס הראשון¹⁰. בשני כ"י, אחד איטלקי ואחד ספרדי, שניהם ממפנה המאות ה־14/5, נקרא המתברר יצחק חסיד¹¹. בכל 34 כה"י האחרים אין הספר מיוחס למחבר כלשהו.

מבין כה"י שבדקנו, 3 נכתבו לפני שנת 1300, כלומר פחות מ־40 שנים לאחר פטירתו של רבינו יונה¹², ואשכנזים הם. בשלשתם נקרא הספר "חיי עולם" ולא נקבע שם מחברו.

במקורות אחדים — כולם לא־אשכנזים — מיוחס ס' "חיי עולם" לר' יצחק חסיד. לוינטל ושרוק שיערו — וכבר קדמם מ. שטיינשניידר, בקטלוג הבודליאנה, עמ' 1427 — שבכ"י אחדים נכתב שם המחבר, ר' יונה החסיד, בראשי תיבות: "ר"י"ת" והמעתיקים פיענחו בטעות "ר' יצחק חסיד". אמנם, כמה וכמה "רבינו יצחק" נקראו "חסיד", כר' יצחק סגי נהור ור' יצחק מקורביל, אך לא נקראו כך בסתם, "ר' יצחק חסיד", ומה ראו המעתיקים לפענח ככה, כאשר הפתרון המצוי ביותר לר"ת אלו ביה"ב היה: ר' יהודה החסיד, בעל ספר החסידים, שרוחו והשפעתו מפעמים ממילא בס' חיי עולם?

והנה, ברבים מכה"י הקדומים של ס' חיי עולם, ביניהם שלשת כה"י מלפני שנת 1300, נעתק הספר מיד לאחר ס' מצות קטן (סמ"ק) לר' יצחק מקורביל. שמו נמצא באגרת המסונפת לחיבור, ושם נקרא המחבר "ר' יצחק החסיד בר יוסף מקורביל". ניתן לשער שמעתיק ספרדי קדם העתיק את ס' חיי עולם מתוך כ"י שכוה, והבין בטעות שר' יצחק החסיד, בעל הסמ"ק, הוא גם בעל ס' חיי עולם. כך נתקבל בספרד עותק שיוחס לר' יצחק חסיד, ועל־פיו הועתקו כ"י רבים, בעיקר בספרד. אחד מהם הגיע גם לידינו של בעל ס' ארחות חיים. בקצת מכ"י אלו נכתב שם המחבר בר"ת "ר"י"ת", ומעתיקים אחרים פתרום "ר' יונה חסיד", שהיה מפורסם כבעל מוסר והנהגה. — חיוק־מה להשערתי מצאתי בכ"י מאוחר שבספריית שוקן בירושלים. זהו כ"י אשכנזי, כנראה מהמאה ה־י"ז, ובו ליקוטי דינים וחיבורים שונים, ביניהם ספר חיי עולם¹³. כה"י זהה לכ"י אוקספורד 49 Opp. (קטלוג גויב־אואר 1408), אף הוא מהמאה ה־י"ז, וכנראה שהועתק זה מזה. המקור לשניהם הוא כ"י אוקספורד 337 Opp. (קטלוג 884), שנכתב בשנת 1383, באשכנז, ובו הועתק ס'

7 אוקספורד 603 Bodl. Or. (904).

8 פריס 1233 Héb.

9 מינכן 232 hebr.

10 אוקספורד 106 Laud. (1106), קמברידג' — טריניטי קולג' R. 8. 27 ופריס 710 heb.

11 פרמא 1940 (166) אוקספורד 4¹²⁷ Opp. Add. (2343).

12 כ"י אוקספורד Mich. 569 (1098) שנכתב סביב שנת מ"ד (=1284); Opp. 340 (875) משנת ג"ט (=1299); וכ"י פרמא 1940 (דה רוסי 189) משנת ג"ז (=1297). תאורם ראה בסוף המאמר.

13 ראה: ש. אסף, ספר פסקים לר"י הזקן (ספר היובל לא. מארכס), תש"ו, עמ' ט'.

חיי עולם אחר ס' מצוות קטן לר' יצחק מקורביל (בשני כה"י האחרים לא הועתק הסמ"ק). בשני כה"י שבאוקספורד ס' חיי עולם הוא אנונימי, אך בכ"י שוקן אנו קוראים: "ספר חיי עולם יסדו הרב הקדוש רבינו יצחק ז"ל מקורביל נ"א" [!], עדות, אולי, למסורת שיחסה את הספר לבעל הסמ"ק.

במאמרו כותב לוינטל שאפשר למצוא את כל ההלכות המובאות בספר, בפירוש על הרי"ף למסכת ברכות שכתבו תלמידי רבינו יונה. דבר זה אינו נכון. הלכות רבות אמנם נזכרות שם, כפי שהן נזכרות ע"י רוב הפוסקים, אך הקורא בעיון יגלה גם מספר סתירות. אסתפק בשתי דוגמאות.

בין ההלכות והמנהגים לסוף היום, אנו קוראים (סימן רצ"א)¹⁴; "ויתן מטתו בין צפון לדרום, שהוא סימן טוב לבנים" (ברכות ה', ע"א). הלכה זו מובאת, בין השאר, ברמב"ם (בית הבחירה ז', ט') ובשר"ע. לפי פירושי רש"י ותוספות, טעם המצווה הוא "שהשכינה במזרח או במערב לפיכך נכון להסב דרך תשמיש לרוחות אחרות". עצם סידור המצוה בהלכות בית הבחירה מראה שגם לרמב"ם דעה דומה. אבל רבינו יונה נותן טעם אחר. בפירוש תלמידי ר' יונה על הלכות הרי"ף אנו קוראים: "... דודאי אינו לשון צפון אלא סימן לזכר בעלמא... ואומרים שהטעם הוא מפני שהמנוחה היתה בדרום ושולחן בצפון והשולחן כנגד העושר והמנוחה כנגד התורה... ואומר מורי הרב גר"ו [=ר' יונה], שהחכמים נתכונו בזה לומר, שקדם שישמש מטתו שיזכור השולחן שהוא כנגד העושר, והמנוחה שהיא כנגד התורה, ויתפלל על בניו שיהיו מצליחים בתורה, ושיהיה להם עושר, כדי שלא יצרכו לבריות, והתפלה שמתפלל קודם ההריון היא מועילה יותר מהתפלה שמתפלל אח"כ". לפי ר' יונה התפילה עיקר, ולא העמדת המטה, ולמה רשם בספר היראה את הסימן דווקא, ולא את העיקר?

קשה יותר הסתירה בענין קריאת שמע שעל המטה. לפי ס' היראה (ס' ר"צ): "הגיע זמן השכיבה יקרא קריאת שמע כל היום, שיש בו רמ"ח תיבות להרחיק כל מזיק מרמ"ח אברים שבו". בפירוש תלמידי ר' יונה על הרי"ף (ברכות א', ע"א; סוף ד"ה ואיפסיקא הלכתא כרבן גמליאל), כתוב: "וק"ש שעל מטתו אומר אותה בלא ברכה ואינו אומר אלא פרשה ראשונה בלבד". מלבד מה שעצם קביעתו כי בק"ש על המיטה, שהיא ק"ש של יחיד, יש רמ"ח תיבות, מרחיקה את האפשרות שהוא ספר ספרדי, כפי שהוכח במקום אחר¹⁵.

אחת ההוכחות לכך שר' יונה אכן חבר את ס' חיי עולם, נמצאת בפיסקה המדברת בענין החיוב לברך כשישמש בתפילין (ס' מ"ב—מ"ג). בכל הדפוסים, כולל הדפוס הראשון, אנו קוראים: "וצריך לברך כשישמש זמן גדול אחר הנחתו, דקיימא לן כרבנן דרב אשי, דכל אימת שמשמש מברכי. ומפי מורי הרב ר' שמואל ב"ר שניאור שמעתי, דאין צריך לברך משום משמוש אלא כשהן נעקרים ממקומן והוא מחזירן למקומן". ידוע לנו ממקום אחר שרבינו יונה אכן למד אצל ר' שמואל בן שניאור¹⁶,

14 מראי המקום מפנים למדה' ב"י זילבר, ירושלים, תשי"ט.

15 ראה ש. ז. הבלין, עוד לענין רמ"ח תיבות בקריאת שמע (תרכ"ז, מ', תשל"ל, 108, הערה 6), שמשיקול זה עצמו הוכיח כי אין הספר "שערי העבודה" (בני ברק, תשכ"ז) שייך לרבינו יונה.

16 א. א. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 396.

ואם מחבר ס' חיי עולם היה באמת תלמידו יהיה בזה חיוק לדעתה המייחסת לר' יונה את חיבור הספר. איך אין הדבר כך. המעיין יראה שיש לפנינו פסק-הלכה ("וצריך לברך") ואחריו מיתון הפסק ("דאין צריך לברך... אלא כשהן נעקרים ממקומן"), ודרך זו אינה אופינית לס' חיי עולם, שכולו הנהגות ברורות וחד-משמעיות. גם אין הספר נוהג להזכיר שמות חכמים. בדיקת כה"י מעלה שדעת "מורי ר' שמואל ב"ר שניאור" נמצאת רק ב-5 כ"י, ביניהם 2 שהרעתקו מהדפוס הראשון — מתוך למעלה מ-40 הקיימים, וכולם לא-אשכנזים ומאוחרים יחסית. אין ספק שהפיסקה הינה תוספת מאוחרת.

בדקתי למעלה מ-40 כ"י של ס' חיי עולם, רובם בצורה שטחית ורק 3 כה"י העתיקים ביותר נבדקו בעיון. מתוכם ניתן להפיק כמה הארות מענינות על קורות הטכסט, ובעיקר על כך שקיימות שתי עריכות עיקריות, לפחות, של הספר. בשני מקומות מסודרים המאמרים באופן שונה, בענין כבוד אם ואם (ס' קפ"ה—ר"ג) ובענין ייחוד (רל"ד—נ"ט). כל הדפוסים הראשונים, עד דפוס קראקא שע"ב, מייצגים עריכה אחת, ורוב הדפוסים שלאחריהם — עריכה שניה¹⁷. הרוב הגדול של כה"י הם כדפוסים הראשונים, ורק 6 כ"י, ביניהם 2—3 מהמאה ה-י"ד, הם בעריכה השניה¹⁸. מלבד הבדלי-עריכה אלה, קיימים שינויים "טכניים" רבים מאד בין כה"י והדפוסים הראשונים, אף של אותה העריכה. פסקאות נוספו או הושמטו, שיבושים נפלו, שונה הסגנון, הערות שוליים הוכנסו לתוך הטכסט, וקרוב לדאי שאף אחד מכה"י הרבים שבידינו אינו משקף את הנוסח המקורי. גם שלשת כה"י הקדומים הנ"ל אינם זהים; השינויים ביניהם רבים מאד, וברור שלא נעתקו זה מזה אלא כל אחד מתוך כ"י קדום יותר. גם דבר זה מעיד על כך שהספר נתחבר שנים לא מעטות לפני 1300. ארשום פה מספר דוגמאות. בדפוסים הראשונים, ובכ"י רבים, נמצא לאחר הפיסקא המזהירה על הליצנות (ס' קע"ח), מאמר זה: "ונראה שהליצנות היא דוגמת מה שנאמ' כל ליצנותא אסירא בר מע"ז היא חמורה מאד וחמורה מן הכל שאמרו חכמים הכל יודעים למה כלה נכנסת לחופה. ושניה לה כל מלי דבדיחותא ושמחה שאין בה צורך כי החכמים שהיו פותחין בבדיחות לשם שמים כוונתם שיהא לב התלמידים פתוחים...". בכ"י פרמא 1940, משנת ג"ז (1297) חסרה הוספה זו. בכ"י אוקספורד Opp. 340 שנכתב שנתיים מאוחר יותר נמצא מאמר זה ובראשו, בתוך הטכסט, הכו-תרת "הגהה", לאות שנוספה מגליון של כ"י אחר. בכ"י אוקספורד Mich. 569 משנת 1288, נמצא המאמר בנוסחה משובשת, בלי שום הערה, כאילו היה חלק מהטכסט המקורי. אף שבכה"י הקדומים האלו לא נמצאות "הגהות" נוספות, אין ספק כי הגהות רבות כאלה נכנסו ע"י מעתיקים מאוחרים לתוך הטכסט. דוגמא נוספת: בס' ט"ז בדפוס כתוב: "ויהיה לו טלית קטן וילבשנו מתחת למדין כי עיקר מצות ציצית ללבשו תמיד כי לזכרון המצות נתנה ולמען לא יתור [בדפוס ראשון: לא יסור] אדם אחר שרירות לבו...". הנוסחאות בכה"י הם: בכ"י אוקספורד Opp. 340 הנ"ל: "ויהיה לו טלית קטן, ילבש אותו מתחת למדין בלא

17 בספרו רשם שרוק את רוב הדפוסים, אך פרט למספר שינויים-נוסח לא עמד על השינויים העקריים ביניהם.

18 כ"י אוקספורד Opp. 337 (884) פריס heb. 710 (שני כ"י שנכרכו יחד) לונדון Harley 5686 (1048) וטיקן 405 ו-165.

ברכה, כי עיקר מצות ציצית לזכרון המצות ניתנה למען לא יתור האדם אחרי שרירות לבו ואחרי מראה עיניו".

בכ"י פרמא 1940: "ויהיה לו טלית קטן וילבש אותו מתחת מדיו כי עיקר ציצית לזכרון המצות נתונה, למען לא יתור אחרי לבו ומראה עיניו".

בכ"י וטיקן 165 (כ"י אשכנזי מהמאה ה-י"ד): "ויהיה לו טלית קטן וילבש או' מתחת למדיו, כי עיקר המצוה היא ש[...?] לזכרון מכל המצות הי' הנותן ולמען לא יתור אחרי שרירות לבו ומראה עיניו"¹⁹.

בכ"י אוקספורד 340 Opp: "והוי רצוי לחבריד ולבני ביתך, ואל תשהא כעס אדם עליך, אלא לך ותרחצו עד שיתפייס אפי' חטא לך, ואל תאמר הן פלוגי חטא לי עליו לבא לפני, זו מדת גבהות לב, דכת' כי תועבת ה' כל גבה לב. ומאד הזהר שלא תכזב, ועולה ושקר אל ימצא בשפתיך, אלא שמותר לשנות בדבר שלום, ובתלת מילי משנו רבנו דיבוריהו, במסכתא בפורי'א ובאושפי'א. ואל תחמד להשתכר אף שלא ישקרו אחרים בשבילך כי יצא שכרו בהפסדו...".

הנוסח בכ"י פרמא קרוב מאד לנוסח הדפוס, ואילו הנוסח בכ"י אוקספורד Mich. 569 קרוב לזה שבכ"י אוקספורד הראשון, אך בסופו נמצאים מספר הבדלים: "...ומאד היהרה שלא תשקר ועולה לא ימצא בשפתיך אלא בדברים שמותר לשנותם מפני השלום, ובתלתא עשו רבנו דמשני... ואל תחמד בשקר אף לא שישקרו אחרים בשבילך כי אזי יצא שכרך בהפסדך".

גם הנוסח בכ"י וטיקן 165 דומה מאד לזה שבכ"י אוקספורד הראשון, אך המעתיק הכניס בתוך הטכסט פירוש למאמר תו"ל: "פי' אם שואלין לך בני אדם שאם אתה בקי במסכת מרוב ענוותך תאמ' לא, בפורי'א אם שואלי' לך מה שכבת הלילה אמור לא, באושפי'א אם באו לך אורחין בבית אחד בטוב אל תאמ' האמת".

הנוסח בדפוס הראשון הוא: "והוי רצוי לחבריד ולבני ביתך ואל תשהא כעס אדם עליך, ואל תשכב הלילה וקטטה לך עם אדם, אלא לך הרצוה עד שיתפייס אפי' אם חטא לך, ואל תאמ' הן פל' חטא לי עליו לבא ולפייסיני, כי זה לך גבהות לב, וכתוב תועבת ה' כל גבה לב ומאד הזהר שלא תשקר אף בדברי הבאי, כי חלול השם יש בדבר, ועולה ושקר לא תמצא בשפתיך, אלא בדברים שמותר לשנותם מפני השלום ובתלת מילי משנו רבנו דיבוריהו, במסכתא בפורי'א ובאושפי'א. ואל תחמד בשקר אף לא שישקרו אחרים בשבילך כי אז יצא שכרך בהפסדך". להלן רשמנו דוגמא נוספת המיוסדת על פסקה ארוכה ומורכבת יותר.

בביאורו לס' היראה בשם "מקור היראה", שנדפס יחד עם הספר (ירושלים, תשי"ב, ועוד), מתמודד הרב בנימין יהושע זילבר עם בעיות רבות בהלכה העולות מן הטכסט שלפנינו. אילו היה לפניו טכסט מתוקן היה מונע מעצמו את טורחם של תירוצים מיותרים²⁰. הרי כמה דוגמאות: בס' היראה (ס' ל"ז) כתוב: "ומיד יברך על מצות ציצית בטלית אשר לבש אם לא ברך בהתעטפו". וזלבר תוהה: "והנה רבינו לא הזכיר שימשמש בציצית", ומשיב שדעת רבינו כדעת הבית יוסף והב"ח, "דשאני תפילין דמצוה למשמש אבל בציצית המשמש לא מעלה ולא מוריד". והנה בכ"י

19 בכ"י אוקספורד Mich. 569 חסרים הדפים בהם היה כתוב המאמר.

20 לשבחו של הרב זילבר יאמר כי במהדורה השלישית של ספרו (תשכ"ט) טרח ובדק מספר כ"י קדומים, ולאור בדיקה זו הוסיף כמה הערות בסוף הספר.

אוקספורד Opp. 340 אנו קוראים: "ומיד יברך על מצות ציצית בטלית אשר לבש, וימשש בו ויעיין הציצית אם לא ברך בהתעטף". וכן בכ"י אחרים ובדפוסים ראשונים [ר' שו"ת רשב"ש, ס' כ"ו—העורך]. בענין כונת קריאת שמע (ס"ט—ע'): "על לבבך עד כאן כונת הלב, ועיקר קבלת עול מלכות שמים... אך מפסוק ראשון יצא ידי חובה". זילבר מתקשה להבין את הסיפא ומסבירו שלא על דרך הפשט. בכ"י אוקספורד הנ"ל ובכ"י פרמא 1940 חסרה הסיפא²¹. בענין כבוד אב ואם (קצ"ב/ג) אנו קוראים בדפוס: "וחייב להאכילם וכו'... ואם אין לו יסבב על הפתחים ויתן להם". זילבר יגע בהערה ארוכה להסביר את שיטת המחבר בסיפא, אך עיון בכה"י ובדפוסים הקדומים מראה, שבעריכה העיקרית, הגמצאת ברוב כה"י והדפוסים הראשונים, חסרה הסיפא. ואפשר להוסיף דוגמאות רבות נוספות.

ולסיכום. מספרם הרב של כה"י שנכתבו באשכנז, ומיעוטם בספרד, מצביעים על כך שס' חיי עולם, או כפי שהוא נקרא בדפוסים, ס' היראה, נתחבר באשכנז או בצרפת. שמו המקורי של הספר הוא ס' חיי עולם, ושם מחברו לא נודע. היחוס לר' יונה הוא מאוחר יחסית, ונמצא לרוב במקורות ספרדיים, ורק במיעוט קטן של כה"י. אמנם, אפשר שהספר אכן נכתב ע"י ר' יונה, כאשר שהה בישיבת ר' שמואל בן שניאור בצרפת, ואז ביסס את הספר על דעות והנהגות שרווחו בישיבה²², אך יותר נראה כי הספר נכתב לכתחילה בעילום שם, כנראה במפנה המאה ה"ב—ג, ואולי איננו כלל חיבור עצמאי, אלא סיכום של הנהגות וענייני מוסר שרווחו בצרפת או באשכנז באותה תקופה.

נספח א

כה"י הקדומים של ס' חיי עולם.

1) כ"י אוקספורד-בודלי Mich. 569 (קטלוג גריבאור 1098). כה"י הוא חלק מתוך מחזור מנהג צרפת (לפי קטלוג גריבאור). החלקים האחרים של המחזור הם כ"י אוקספורד 571 ו-Mich. 573. בדפים 95 ואילך נמצא לוח תקופות לשנים ה' אלפים מ"ט—פ"ח (1288/9—1328), וסביר להניח שהמחזור נכתב סמוך לשנת ה' אלפים מ"ט. כה"י כתוב בכתובה אשכנזית (או צרפתית), וס' חיי עולם נמצא בדפים 101א—104א. מחציתו הראשונה של הספר חסר והוא פותח: "התרחק מן השבועות ומן הנדרים...".

2) כ"י פרמא-פלאטינה 1940 (אוסף דה רוסי 189). כה"י כולל סמ"ק ואחריו ס' חיי עולם (דפים 253א—265א) וספר סוד התשובה. בסוף הסמ"ק, קולופון: "אני זכריה בה"ר משה... כתבתי זה הספר מצוות קטן אל מורי ר' חיים בה"ר משה מפרס וסיימתי אותו ליל ד' פרשה תצוה שנת נו"ל [=ג'נ"ז לפרט=1297]... וגם

21 בכ"י אוקספורד Mich. 569 חסרים דפים אחדים וכל הענין הזה חסר.
22 השה, למשל, מאמרו של ט. פרשל, תלפיות, ח', תשכ"א, עמ' 49—53, שבו הוכיח כי איגרת המוסר לרמב"ן, קרובו ומקורבו של ר' יונה, מבוססת על רעיונות של בן דורו ר' משה מאיוורא הצרפתי, ואפשר כי רבנו יונה הוא שתיווך לו רעיונות אלו.

אני מצאתי כתוב בעיר קורבויל מכתב יד קודש מורי רבי הרב רבינו פרץ שי' ו"י בסוף ספרו...". לפי שהסופר היה תלמידו של ר' פרץ מקורביל נראה שכתב היד נכתב בצרפת.

(3) כ"י אוקספורד-בודלי Opp. 340 (קתלוג נויבאור 875). כה"י בכתיבה אשכנזית כולל סמ"ק ואחריו קובץ חבורים שונים, ביניהם ס' חיי עולם (דפים 125א—131א). בדף 151א קולופון של הסופר: "אני משה ב"ר יצחק סיימתי ספר המצות עם ההגהות מן מורינו רבינו פרץ זלה"ה וספר חיי עולם וספר החסידות יום ג' פרשה חקת ובלק בשמנה ימים לירח תמוז שנת חמשים ותשע לפרט לאלף שיש [1299=] 23".

נספח ב

כ"י פרמא 1940: אם אתה אצל אדם שאתה חייב בכבודו כבדו ותירא מהן כגון אביך ואמך, לא תשב במקומם לא תסתור את דבריהם. אם אמרו דבר ואפי' ידעת כי אינו כן אל תאמר לא היה כן. היה אביו עובר על דברי תורה אל יאמר לו אבי עברת על דברי תורה אלא יאמר לו מקרא כתוב בתורה כך הוא, והוא יבין מעצמו ולא יתבייש. ואם יש להם דבר עם אדם אל תכריע ביניהם ואל תכנס תוך דבריהם כי אף תוך דברי חבירו אם נכנס בהם נקרא גולם. כלל של דבר, כל מה שיוכל לתלות הכבוד בהם, אם הוא מדבר בשמם או בשליחותם או מהם יתלה הכבוד בהם. ומאד יש להזהר בכבודם כי הוקש לכבוד המקום, והמצערם כאילו ציער את עצמו. וחייב להאכילם ולהשקותם להלבישם להנעילם להכניסם ולהוציאם, אך מה שיעשה להם דרך כבוד יעשה כי יש מאכיל לאביו פסיוני' וטורדו מן העולם ויש מטחינו ברחים ומביאו לחיי העולם הבא. אל ידבר עליהם בשום ענין אף אם יזרוק ארנקי לים או לאור בפניו לא יכלימנו. אם שמע אדם מדבר עליהם שלא כהוגן יקחה את שיניו ויאמר לו שקר אתה דובר אך אין לו להכות את חבירו על כך. ואף שתיקה יפה במקום שאין כבודם כגון שהוא יודע שאם ימחה יוסיף האחר לומ' עליהם דברי גנאי יותר. ורצונם הוא כבודם והם שמחלו על כבודם כבודם מחול.

כ"י אוקספורד Mich. 569: ואם אביך ואמך אצלך אתה חייב בכבודם, כבדו ותירא מהם, ולא תשב במקומם ואל תסתור דבר מהם אפי' יאמרו שאינו מדברי תורה אל יאמר אינו כן אלא יאמר: אבי, מקרא כתוב כך, ומתוך כך יבין ואינו מתבייש. ואם יש להם שום דבר עם אדם אל יכריע ביניהם ואל יכנס בדברי כי הנכנס בדברי אחרים נקרא גולם. כלל של דבר כל מה שתוכל ליתליה הכבוד בהם אף מדבר בשמם או בשליחותם יתלה הכבוד בהם ולא בו. ומאד יש לזהר בכבודם לכבוד המקום, והמצער כאילו ציער עצמו. וחייב להאכילם ולהשקותם ולהלבישו ולהנעלו ולהכניסם ולהוציאם אך כל מה שיעשה להם דרך כבוד יעשה כי יש מאכילו

23 מבין שני הקולופונים הללו מתברר כי רבינו פרץ נפטר בין 1297—1299. וקלעו דברי א"א אורבך, בעלי התוספות עמ' 453: "רבינו פרץ נפטר סמוך לשנת 1298".

לאביו וטורד עצמו מן העולם ויש מטחינו בריחיים ומכניסו לגן עדן ואל ידבר אל דבריהם שום ענין אפי' יזרוק ארנקי לים או לאור אל יכלימהו ואם שמע אדם מדבר עליהם שלא כהוגן יקהה את שיניו ויאמר שקר אתה דובר. ואף שתיקה יפה במקום שהוא יודע שאם ימחה בו יוסיף עליו דבר גנאי יותר. ורצונם הוא שאם מחלו על כבודם כבודם מחול.

אוקספורד Opp. 340 : אם אתה אצל אביך ואמך אתה חייב בכבודם, כבודם ותירא מהם. לא תשב במקומם ולא תסתור את דבריהם אף אם יאמרו דברי' אפילו אינן כך, לא תאמר אינן כך. היה אביו עובר על דברי תורה לא יאמר לו אבא עברת על דבר תורה אלא יאמר לו אבא מקרא כתוב בתורה כך ומתוך כך יבין מעצמו ולא יתבייש. ואם יש להם דבר עם שום אדם אל תכריע ביניהם, ואל תכנס בדבריהם כי אפי' בדברי אחרים הכונס בהו נקרא כיליי. כללו של דבר כל מה שיוכל לתלות הכבוד בהם כגון אם הוא מדבר בשמם או בשליחותם או מהם יתלה הכבוד בהם ולא בו. ומאד יש להזהר בכבודם כי הוקש כבודם לכבוד המקום והמצערים כאילו ציער עצמו. ותייב להאכילם ולהשקותם ולהלבישם ולהנעילם ולהכניסם ולהוציאם, אף מה שיעשה להם יעשה דרך כבוד כי יש מאכיל לאביו פסיונים וטורדו מן העולם, ויש מטחינו בריחיים ומכניסו בגן עדן. אל ידבר על דבריהם בשום ענין אפי' יזרוק ארנקי לים או לאור אל יכלימהו ואם שמע אדם מדבר עליהם שלא כהוגן יקהה שיניו ואומ' שקר אתה מדבר, אך אין לו להכותן על כך, ואף שתיקה יפה במקום שידע שאם ימחה יוסיף האחר דברי' גנאי עליהם יותר ויותר. ורצונם היא כבודם שאם מחלו על כבודם כבודם מחול.

תרגומו של ר' דוד בן יהודה החסיד לס' הזהר ופירושו לאלפא ביתא

להשפעתו של ספר הזהר בדור חיבורו פנים שונות. היו מקובלים שקבלו יצירה זו כמדרש עתיק והפכוהו לאחת מאבני היסוד של תורתם¹; אחרים קבלו את תורת ס' הזהר וניסו אף לחקות את לשונו, כפי שעשו זאת ר' יוסף הבא משושן הבריה ור' יוסף אנגלינו. בעל ס' תקוני זהר ורעיא מהימנא קיבל את הסממנים החיצוניים של ס' הזהר, את הלשון הארמית ואת המסגרת הסיפורית — עם שינויים מתאימים — ואת הגבורים הראשיים, אך התרחק במדה רבה מתורתו הקבלית של הזהר. בדרך מיוחדת הלך ר' דוד בן יהודה החסיד; ס' הזהר הוא בלי ספק בין עמודי התווך של שיטתו, אך אין השפעת הזהר על חיבורי ר' דוד ענין של קליטה סבילה. ר' דוד הוא בין הראשונים אשר פירשו חלק מתוך ס' הזהר², ואולי הוא אף ראשון המפרשים³; פירושו אינם יכולים להחשב תמיד לגילוי כוונתו של בעל הזהר, כיון שר' דוד הושפע בחיבורו ע"י תפיסות השונות מתפיסת ס' הזהר⁴, ומכאן המורכבות של היחס לשיטת ס' הזהר; ואחרון, וחשוב לא פחות. ר' דוד כלל בחיבוריו מובאות ארוכות מס' הזהר בתרגום עברי. הדבר ניכר במיוחד בס' מראות הצובאות⁵, שחלק ניכר ממנו איננו אלא דברי הזהר בלבוש עברי⁶. חיבור זה, כפי שהגיע אלינו בכתבי-יד, איננו שלם; הוא כולל פירוש לתורה החל מפרשת אחרי מות ועד סוף החומש וכן פירוש על פרשת תרומה⁷, אולם מקובלים במאות ה"ט"ו וה"ט"ז הכירו גם

- 1 זוהי הדרך שבה קיבל ר' מנחם ריקנטי את ס' הזהר. לפי המבואות הרבות מס' הזהר בכל ספריו הקבליים, וביניהן שאינן בס' הזהר שבידינו, נראה שריקנטי אף פירש את ס' הזהר בחיבור מיוחד — שאבד — כפי שהוא מעיד בספר טעמי המצוות (מהד' ליברמן, לונדון, תשכ"ג), דף ל', ע"ב: "וכבר פירשתי בפירוש ספר הזהר". וראה גם בדף ל"א, ע"ג. דעתו של המהדיר, ליברמן, בהקדמתו עמ' י"ג — כי הפירוש לס' הזהר שנוצר ע"י ריקנטי איננו אלא פירושו של מקובל זה לתורה, אינה נראית לי, כיוון שסביר להניח שהפירוש לטעמי המצוות נכתב לפני הפירוש לתורה.
- 2 ס' הגבול של ר' דוד הוא פירוש לס' אדרא רבא. על חיבור זה כתב מר עמוס גולדרייך עבודת מ.א. שלא היתה לפני.
- 3 ראה הערה 1 לעיל. התאריכים של כתיבת ספרי ר' דוד אינם ידועים, וכך הדבר לגבי ספרי ריקנטי.
- 4 במיוחד השפיעו על ר' דוד תפיסותיו של ר' יוסף בן שלום אשכנזי. — ועל כך ראה בחלק ב' של מאמר זה.
- 5 לחיבור זה הקדיש דניאל מט את עבודת הדוקטור שלו: D. Matt, Sefer Mar'ot Ha-Zove'ot by Rabbi David ben Yehuda he-Hasid. Text and Study (Brandeis University, 1978). להלן ד. מט מה"צ. תודתי נתונה למחבר על שהעמיד לרשותי עותק של עבודתו. כל המבואות מס' מראות הצובאות יובאו על פי מהדורה זו.
- 6 רשימת המקומות שבהם תרגומים של דברי הזהר, נמצאת אצל ד. מט, מה"צ, עמ' 27—28.
- 7 ראה ד. מט, מה"צ, עמ' 10—18.

חלקים שאינם בידינו, ובהם מובאות הכוללות גם תרגום של דברים מהוהר⁸. בעזרת שתיים ממובאות אלה אנסה לזהות כאן מתרגם אנונימי של ס' הוהר. כוונתי לשתי מובאות המופיעות בס' עבודת הקדש לר' מאיר אבן גבאי; החומר שבשתי המובאות נמצא בתרגום של חלקים מס' הוהר על בראשית, תרגום שמצוי בשני כתבי-יד: כ"י ואטיקן 62 וכ"י ואטיקן 186⁹. אביא תחילה את המובאות שבס' עבודת הקדש ובצידן את מקורן שבכתי היד.

עבודת הקדש א', כ"ד (דף כ"ב, ע"ג)

"ובספר מראות הצובאות אמר בזה הלשון בא וראה שאין התעוררות להדלק זה האור של תכלת ולהדבק באור הלבן אלא על ידי ישראל שהם מתדבקים בו למטה. בא וראה אף על פי שדרכו של זה האור של תכלת שחור להכרית כל מה שיתדבק בו למטה ישראל מתדבקין בו למטה וקיימים בקיומו לפי שנפשם ממנו ולא ממקום אחר הדא הוא דכתיב ואתם הדבקים ביי' אלהיכם ולא אמר אלהינו כלומר באותו האור תכלת שחור שאוכל ומכלה מה שנדבק למטה ואתם מתדבקים בו וקיימים שנאמר חיים כלכם היום עד כאן. עוד שם ה"א אחרונה של שמו הקדוש היא אור תכלת שחור המתאחד ביהו שהוא אור לבן מאיר. והבן זה. בא וראה פעמים אור זה של תכלת נקראת דלת ופעמים ה"א בזמן שאין ישראל מתדבקין לו לתחתון להדליקה וליחודה באור הלבן אזי היא דלת פירוש דלה ומסכנה ופעמים שמעוררים אותה

א. כ"י ואטיקן 62 דף 9 ב¹⁰

"בא וראה¹¹ שאין התעוררות להתדלק זה האור של תכלת ולהתדבק¹² באור הלבן אלא על ידי ישראל שהם מתדבקים בו למטה¹³. בא וראה אע"פ שדרכו של זה האור של תכלת שחור להכרית כל מה שיתדבק¹⁴ בו למטה ישראל מתדבקים בו למטה וקיימין בקיומו וז"ה ואתם הדבקים ביי' אלהיכם ולא אמר אלהינו באותו האור אור¹⁵ תכלת שחור שאוכל ומכלה מה שנדבק בו למטה ואתם מתדבקין בו וקיימים שנ' חיים כלכם היום¹⁶ וכל זה נמצא בשלהבת העולה¹⁷ וסוד¹⁸ החכמה ביחוד קדוש לפ' ה"א אחרונה של שמו הקדוש הוא אור תכלת שחור המתאחד ביהו שהוא לבן מאיר¹⁹. בא וראה פעמים זה אור תכלת ד' ופעמים ה' ובזמן שאין ישראל מתדבקין לו לתחתון להדליקה וליחודה באור הלבן אזי הוא ד' ופעמים שמעוררים אותה להתחבר באור הלבן אזי נקראת הא שנ'²¹ כי יהיה נער בתולה נער כתי' בלא

- 8 שם, עמ' 16.
- 9 תיאור מפורט של שני כה"י יבוא בהמשך.
- 10 מקביל לכ"י ואטיקן 186 דף 8 ע"ד—9 ע"א.
- 11 המקור הוא בס' הוהר א' נ"א, ע"א.
- 12 בכ"י ואטיקן 186 הגירסא היא "ולתאחד" וזה תואם את המקור "לתאחד". כדאי להעיר כי לפני ר' מאיר אבן גבאי עמד נוסח הקרוב יותר לכ"י ואטיקן 62 דוקא.
- 13 במקור "תחותר" וכך הוא מתרגם גם בהמשך.
- 14 בכ"י ואטיקן 186 הגירסא "שידבק", וגם בנקודה זו קרוב הנוסח שבס' עבודת הקדש לכ"י ואטיקן 62.
- 15 ליתא בכ"י ואטיקן 186, וכך גם במקור ובס' עבודת הקדש.
- 16 כאן חסר המשפט "רעל נהורא חוורא שריא לעילא נהורא סתימא דאקיף ליה ורוא עלאה הכא".
- 17 שוב משמיט המתרגם קטע שעיקרו סיפורי, כדרכו בתרגום.
- 18 בכ"י ואטיקן 186 "יסוד", אולם במקור נאמר "רוא דחכמתא".
- 19 בכ"י ואטיקן 186 הגירסא היא "המאור", ואילו המקור: "דנהיר" מאשר את הגרסא של כ"י ואטיקן 62.
- 20 במקור: "אלא בזמנא".
- 21 במקור: "מגלן דכתיב".

הא מאי טעמ' לפי שלא נתחברה עם הזכר וכל ²² מקום שלא נמצא חבור זכר ונקבה הלא ימצא ועולה משם ונשאר דלת כי כל זמן שמתחברת עם האור המאיר נק' הא כי בזה יתיחד הכל הוא נדבק באור לבן וישראל דבקים בו למטה ועומדים תחתיו להדליקו ובוזה יתיחד הכל ²³.

להתחבר באור הלבן אזי נקראת הא שנאמר כי יהיה נערה בתולה נער כתיב בלא ה"א מאי טעמא לפי שלא נתחברה עם הזכר וכל מקום שלא ימצא חבור זכר ונקבה הא לא נמצא ועולה משם ונשאר דלת כי כל זמן שמתחברת עם האור הלבן המאיר נקרא הא כי בזה יתיחד הכל והוא נדבק באור לבן וישראל דבקים בו למטה ועומדים תחתיו להדליקו ובוזה יתיחד הכל עד כאן דבריו.

ס' עבודת הקדש, א' י"א, דף יד'

א—ב

"ובספר מראות הצובאות בענין היחוד והוא מדרשו של רשב" ע"ה אמר בזה הלשון בא וראה כל מי שרוצה לידע חכמ' הייחוד הקדש' יסתכל בשלהבת העולה מן הגחלת או מתוך נר דולק כי שלהבת אינה עולה אלא כשתאחז בדבר גס. בא וראה בשלהבת שהיא עולה יש בה שני מאורות אחד מאור ²⁷ לבן שמאיר ואחד מאור שנאחו שחור או תכלת. המאור הלבן הוא למעלה והולך בדרך ישר ותחתיו אותו האור של תכלת או שחור שהוא כסא לאותו הלבן ואותו הלבן ²⁸ שוכן עליו ונאחזים זה בזה להיות אחד ²⁹ זה המאור השחור שהוא ³⁰ תכלת ³¹ שהוא למטה הוא כסא הכבוד של אותו הלבן ועל זה סוד התכלת שחור נאחו בדבר אחר להדלק שהוא למטה לו והוא מעוררו להתאחד באור הלבן. וזה תכלת שחור פעמים יחזור אדום. ואותו המאור הלבן אשר עליו לא ישתנה לעולם כי לבן הוא לעולם ³² אבל זה התכלת ישתנה לגוונים אלה לפעמים תכלת או שחור ולפעמים אדום וזה יתיחד בשני ³³ צדין יאחו למעלה באור הלבן ויתיחד ³⁴ למטה במה שתחתיו שמתקן אותו להאיר.

ב. כ"י ואטיקן 62 דף פב ²⁴

"בא וראה ²⁵ מי שרוצה לידע חכמת יחוד הקדוש יסתכל בשלהבת העולה מן הגחלת או מתוך נר דולק כי שלהבת אינה עולה אלא כאשר תאחו בדבר גס. בא וראה בשלהבת שהיא עולה יש בה שני מאורות אחד מאור ²⁷ לבן שמאיר ואחד מאור שנאחו שחור או תכלת. המאור הלבן הוא למעלה והולך בדרך ישר ותחתיו אותו האור של תכלת או שחור שהוא כסא לאותו הלבן ואותו הלבן ²⁸ שוכן עליו ונאחזים זה בזה להיות אחד ²⁹ זה המאור השחור שהוא ³⁰ תכלת ³¹ שהוא למטה הוא כסא הכבוד של אותו הלבן ועל זה סוד התכלת שחור נאחו בדבר אחר להדלק שהוא למטה לו והוא מעוררו להתאחד באור הלבן. וזה תכלת שחור פעמים יחזור אדום. ואותו המאור הלבן אשר עליו לא ישתנה לעולם כי לבן הוא לעולם ³² אבל זה התכלת ישתנה לגוונים אלה לפעמים תכלת או שחור ולפעמים אדום וזה יתיחד בשני ³³ צדין יאחו למעלה באור הלבן ויתיחד ³⁴ למטה במה שתחתיו שמתקן אותו להאיר.

22 במקור: "ובכל".

23 במקור: "וכדין כלא חד".

24 מקביל לכ"י ואטיקן 186, דף 8, ע"ד.

25 זהו תרגום של זהר א', דף נ', ע"ב—ג"א, ע"א.

26 בכ"י ואטיקן 186 "היחוד".

27 במקור: "חד נהורא", והמתרגם שמר על סדר המלים במקור וכן גם בהמשך.

28 במקור: "נהורא חורא".

29 במקור: "כלא חד".

30 בס' עבודת הקדש הגירסא היא "אר", כמו במקור.

31 במקור: "גוון תכלא".

32 במקור: "תדיר", בדרך כלל מעתיק המתרגם את התיבה "תדיר" בתרגומו העברי.

33 "לתרין" במקור.

34 "את אחיד" במקור.

מלבד הוהרות הבולטת לעין בין המובאות בשם ס' מראות הצובאות לבין התרגום שבכתבי היד שבראטיסקן, יש גם סיבות אחרות המתקוות את זיהוי ר' דוד בן יהודה החסיד כמתרגם הוהר. (א) בכ"י ואטיקן 62 מופיעות מעל מילים מסוימות אותיות תרומות על הפירוש הספירתי שנתן ר' דוד למלה מסוימת. דרך זו לרמח על ההבנה הקבלית של הטכסט הגידון, אופיינית היא לשני מקובלים: לר' יוסף בן שלום אשכנזי בפירושו לס' יצירה ולר' דוד בכל תיבוריו, אך לאור הדוע לגו על ר' יוסף אין להניח כי הוא המתרגם. (ב) יש בתרגום האנונימי מונחים שמופיעים בתיבוריו של ר' דוד. כך למשל המונח "עולם הזכרים" — שהוא תרגום של המונח הוהרי "עלמא דדכורא"³⁵ — מופיע גם בס' אור זרוע של ר' דוד³⁶. המונח "תמורות", שמשמעו הכללי הוא "סטרא אחרא", מופיע מעל מלים אחדות בתרגום האנונימי³⁷, ורווח במיוחד בספריו של ר' דוד³⁸. המתרגם האנונימי משתמש ברמיזותיו שמעל מילות התרגום גם במונח עטרה, במשמעות מלכות, שאופייני הוא לר' דוד. (ג) תרגומים יוצאי דופן — ומוטעים — של ר' דוד לקטעים שבוהר, אשר מופיעים בספריו העבריים, מאפיינים גם את התרגום האנונימי. כפי שהעיר ד. מט מתרגם ר' דוד את המלה "כדין" — "מיד"³⁹ וכך גם בתרגום האנונימי⁴⁰. "זכי" שבוהר מתורגם כשם עצם "צדיק" גם כאשר משמעו תואר השם⁴¹, גם בתרגום האנונימי⁴². (ד) גם תכונות כלליות אחרות של התרגום של קטעי הוהר שבמראות הצובאות, כפי שמנה אותן ד. מט תואמות בכול את התרגום האנונימי. לעיתים נשארות מלים לא מובנות בצורתן המקורית גם בתוך התרגום⁴³, מבנה המשפט הארמי מועבר ללא התאמה הדרושה לעברית, ומשפטים המהווים את המסגרת הסיפורית וכן שמות התנאים המופיעים במקור, אינם נמצאים בתרגום האנונימי, כדרך שאינם מופיעים גם בתרגומיו של ר' דוד, והדוגמאות לתכונה משותפת זו של התרגומים רבות. (ה) כדאי להביא עדות, שאמנם צריכה עדיין סימוכין, מהעובדה כי אתרי התרגום בכ"י ואטיקן 62 מופיע פירוש לאלפא ביתא. פירוש זה הוא אנונימי, אך כפי שאראה בחלק השני של מאמר זה, זהו אחד הנוסחים של פירוש האלפא ביתא של ר' דוד (הנוסח יחדפס לקמן כנוסח ג'). (ו) לבסוף, מן הראוי להשוות את התרגום האנונימי לשני קטעים מס' הוהר, לתרגומים המקבילים בס' מראות הצובאות:

- 35 כ"י ואטיקן 62, דף א33, מקביל לס' הוהר א', 13, ע"א.
 36 כ"י בריטיש מוזאום 771 דף עז, ע"א. כדאי לציין כי יש צידוק תיאורטי לתרגום המונח "דוכרא" ברבים "זכרים", כיון שעלמא דדוכרא רומז לתשע ספירות שמעל מלכות. אולם מבחינה לשונית יש כאן אי-דיוק ברור.
 37 כ"י ואטיקן 62, דף א44, א45 ו-א46.
 38 ראה ד. מט, מה"צ, עמ' 68 ואילך.
 39 שם, עמ' 31—32.
 40 כ"י ואטיקן 62, דף ב5, מקביל לס' הוהר א', ל"ח, ע"ב. וכדאי להעיר כי התיבה "כדין" מתורגמת — בטעות — גם ע"י המלה "בוהר": ראה כ"י ואטיקן 62, דף א10, מקביל לס' הוהר א' נ"א, ע"ב.
 41 ראה ד. מט, מה"צ, עמ' 32.
 42 כ"י ואטיקן 62, דף א32: "ולפי' צדיקים הם בני אדם ישראל", מתרגם את דברי ס' הוהר א' צ"ד, ע"א "ועל דא זכאין אינן ישראל".
 43 ד. מט, מה"צ, עמ' 31 ובתרגום האנונימי, כ"י ואטיקן 62, דף א41: "טהירי", דף א14 "טורי פירודא" ועוד.

2. כ"י ואטיקאן 62 דף 65 א⁴⁶ עט'
 בא וראה הם מדרגות אלו על אלו נפש
 רוח ונשמה מדרגה על מדרגה נפש בתולה
 והוא מדרגה של מטעם רוח אחר כן
 בניה
 ששוכן על הנפש ועומד עליה. נשמה
 מדרגה שעולה על הכל. נפש זו נפש
 עט'
 דוד והיא שעומדת נגד נפש מאותו נהר
 יסוד
 שנמשך יוצא רוח זהו רוח שעומד⁴⁸ עליה
 עט'
 ואין קיום לנפש כי אם ברוח חיו היא רוח
 ששוכנת בין אש ומים ומכאן נזון את
 עט'⁴⁸
 הנופש. רוח עומדת בקיום מדרגה אחרת
 בניה
 עליהנה שהיא נשמה כ⁵⁰ אלו נפש ורוח
 משם נזון הרוח וכשנוטל רוח⁵¹ אזי נוטל
 הנופש הכל אחד וגושים ונקרבים זה בזה
 הנופש נגש ברוח והרוח נגש בנשמה
 והכל⁵² אחד.

44 בעל ס' זוהר שילב כאן את המוטיב המדרשי של "חזה הראשונה" עם המוטיב של שתי לילית, המופיע אצל ר' יצחק בן יעקב הכהן. ראה ג. שלום, "לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן" (תרביץ, ד'), תרצ"ג, עמ' 72. כך נוצר הצירוף "לילית ראשונה" שאין לו מקור בספרות שלפני זוהר. ועייני גם זוהר חדש (מהד' מרגליות) דף ט"ז, ע"ג.

52. כִּי גַם בַּמִּשְׁכָּן: וְלֹא "הִבֵּל" כִּמְן בִּם מִרְאֹת דְּאֻרְבָּאוֹת:

עליהם. א) ההנחה כי בשני כה"י השתמר חלק מס' מראות הצובאות מבוססת על אפשרות של שינוי בולט באופי החיבור, שינוי שחל במעבר שבין בראשית לשמות (וליתר דיוק פרשת תרומה) 53; ס' מראות הצובאות שבידינו הוא אוסף של מאמרי קבלה, שנאספו ממקורות שונים, ובמרכזם עומד ס' הוהר. לאוסף זה צירף ר' דוד גם פירושים משלו, המהווים חלק קטן מכלל התיבור. תיאור זה שונה מהתומר המצוי בכ"י ואטיקן, המכילים תומר שמקורו בס' הוהר בלבד. ב) לקושי הראשון יש להוסיף, כי המובאה מס' מראות הצובאות אצל האר"י 54 מכילה ענייני קבלה שאינם שאובים מס' הוהר, אך תואמים את דעותיו של ר' דוד. יתכן שאפשר לפתור את הבעיה על ידי הנחה, שר' דוד תירגם חלקים מס' הוהר, והתרגום לבראשית מצוי בידינו; אחר כך השתמש בחלקים מתרגום זה בחלק מס' מראות הצובאות שאבד, ומתחלק האבד של ס' מראות הצובאות הביא ר' מאיר אבן גבאי את הדברים שהדפסנו לעיל, אפשר, אולי, למצוא סייע להשערה זו, מהשוואת התרגומים בשני המקרים שהבאנו לעיל: בקטע 1 קרוב התרגום שבכ"י ואטיקן 62 יותר לס' הוהר, מאשר מה שמצוי בס' מראות הצובאות "בספר הראשון". דומני, כי כך הדבר גם אם נשווה במדוקדק את השינויים שבין התרגום האנונימי ובין ס' הוהר מחד גיסא, והשינויים שבין הקטע בס' מראות הצובאות ובין ס' הוהר מאידך גיסא; במיוחד בולט השינוי שבין התרגום האנונימי לפועל "קיימא" = "שעומד" בתרגום ובין "שעולה" בס' מראות הצובאות. יתכן שלא היינו צריכים ליחס חשיבות רבה מדי לשינויים קטנים אלו, אלמלא אפשר היה להראות כי קיים תרגום נוסף לקטע מס' הוהר, הקרוב יותר לגירסת ס' הוהר מאשר תרגום אותו קטע בס' מראות הצובאות, וגם תרגום זה הוא מעשה ידיו של ר' דוד. בס' אור זרוע מצוי תרגום לפיסקה ארוכה מס' הוהר ג' ק', ע"ב—ק"ב, ע"ב, שבחלקו מקביל לחומר הנמצא בס' מראות הצובאות:

<p>ס' אור זרוע כ"י בריטיש מוזיאום 771 דף עד ע"ב 55 ר' אבא שלח לר' שמעון סוד אמתי זיווג ה' כנסת ישראל במקדש הקדוש שלח ליה וגם ע"ב כ"ע ע"ב אמנה אחותי בת אבי היא אך לא בת אמי ותהי לי לאשה. הרגיש 57 ר' אבא והרים קולו ובכה ואמר ר' מאיר הקדוש וי' לעולם כשתצא ממנו ממנו (!) וי' לדור שיהיו בעולם כשתסתלק ממנו וישאר יתומים ממך. אמר ר' חייא לר' אבא: מה ששלח</p>	<p>ס' מראות הצובאות עמ' צב ר' אבא שלח לר' שמעון אמ' ליה אימתי זיווג כנסת ישראל במקדש הקדוש. ואמ' 58 לו וגם אמנה אחותי בת אבי היא אך לא בת אמי ותהי לי לאשה. א"ל ר' חייא לר' אבא. מה ששלח לך ר' שמעון 58 מה הוא. אמ' דא' זיווג המלך במטרוניתא אלא בזמן שמאיר מאב העליון</p>
---	--

- 53 בפרשה זו, שהיא כנראה היחידה שהשתמרה מתוך החלק על ס' שמות, אין כמעט השפעה של הוהר.
- 54 ג. שלום, "כתביו האמתיים של האר"י בקבלה" (קריית ספר, י"ט), תש"ב, עמ' 182.
- 55 קטע זה מופיע גם בכ"י קמברידג' Add. 505, דף 28, ובכ"י המבורג"לוי 78, דף קנ"ח, ע"ב—רנ"ט, ע"א. על החומר הנוסף השייך לר' דוד שבכתב-יד אלה אדון במקום אחר.
- 56 ליתא במקור. זהר ג', ק', ע"ב.
- 57 מכאן ועד "ממך" איננו בתרגום שבס' מראות הצובאות, אך מצוי הוא בס' הוהר עצמו.
- 58 ליתא בס' הוהר.

כשהיא מאירה ממנו אזי⁶¹ אנו קוראין לה⁶² קודש שהרי מביא האב נטלה זה ומיד⁶³ מזדווגים כאחד בשביל שהמלך קודש נקרא דכתי' קודש ישר' ליי'. ונסע⁶⁴ ממקום שנקרא קודש. מיד⁶⁵ אחותי בת אבי היא אך לא בת אמי שהרי מבית אבי ולא מבית האם ועל זה ותהי לי לאשה להזדווג כאחד ובזמן זה ולא בזמן אחר בזמן שהיא נוסעת מבית האב ולא בזמן⁶⁷ שהיא נוסעת מבית האם והיום הכפורים מוכיח שתשמיש המטה אסור בשביל⁶⁸ שהזווג לא נמצא שהרי היא מבית האב מקבלת בזה היום ולא מבית האם.

ר' שמעון⁵⁸ מהו אמ' ליה⁵⁹ ודאי⁶⁰ זיווג המקדש מטרותיתא אינו אלא בזמן שמאיר מאב עליון וכשהיא מאירה ממנו אזי אנו קוראים קדש שהרי מבית אב נטלה זה ומיד⁶³ מזדווגים כאחד בשביל שהמלך קדש נקרא וה"ד קדש ישר' ליי' או מיד⁶⁰ אחותי בת אבי היא אך לא בת אמי שהרי מבית האב⁶⁶ ולא מבית האם ועל זה ותהי לי לאשה להזדווג כאחד ובזמן זה ולא בזמן אחר בזמן⁶⁷ שהיא נוסעת מבית האב ולא מבית האם ויום הכפורים מוכח שתשמיש המטה אסור שהזיווג לא נמצא שהרי היא מבית האם⁶⁵ מקבלת בזה היום ולא מבית האב⁶⁶ . . . מ' ח' ד"א אחותי בת אבי¹ היא לא בת אמי.

למרות שבכמה מקומות קרוב התרגום שבס' מראות הצובאות למקור⁷², אין ספק כי הקטע המצוי בס' אור זרוע מהווה גירסא מתאימה ונכונה יותר של המקור: בס' מראות הצובאות חסר קטע שלם, המופיע בס' אור זרוע, ואילו סיום התרגום נכון בס' אור זרוע ומוטעה בס' מראות הצובאות. משום כך, נוטה אני להגות כי לקטעים המתורגמים מס' הזהר המופיעים בכתביו של ר' דוד, קדם תרגום עברי, שנעשה כמפעל בפני עצמו, ורק אחר כך השתמש ר' דוד בתרגומיו לצורך חיבור ס' מראות הצובאות, ואז הכניס בהם, לעיתים, שינויים קלים. אמנם ס' אור זרוע נכתב אחרי ס' מראות הצובאות, אך נראה לי כי הוא השתמש לצורך חיבורו בקטעים מתוך תרגום שהיה מצוי כבר בידי. ויתכן גם כי סדר החיבורים היה שונה: תחילה כתב ר' דוד את ס' מראות הצובאות, את"כ את התרגום ולבסוף את ס' אור זרוע.

59 ליתא בס' הזהר.

60 במקור: "ודאי לאו" !

61 ליתא בזהר.

62 כך גם במקור.

63 במקור: "וכדין", ושיבוש זה מאפיין את תרגומיו של ר' דוד כפי שהעירונו לעיל.

64 "ונסע . . קדש" — ליתא בס' או"ז, אך מצוי במקור.

65 ראה הערה 63 לעיל.

66 במקור: "אבא שמא דא", ושתי התיבות האחרונות לא תורגמו.

67 "בזמן . . נוסעת" ליתא בכ"י המבורג ומצוי במקור.

68 במקור: "בגין", וליתא בכ"י המבורג.

69 במקור: "אימא נטלה ולא מבי אבא".

70 מכאן ועד הסוף ליתא בזהר שבידינו.

71 הפירוש אביחכמה, התואם את פשט ס' הזהר, שונה ממה שפירש ר' דוד לעיל —

פעמיים — כתר עליון. על משמעותו של כל הקטע, ראה את הפירוש של ר' שמעון

לביא בס' כתם פז (מהד' דג'רבה) דף רי"ד, ע"ג—ע"ד.

72 ראה הערות 62, 64, 67, 68 לעיל. יתכן שסיבת השינויים בין שני התרגומים היא הנוסח

הגרוע של כ"י המבורג-לוי, שהוא כ"י מאוחר — לכל המוקדם סוף המאה הטיז.

כתבי היד

(א) כ"י ואטיקן 62.

התרגום לס' הוהר מופיע בכ"י ואטיקן 62, דפים 1א—90א. כה"י נכתב במאה ה"ט באיטליה, בכתיבה ספרדית, ומכיל 31 שורות בכל עמוד. בכותרת שבדף 1א נאמר "אגן הסהר"⁷³ הוא ספר הוהר להדריך הנמהר בגבע ובהר". בחיבורו על כתבי היד שבואטיקן, כותב קאסוטו⁷⁴:

"Agan ha Sahar" traduzione ebraica parziale dello Zohar fatta, come è stato constatato dallo Scholem (comunicazione sua epistolare), in base all' edizione princeps del testo".

יתכן כי קביעתו של קאסוטו, כי התרגום נקרא בשם "אגן הסהר" נכונה, אך אין לה כל תימוכין נוספים, מלבד המליצה שהבאנו לעיל. משום כך אכנה את החיבור בשם "תרגום אנונימי", עד אשר יתברר שמו בודאות. בספרו הנזכר, מתאר קאסוטו את החיבור כפרוש קבלי לבראשית ושמות⁷⁴*, לא אתעכב על הכינוי "פירוש" לחיבור זה, כיוון שאין לו כל בסיס. לעומת זאת ראוי לתשומת לב תיאור החיבור כמקיף חומר על שני חומשים: בראשית ושמות. עיון בתרגום מגלה אמנם, כי נזכרות בו שמות הפרשות שבבראשית ורוב הפרשות שבס' שמות, אולם, בדיקה מדוקדקת של התרגום מלמדת כי כל החומר שאוב מחלק א' של ס' הוהר, דהיינו רק מהפרשות שבחומש בראשית. מדף 1א ועד 70א מסודר התרגום ע"פ סדר הפרשות של בראשית, ובדף 70א נאמר "סליק ספר בראשית. פרשת ואלה שמות". אולם החומר המופיע בדפים 70א—90א לקוח משלוש פרשות שבס' בראשית; ואביא כמה דוגמאות: פרשת שמות (דף 70א—71ב) מכילה תרגום של חלק מהחומר המופיע בזהר א', דף רכ"ג, ע"א—ר"ב, ע"ב (פרשת ויחי), ואילו הפתיחה של פרשת וארא היא המשך הדיון שבסיום פרשת ואלה שמות, והיא מכילה תרגום של החומר המופיע בס' הוהר דף ר"ג, ע"ב ובדף רמ"ח, ע"ב; פרשת בא (דף 74א ואילך) מכילה תרגום של חומר המופיע בס' הוהר א' רמ"ט, ע"א (פרשת ויחי). פרשת תרומה (דף 80א—81א) היא תרגום החומר בס' הוהר א' קס"א, ע"ב—קס"ד, ע"א (פרשת ויצא), ואילו פרשת תצוה (דף 81א ואילך) ממשיכה ישירות את התרגום של החומר מפרשת ויצא שבס' הוהר; לבסוף, חומר שבפרשת פקודי (דף 88ב) מתרגם דברים המופיעים בס' הוהר א' ר"ב, ע"א (פרשת מקץ). לאור תיאור זה, עלינו לקבוע כי למרות ששמות הפרשות של ס' שמות מופיעים בכה"י, אין לפנינו תרגום של חומש זה כלל. אין להניח כי לפני המחבר עמד ס' הוהר בסידור אחר מזה הידוע לנו, כיון שבכ"י ואטיקן 186, שנתארו בהמשך, אין למצוא את החלוקה המשונה של החומר המופיעה בכ"י ואטיקן

73 עפ"י שה"ש ז, 3.

U. Cassuto, I manoscritti Palatini Ebraici della Biblioteca Vaticana e la loro Storia. (Citta del Vaticano, 1935) p. 153. U. Cassuto, Codices Vaticani Hebraici, (1956), pp. 90-91. כאן סובר קאסוטו כי לפנינו ליקוטים ("excerpta") מתורגמים הוהר, השונים מהסדר של הוהר הרגיל. בחיבור זה מצאתי את האזכור הראשון לעובדה, שהחומר שבכ"י זה מקביל לכ"י ואטיקן 186. אח"כ מצוי איזכור כזה גם אצל ג. שלום EJ (1972) vol. 16 p. 1213, וראה גם רשימת תצלומי כת"י העבריים במכון ג' (ירושלים תשכ"ח), עמ' 19.

*74 שם, עמ' 153: "Commentarius Cabalisticus in Genesim et Exodum".

62 ואין בידי הסבר לחלוקה שבכ"י זה. כה"י היה ברשותו של ר' שמואל אלגאזי⁷⁵, כפי שאנו למדים מהנאמר בדף 90ב: "אמת קנה ואל תמכור. מנת חלקי אשר חנן ה' אותי צעיר התלמידים שמואל אלגאזי בן היכ"ר יצחק ז"ל בן מרי זקני מהר"ר יוסף אלגאזי הרופא ספרדי ולה"ה".

(ב) כ"י ואטיקן 186.

התרגום מופיע גם בכ"י ואטיקן 186⁷⁶, יחד עם חלקים של ס' הזהר בארמית. גם כאן אין כל רמז לזהות המתרגם, ואף המליצה הפותחת את התרגום בכ"י ואטיקן 62 איננה. כה"י נכתב במאה ה־ט"ז, מכיל שתי עמודות בכל עמוד, ובכל אחת 56 שורות. התרגום מצוי בדפים אלה: פרשת בראשית: דף 6א—6ב, 8ב—10ב.נח: דף 10ב—13א. לך לך: דף 13ב—19א. וירא: דף 21א—25ב. חיי שרה: דף 25ב—28ד. תולדות: דף 28ד—31ד. ויצא: דף 21ד—36ג. וישלח: דף 36ג—40א. וישב: דף 44א—45א. מקץ: דף 45א—49א. ויגש: דף 49א—50ב. התרגום לפרשת ויחי לא נשתמר בכ"י זה.

השוואת הנוסח לזה שבכ"י ואטיקן 62 מלמדת, כי הגירסאות של כ"י ואטיקן 186 עדיפות, והעירוני על עניין זה בהערותי למובאות מתרגום זה אשר בס' עבודת הקדש. אין בכ"י זה רמיזות מעל התיבות, שמטרתן להצביע על הפירוש הסמלי של תיבות אלה. לא קיימת גם החלוקה המזוהה והמלאכותית של חומר זהרי שמקורו בחלק בראשית, לפרשות השייכות לשמות. במקומות ספורים יש בכ"י זה קטעים מתורגמים שאינם בכ"י ואטיקן 62. — לדוגמא, השווה כ"י ואטיקן 186, דף 35ב לכ"י ואטיקן 62, דף 80ב.

תיאור התרגום וחשיבותו

החומר שבשני כה"י הוא תרגום של גוף ס' הזהר: אין תרגום לחלקים אחרים המהווים את ספרות הזהר, כגון מדרש הנעלם⁷⁷ וסתרי תורה, וכמובן לא חומר השייך לתיקוני זהר ואשר נדפס, בטעות, בזהר חלק א'. התרגום מתחיל בחומר המצוי בזהר א', דף ל', ע"ב, והוא מתרגם את רוב החומר השייך לגוף ס' הזהר. יש פרשות, כגון פרשת ויגש, שתורגמו במילואן, ואילו בפרשות אחרות דלג המתרגם, או אולי המעתיק המאוחר, על פסקאות אחדות.

קביעת התקופה שבה נעשה התרגום שבכ"י ואטיקן לראשית המאה ה־י"ד⁷⁸, מעלה את חשיבותו לחקר ס' הזהר. הערכה מפורטת תוכל להיעשות רק לאחר פירסום התרגום והשוואתו המדוקדקת למקור הארמי, אולם מן הראוי לציין כמה דוגמאות:

1. בסיום הכינוס שעליו מסופר בפרשת ויחי, דף ר"ג, ע"ב, נאמר: "קמו כלהו ונשקו ידוי אמרו בריך רחמנא דאעילנא הכא נשמענא מלין אלין. נפקו מארתא ואולו. כד עאלו במתא חמו עיטרא דבי נשא דמיתו דנפל ביתא עליהו יתבו וחמו

75 על חכם זה בן המאה ה־ט"ז ראה Jewish Encyclopedia (1901) vol. 1, p. 380. יש להעיר כי אין כל קשר בין ס' מעולפת ספרים של ר' שלמה אלגאזי — שהוא לקט של חומר מתורגם מס' הזהר — ובין התרגום שלפנינו.

76 ראה הערה 73 לעיל.

77 ר' דוד הכיר שכבה זו של ס' הזהר, ומביא דברים משם, בס' מראות הצובאות.

78 לדעת ד. מט, מה"צ, עמ' 14, ועמ' 93 הערה 78, יתכן אפילו כי ס' מראות הצובאות נכתב בסוף המאה ה־י"ג.

דקא ספדי לאיגון דמיתו עם איגון רומאי". בתרגום מסתיים הסיפור כך ⁷⁹: "קמו כולם ונשקו ידי אמרו בריך רחמנא שכנסנו בכאן ושמענו דברים אלו יצאו מן המערה והלכו וראו אור עליון סביב למערה הה"ד אש דת למו גומ".

2. בפרשת ויחי, כפי שנדפסה בזהר שלנו, יש קטע ארוך (א', דף רי"א, ע"ב—רט"ז, ע"א) שאינו שייך לגוף ס' הוהר, והמדפיסים אמנם מצינים בדף רי"א, ע"ב ובדף רט"ז, ע"א: "ע"כ אינו מן הוהר". אישור לקביעה זו מצוי בתרגום הפותח במשפט שאחרי מלים אלו של המדפיסים.

3. בתרגום של דף רט"ז, ע"ב נשמט קטע גדול, המתחיל במלים: "ר' יהודה אמר" ומסתיים במלים "ובג"כ חיים אקרון". במקום כל קטע זה יש בתרגום כ"י ואטיקן 62, דף 67א, משפט שאינו מצוי בקטע הנשמט: "בא וראה כל אותם שנים שנפרש יוסף מאביו וכשנתחבר יוסף עם יעקב ובשביל כך נקראים אותם שנים חיים שנא' ויחי גומ".

4. אפשר למצוא מקרים רבים שבהם היה לפני המתרגם נוסח שונה של ס' הוהר מאשר זה שבידינו, ואשר השתבש בדפוס. ואביא שתי דוגמאות: בס' הוהר א', צ"א, ע"ב, נאמר: "אמר ר' אבא זכאין איגון צדיקא דנשמתהו מתעטרין קמי מלכא קדישא עד דלא ייתין לעלמא", ואילו בתרגום נאמר (כ"י ואטיקן 62, דף 29ב): "א"ר אבא: אשרי לצדיקים שנשמתם נשמרות לפני המלך קדוש עד דלא יבואו לעולם". ר' דוד תרגם בעזרת הפועל "נשמרות" את הפועל הארמי "מיטמריין" כפי שהנוסח שהשתמר אצל ר' מנחם ריקנטי ⁸⁰ מוכיח, ואילו גרסתנו "מתעריין" מקורה בטעות סופר ⁸¹. בדוגמא הנוספת נוכל לראות כי תוספת לדברי ס' הוהר כפי שהם בדפוס, משקפת נוסח ארמי שמצוי בידינו. בס' הוהר א' צ"ה, ע"א, אנו קוראים: "תאנא כל מאן דקריב בריה לקרבנא דא כאילו אקריב כל קרבנין דעלמא לקמיה דקב"ה וכאילו בני מדבחא שלימתא קמיה"; התרגום של ר' דוד גורס (כ"י ואטיקן 62, דף 32א): "תאנא כל מי שמל את בנו כאילו הקריב כל הקרבנות שבעולם לפני הקב"ה כאילו בנה מזבח והקריב עליו קרבן כי ראשי תיבות של מזבח מילה זמנה ביום הח'". ר' אברהם אזולאי בספרו אור הלבנה מביא נוסח ארמי ל"תוספתו" של ר' דוד: "דהכי הוא נוטריקון שמוזבח מילה זמנה ביום הח'".

5. אדם=אדם. דוד. משיח. אדם כראשי תיבות של אדם דוד משיח זכה לתפוצה רבה בספרות הקבלה; נוטריקון זה מופיע כבר בקטע השייך לר' משה די ליאון—כפי שציין ג. שלום—ואף מובא על ידי ר' מנחם ריקנטי כפירוש למאמר שבס' הוהר ⁸². בדור ספר הוהר נרמז גלגול נשמתו של אדם למשיח על ידי ר' יוסף אשכנזי ור' יוסף הבא משרשן הבריה ⁸³, אולם אין הוא מצוי בנוסח ס' הוהר כפי שהגיע

79 כ"י ואטיקן 62, דף 71ב. הקטע מצוי בסיום פרשת שמות בתרגום, אולם הוא שייך לפרשת ויחי.

80 ראה פירוש התורה פרשת חיי שרה. גירסא זו מופיעה גם בס' אור הלבנה של ר' אברהם אזולאי, דף ל"ג, ע"ב.

81 על נשמות הגנוחות עם המלך לפני בואן לעולם הזה, ראה לדוגמא בשירו המפורסם של הרמב"ן "מראשי מקדמי עולמים".

82 ראה פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, עמ' 325, והערות 41—42; שם ציין ג. שלום גם את דבריו של ר' יוסף אשכנזי בנושא זה, המצויים בכ"י פריס 841 דף 115א.

83 ראה בס' תולדות אדם שנדפס בס' המלכות (קובלנקא, 1930), דף ק"ז, ע"ד; על הקשר בין שני מקובלים אלה אדון במקום אחר.

לידינו⁸⁴. דומני, כי התרגום של ר' דוד מעיד כי לסמיכת העניין לס' הוזהר על ידי ריקנטי יש אחיזה. אביא תחילה את דברי ס' הוזהר ודברי התרגום:

כ"י ואטיקן 62, דף 33
 "י"מ הקב"ה אמ' לתחתונים שבאו מן
 העליונים. וסוד שם אדם אף דעיא מ'
 משיח אשר לו מ"ם סתומה שנ' לסרבה
 שהוא כלל הכל למעלה ולמטה וכשירדו
 אלו האותיות כולם כאחת בשלימות".

ז ה ר א', ל"ד, ע"ב
 "ונעשה אדם: קב"ה אמר לאלין תתא
 דאתו מסטרא דלעילא רוא דשמא דא
 סליק אדם. אדם מרוא סתימא עלאה.
 אדם רוא דאתון דהא אדם כליל לעילא
 וכליל לתתא אדם אחד לעילא לעילא ם
 סתימא דאיהי ם מלמרבא המשרה. ד'
 תתאה דסתימא במערב דא כללא דלעילא
 ותתא אתתקן לעילא אתתקן לתתא כלהו
 כחדא באשלמותיה".

דומני כי התרגום של ר' דוד עדיף על הנוסח של ס' הוזהר לפחות בפרט אחד. במקום הצירוף "אדם אחד לעילא לעילא" יש להניח כי הגרסא שהיתה לפני ר' דוד ואשר דברה על "אלף לעילא"⁸⁵ עדיפה, כיון שס' הוזהר כפי שהוא בידינו איננו דורש את האות אלף שבמלה אדם. אך דומה כי גם תוספת התיבה "משיח" המופיעה בתרגום איננה שרירותית, כיון שדרכו של ר' דוד היא לקצר את דברי המקור ולא להוסיף עליהם. יתכן שלפנינו תפיסה מיוחדת של המשיח שמן הראוי להסבירה: אות א' שבתיבה "אדם" רומזת לכתר⁸⁶. אות מ"ם סתומה לבינה⁸⁷ ואילו ד' רומזת לספירת מלכות. מכאן שהמשיח מסמל את הספירה בינה⁸⁸. קשר זה, בין משיח ובינה ידוע הוא גם מכתבי ר' יוסף אשכנזי⁸⁹ ובכתבי ר' דוד⁹⁰ עצמו וכן בס' תיקוני זהר⁹¹ ובס' התמונה⁹², והוא מבטא את אחת מתכונותיה המרכזיות של ספירה זו: הבינה היא מקום הציירות והגאולה. תפיסה זו של המשיח חוזרת בכתביו של ר' יהונתן איבשיץ, אשר מזהה את המשיח המכוסה עם שכינה עלאה⁹³.
 ג) לאופיו של נוסח התרגום. בדינינו על זהות תכונותיו של תרגום ס' הוזהר

84 ראה ג. שלום שם, עמ' 324.

85 גירסא זו היתה ידועה גם לר' שמעון אבן לביא בפירושו לס' הוזהר כתם פז (ליורנו תקנ"ה), דף קל"ה, ע"ב ובכ"י קמברידג' Add. 1023 במקום.

86 ראה פירושו של אבן לביא שם.

87 כך בדרך כלל בס' הוזהר: ראה ג', דף ס"ו, ע"ב.

88 נראה כי שורשיה של תפיסה זו מצויים כבר אצל ר' עזריאל מגירונה. ראה בחיבורו "דרך האמונה ודרך הכפירה", נדפס ע"י ג. שלום, "שרידים חדשים מכתבי ר' עזריאל מגירונה" (ס' גולאק וקליין), ירושלים, תש"ב, עמ' 211. לדעת ר' משה מבורגוש נאצל המשיח מספירת חכמה. ראה את הדברים המופיעים בפירושו לשם בן מ"ב אותיות, אשר הדפיס ג. שלום, בתרביץ, ה', תרצ"ד, עמ' 55.

89 פירוש ס' יצירה, דף נ"ב, ע"ב.

90 ס' מראות הצובאות עמ' ק'. וראה למטה בפירושים לא"ב של ר' דוד באות מ"ם.

91 תיקונים שבס' זהר חדש, דף ק"ב, ע"ב.

92 מהד' לעמבערג תרנ"ב, דף מ"ד, ע"ב, ודברי המפרש שם, ובדף כ"ט, ע"ב, וכך בפירוש ההגדה של פסח מחוג ס' התמונה. ראה הגדה שלמה (ירושלים, תשכ"ז), עמ' קכ"ב.

93 ראה מ. פרלמוטר, ר' יהונתן איבשיץ ויחסו אל השבתאות (ירושלים, תשי"ז), עמ' 274—275. איבשיץ מזכיר בהקשר זה את הנוטריקן אד"ם-אדם. דוד. משיח.

ותרגומו של ר' דוד לקטעים מס' הוהר, הוכרנו כמה מאפיינים של דרכי התרגום, וכאן אעמוד על נקודות נוספות.

1. מגמתו העיקרית של התרגום היא לתת ביטוי עברי קרוב ככל האפשר למקור הארמי של ס' הוהר. מגמה זו הביאה לעיתים את המתרגם לידי מבנים לשוניים שהם מלאכותיים בעברית. אולם, יש והמתרגם תרג מדרכו זו ונתן ביטוי פרא-פראסטי לדברי ס' הוהר, מבלי לשנות את משמעותם ומתוך מגמה לשפר את הנוסח העברי. כך לדוגמא מתורגם הביטוי "אדהכי אתי נהורא דיומא" (והר א', צ"ג, ע"א): "בין כך עלה השחר" (כ"י ואטיקן, דף 31א); אולם יש והמתרגם מעבד קטע שלם ומתמצתו ומשנה במקצת אף את נוסח הדברים:

והר א', דף ס"ז, ע"א
 "ויאמר יי' נח בא אתה וכל ביתך אר"ש
 אמאי בכלהו אלהים והבא יי'. מאי שנא
 הכא דאמרי יי' שמא עלאה שרחמי,
 אלא רוא איהו דאוליפנא: לא אורה ארעא
 לקבלא אתתא אושפיזא בהדה אלא ברשו
 דבעלה אף הכי נח בעא לאעלא בתיבותא
 לאתחברא בהדה ולא הוה יאות עד דבעלה
 דתיבה יתב ליה רשו לאעלא דכתיב
 בא אתה וכל ביתך אל התיבה ובגין כך
 אקרי הבא יי' בעלה דתיבה וכדין עאל
 נח ואתחבר בהדה".

כ"י ואטיקן דף 62, דף 361
 "ויאמר יי' אל נח מאי זה טעם בכל
 המבול נזכר אלהים וכאן יי'. אלא שאין
 דרך ארץ להתחדד אשה בלא בעלה.
 נח בא להתחדד בתיבה לכן נזכר שם
 בעלה עמה".

2. השינויים שהצבענו עליהם לעיל נובעים בלי ספק מתוך מגמה ספרותית ואין מאחוריהם כל כונה תיאולוגית. אולם לפחות במקרה אחד, משנה ר' דוד את לשון הוהר כאשר סבת השינוי נעוצה כנראה בתפיסה תיאולוגית מסויימת.

ס' הוהר א', צ"א, ע"א
 "תאנא ברוא דמתנינא כל אינון דאתו
 בגלגולא דנשמתין⁹⁴ יכלין לאקדמא
 ברחמי וווגא דלהן ועל האי אתעררו
 חבריאי שמא יקדמנו אחר ברחמים ושפיר
 קאמרו. אחר דייקא ועל כן קשין וווגין
 קמיה דקב"ה ועל כלא פנים ודאי כי
 ישרים דרכי יי' כתיב... הא רוא דמלא
 ידענא אינון דאתו בגלגולא דנשמתין
 מאן אתר להו וווגא".

כ"י ואטיקן דף 62, דף 30א
 "שנו בסוד המשנה כל אותם שבאו הנשמות
 יכלין להקדים ברחמים ויווג שלהם ועל זה
 נתעוררו התבורה ואמ' שמא יקדימנו אחר
 ברחמים ויפה אמרו ואחר דווקא ולפי'
 קשה לווגון לפני הקב"ה ועל כל פנים כי
 ישרים דרכי יי' וזהו סודו של דבר
 ידענו אותם הבאים מאותם (!) מקום של
 נשמות יש להם ויווג".

טישטוש תפיסת הגילגול, המופיע בקטע זה פעמיים, מלמד על כוונותיו של ר' דוד להסתיר את דעתו של בעל ס' הוהר בנושא זה בעזרת מליצה תמימה "באו נשמות" "אותם הבאים". דומני כי בנקודה זו ממשיך ר' דוד את הגישה של הרמב"ן שראה בגלגול את אחד הסודות שאסור לגלותם⁹⁵.

94 דיון על משמעות מונח זה בס' הוהר ראה: י. ליבס, פרקים במילון ס' הוהר (עבודת דוקטור, ירושלים, תשל"ו), עמ' 318, מס' 94.

95 ראה ג. שלום, "לחקר תורת הגלגול בקבלה במאה ה"י"ג" (תרביץ, ט"ז), תש"ה

3. בשני המקרים שנידונו לעיל, לא הוסיף ר' דוד דבר לדברי ס' הזהר, וכך דרכו לרוב; אולם במקרים אחדים הוא מוסיף פירוש קצר לדברי הזהר. פירוש זה משולב בתוך התרגום, בניגוד לרמזות למשמעות הספירית של תיבות מסוימות, המופיעות מעל תיבות אלה. כך למשל כותב ר' דוד על דברי ס' הזהר א', ק"ג, ע"א: "ואברהם ושרה זקנים באים בימים. מאי באים בימים, שעורין דיומין דאתחזי כדון להו חד מאה וחד תשעים עאלו ביומין שעורא דיומין כדקא יאות". ואלה דברי ר' דוד (כ"י ואטיקן 62, דף 35א): "באים בימים, שיעור של ימים אברהם בן ק' י' לכל ספירה, והיא בן צט(!) מכל ספירה כי היא נקבה". לעיתים מקדים ר' דוד את התיבה פ"י (פירוש) לתוספת. כך למשל אנו מוצאים בכ"י ואטיקן 62, דף 15א: "כשרצון עליון למעלה למעלה עומד על אותו רצון דלא יתידע ולא אתפס לעלמין. פ"י על אותו רצון שאינו נודע ואינו נתפס במחשבת(!) נברא לעולם" (השוה ס' הזהר א', ס"ה, ע"א).

ד) "פירוש" של ר' דוד לס' הזהר. כפי שהערתי לעיל, בכ"י ואטיקן 62 רומז ר' דוד למשמעות המלים השונות על ידי כתיבה של שמות הספירות מעל התיבות⁹⁶. נוהג זה, האופיני גם לכתבי האחרים של ר' דוד, מהווה מעין פירוש למשפטים המתורגמים של ס' הזהר, ומן הראוי לעמוד על טיבו. ברוב המקרים, רומז ר' דוד לספירה האחרונה — מלכות — המכונה בשם עטרה; בכמה מהמקרים רב הספק עם בעל ס' הזהר התכוון לרמזו רמז כלשהו במלים שר' דוד רואה בהן סמלים, וניכרת אצלו נטיה לסמליות יתר בפירוש. אולם, יש מקרים, שבהם ר' דוד רומז לכמה ספירות גם יחד, ולפינו פירוש מלא יותר ובהחלט אפשר לעמוד על טיבו. אביא כאן דוגמא שבה אפשר להוכיח, למעלה מכל ספק, כי הפירוש הסימבולי של ר' דוד שאוב ממערכת סימבולית שונה מזו של הזהר, ומשום כך הפירוש מעוות את כוונת המקור.

זהר א', ל"ז ע"א	כ"י ואטיקן 62, דף 3ב
"והיא אתדבקת באתר דמותא וגרימת לכל עלמא מותא ואפרישת חיי מן מותא ובחובא דא גרים פרישותא לאפרשא אתתא מבעלה דהא קול מדבור לא מתפרשין לעלמין. ומאן דמפריש קול מדבור אתאלם ולא יכיל למללאל וכיוון דאשתקל מניה	"שנדבקה בצד המזח והרע ולכן גרמה ע"ט מות לכל העולם כי הפרישה החיים מן המות ובעון זה גרמה להבדיל בין האשה ע"ט ת"פ ובין בן זוגה שהרי הקול מדבור אינן מתפרשין לעולם ומי שמפריש קול מדבור יאלם ולא יוכל לדבר כיון שניטל ע"ט ממנו

עמ' 139—140, וכמו כן בספרו "פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה", ירושלים, תשל"ו, עמ' 316—318. יתכן כי התאפקותם התמוהה של ראשוני המקובלים בדיוניהם על הגלגול אינה כה מזוהה כפי שהיא נראית לכאורה, אם נזכור כי שנות פעילותם של מקובלי גירונה חופפות לשנות הרדיפות האכזריות של הקאטארים, שבין אמונותיהם גימנית גם האמונה בגלגול: ראשוני המקובלים הסתירו תורה זו מחשש כי יאשמו בכפירה ע"י הכנסיה. מששכחו הרדיפות, בשלהי המאה ה"ג, עלה בהתמדה השימוש במונח "גלגול". תיאור זה של התפתחות השימוש במונח "גלגול", מבוסס על התנחה כי ס' התמונה נכתב במאה ה"ד. וראה על זה גם בחלק ב' של המאמר.

96 הרמזות שמעל התיבות אינן מופיעות בכ"י ואטיקן 186. סביר להניח כי גם הרמזות שבכ"י ואטיקן 62 אינן אלא חלק מהרמזות שהיו במקור קדום יותר: אנ"י משער זאת מתוך השוואת המובאות מתרגומו של ר' דוד בכ"י בריטיש מחוזם 769, שם מופיעות רמזות גם מעל תיבות שאינן מסומנות בכ"י ואטיקן 62. על החומר שבכ"י בריטיש מוואום הנזכר, ראה בדיון על השפעת התרגום בהמשך.

97 כך מתרגם גם ר' שמעון אבן לביא בס' כתם פז במקום.

ע"ט
הדבור ניתן לעפר. וז"ה נאלמתי דומיה
החשיתי מטוב וכאבי נעכר. בגלות אומ'
ע"ט
נאלמתי כי הקול מנהיג לדבור ושכינה
נסתלקה בגלות ולכן הדבור אינה נשמע
זש"ה נאלמתי דומיה. טעם כי אין הקול
הולך עמו וישראל אומ' לך דומיה תהלה.
ע"ט
פ"י דומיה שהיא המלכות היא תהלה
לדוד שהיא דומיה בגלות ושתיקה בלא
קול".

מלוא אתיהיב לעפרא. אר"ש כתיב
(תהלים, לט, 3) נאלמתי דומיה החשיתי
מטוב וכאבי נעכר. נאלמתי דומיה הא
כנסת ישראל. אמרו בגלותא מ"ט בגין
דקול מדבר ליה לדבור כיון דאיהי בגלותא
קול אתפרש מניה ומלה לא אשתמע
ועל דא נאלמתי דומיה וגו'. מ"ט בגין
דהחשיתי מטוב דלא אויל קול בהדה
וישראל אמרי לך דומיה תהלה. מאי דומיה
דא תהלה לדוד דאיהי דומיה בגלותא
ושתיקה בלא קול".

דברי ס' הוזהר בסוגית היחס בין קול ודיבור ברורים לגמרי. כפי שר' משה די ליאון
בעצמו מפרשם בס' שושן עדות⁹⁸, — שם הוא מסתמך על הקטע מס' הוזהר הנ"ל —
הקול הוא תורה שבכתב, דהיינו ספירת תפארת, ואילו הדיבור הוא תורה שבעל פה,
דהיינו מלכות — התפיסה הקבועה בס' הוזהר לגבי הסמלים קול ודיבור⁹⁹. למרות
זאת סובר ר' דוד כי הקול מסמל את ספירת מלכות, והדיבור את ספירת תפארת.
בשימושו בסימבוליקה זו ממשיך ר' דוד את תפיסותיה של קבלת גירונה, הקושרת
את הדיבור לתפארת¹⁰⁰ ואת הקול למלכות¹⁰¹. לפנינו תופעה מעניינת שכדאי
להדגיש את חשיבותה. ס' הוזהר היה בעיני ר' דוד חשוב דיו כדי לתרגמו, אך
הסימבוליקה העקבית שבספר זה עדיין לא חדרה למחשבתו של מקובל זה, המעדיף
עדיין את פירוש הסמלים המקובל על חידושו של ס' הוזהר¹⁰². מכאן שחוג צמיחתו
של ר' דוד איננו חוגו של ר' משה די ליאון. יתכן שר' דוד קבל את תורתו תחילה
מר' יוסף אשכנזי¹⁰³, שתורתו שונה במהותה מתורת הקבלה שבס' הוזהר, ורק
מאוחר יותר הוא ניגש למלאכת התרגום כאשר משנתו היתה סדורה בידו.
(המשך יבוא)

98 ראה ג. שלום, "שני קונטרסים לר' משה די ליאון" (קבץ על יד, ספר י"ח), תשל"ו,
עמ' 336 והערה 40.

99 גם כאן הצירוף "דקול מדבר ליה לדבור" מבטא את עליונות הקול על הדיבור, ולמרות
זאת גם בקטע זה מפרש ר' דוד קול כעטרה. ראה גם בדף ס"ב, ע"ב של התרגום.

100 ראה פירוש שם המפורש לר' אשר בן דוד, מהד' חסידה, הסגולה עמ' 7 דבריו של
ר' עזריאל בפירושו לאגדות מהד' תשכ"י, ירושלים, תש"ד, עמ' 2—3: "וידבר ה' —
זו תורה שבכתב". השווה לדברי ר' יוסף ג'קטילה בס' שערי אורה, מהד' 5. בן שלמה,
א', עמ' 86, שהעתיק את דבריו של ר' עזריאל בשינויים, והדבר ניכר במיוחד בס'
שערי צדק, דף ג', ע"א: "בכל מקום דיבור סוד תורה שבכתב", ובדומה לו ר' בחיי
בן אשר בפירושו לשמות י"ג, א'. וראה במיוחד את דעתו של ר' יוסף אשכנזי,
בפירושו לס' יצירה דף כ"ט, ב': "מקום הדבור שהוא התפארת".

101 ראה אצל המקובלים מחוג תלמידיו של הרמב"ן: בס' כתר שם טוב לר' שם טוב אבן
גאון, בהקדמה, ובס' מערכת האלהות, דף ע"ב, ע"א.

102 דיבור כסמל למלכות מופיע אמנם כבר אצל ר' יעקב בן ששת בס' האמונה והבטחון,
פרק י"ד: "בכל מקום שיש בו לשון דבור יכול אני לפרש אותו תורה שבעל פה", וס'
הוזהר אימץ אותה למרות היותה דעה חורגת.

103 ראה בחלק השני של המאמר, על השפעת פירוש אלפא ביתא של ר' יוסף על פירושו
לאלפא ביתא של ר' דוד, אשר נכתבו בראשית דרכו. מן הראוי להזכיר פרט נוסף:
ר' דוד מרבה להשתמש בכינוי עטרה למלכות, כדרכו של ר' יוסף, וכינוי זה נדיר
הוא בס' הוזהר ובחיבורים שנכתבו בחוגו, כגון חיבוריו של ר' יוסף ג'קטילה.

ששה דפוסי מנטובה בידיש שלא היו ולא נבראו

שמואל בוך, מלכים בוך וס' יהושע לפני שנים אחדות ניסיתי לערוך סיכום ביבליוגרפי של כל הטקסטים של השירה המקראית בידיש שהגיעו לידינו¹. לצערי עמדתי על כך שנכשלתי בהסתמכות חסרת בקורת על דברי קודמי. בעקבותיהם הנחתי את קיומם של 3 ספרי שירה מקראית בידיש שנדפסו במנטובה בשנות הששים של המאה ה-16. בדברים שלהלן אשתדל להוכיח שהספרים לא היו קיימים, תוך הצגת המקורות שהביאו להגות המוטעות.

ראשיתו של הענין בפירוש לא נכון לדבריו של יעקב צו דער קאנן, מחברה של שירה בידיש על ספר שופטים, שהופיעה במנטובה בשנת שכ"ד (1564). טופס יחיד (?) של הספר שמור בספריית שוקן בירושלים². יעקב צו דער קאנן, שגילה את שמו בסטרופה הלפני-אחרונה של הספר, הזכיר בחיבורו מספר פעמים את ספר שמואל ואת ספר מלכים. בהקדמה לשירתו התלונן על כך שנמאסו עליו החרוזים ה'כפולים' ('דופל ריים' בלשוננו) של ס' שמואל וס' מלכים, ולכן הוא משנה מדרכם בס' שופטים ומעצב אותו בסטרופה חדשה לעומת הספרים הקודמים. כוונתו היתה לסטרופה בעלת מפתח החריזה אבאבגדגד, בה עיצב את ס' השופטים, לעומת הסטרופה בעלת החרוזים ה'כפולים', אאבב, בשורה באורך כפול, בשמואל ובמלכים³.

באותה הקדמה נזכרים גם השמואל בוך והמלכים בוך בהקשר אחר. יעקב צו דער קאנן הביע את סיפוקו מכך, שמי שחיבר (במקור: 'זר טייטשט') את שני הספרים הללו פסח על מה שנמצא במקרא לפניהם, ולא חיבר שירות על יהושע ושופטים. השאירו לו מקום ('דש אורט מיר לושן שטין לער'), כדי שהוא יוכל להתכבד בחיבור השירה על ס' שופטים. תוך הזכרת ס' שמואל בלבד, חזר יעקב צו דער קאנן על אותם הדברים גם בסטרופה הראשונה של גוף הספר: 'מן העט שופטים יא ביליך. בור דעם שמואל אויש גלאייט. דרום דאנק איך אין ברוינטליך. דש זיא מיינר הבן גיבאייט'.

מתוך ההזכרות הללו של שני הספרים מסתבר שיעקב צו דער קאנן הכיר את ס' שמואל ואת ס' מלכים בצורה מודפסת. ואכן לפני הופעתו של ס' שופטים במנטובה (לפני 1564), ידועות לנו הדפסות של מלכים בוך משנת 1543 ושל שמואל בוך

- 1 ח' שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב (1978), עמ' 122—123.
- 2 הנני מנצל הזדמנות זאת ומודה למנהלה של ספריית שוקן לפרופ' י' קצנשטיין על עזרתו האדיבה בעת עבודתי בספרייה.
- 3 על סטרופות אלו ראה ח' שמרוק, 'מדרש איציק ובעית מסורותיו הספרותיות', הספרות ב, (1970), עמ' 347—354.

משנת 1544, שתיהן באויגשפורג. בשנת 1557 נדפס ביידיש ס' דניאל בבאול.⁴ זולת שלושת הספרים הללו לא ידוע לנו על הדפסה של שירה מקראית כל שהיא עד 1564 — עד הופעתו של ס' שופטים של יעקב צו דער קאנן. המחבר של ס' שופטים יכול היה להתייחס לס' שמואל ולס' מלכים ולטעון כלפיהם את הדברים שהובאו למעלה, כאשר כוונתו היא לספרים מודפסים. י"ק וולף, שככל הנראה ראה את ס' שופטים של יעקב צו דער קאנן⁵, הסיק מדבריו, ובצדק, שמחברו ראה הדפסות של ס' שמואל וס' מלכים לפני הופעתו של ס' שופטים המנטובני. אך היות שוולף לא ידע על קיומן של ההדפסות הראשונות של 2 הספרים באויגשפורג, ומס' שמואל הוא מזכיר רק את מהדורת פראג משנת שס"ט, הוא הניח שמהדורות קודמות של ס' שמואל, וכנראה גם של ס' מלכים, הופיעו במנטובה לפני 1564 — שנת ההופעה של ס' שופטים. לחיזוק טענתו של וולף שימש לו טופס של ס' שמואל, שהיו חסרים בו 4 הדפים הראשונים, כולל השער. היות ובטופס פגום זה הנוסח שונה מן הנוסח שבדפוס פראג משנת שס"ט, הניח שבדיו נמצאת מהדורה של הספר שנדפסה במנטובה, כפי שהסיק מדבריו של יעקב צו דער קאנן מבלי שתהיה בהם כל אחידה. טופס פגום זה של ס' שמואל היה שמור עד מלחמת העולם ה-2 בספריה האוניברסיטאית של המבורג ופ' פאלק תיארנו מחדש בספרו⁶. הוא לא מצא בטופס הזה סימן כלשהו שיצביע על מקורו בדפוס העברי במנטובה, אע"פ שהנוסח שבספר זה שונה מן המהדורות האחרות הידועות לנו של השמואל בוך.

היות ולקיומו של ס' שמואל בדפוס מנטובה מלפני 1564, נמצאה לוולף הוכחה בספר חסר השער כנ"ל, השתמע מדבריו שהוא הניח גם את קיומה של מהדורת ס' מלכים שנדפסה באותו הזמן, גם היא במנטובה. הכל על פי הבנה מוטעית של דבריו של יעקב צו דער קאנן על שני הספרים הללו. ל' צונץ היה זהיר וברשימת הספרים במנטובה הוא כלל, בהסתמך על וולף, את ס' שמואל בלבד ללא ציון שנת הופעתו⁷. לעומתו רשם מ' שטיינשניידר בקטלוג הגדול של ספריית בודלי באוקספורד את שני הספרים:

מס' 1237 שמואל בוך [מנטובה בערך 1562—1564], תוך הסתמכות על וולף ועל צונץ.

מס' 1244 מלכים בוך [מנטובה בערך 1562—1564?] תוך הפניה לערכים שבמס' 1238—1234.

אבל בהפניות אלו רק במספר 1237 ניתן למצוא מקור כל-שהוא שעשוי להעיד על קיומו של הספר. כך השתמשו בעקבותיו של וולף הרישומים החוזרים ונשנים

4 פרטים על המהדורות השונות של הספרים הללו, בספרי שנזכר בהערה 1, עמ' 122.

5 Io. Ch. Wolf, Bibliotheca hebraea, vol. IV, Hamburg (1733), pp. 199-201. אך כלל וכלל לא בטוח שוולף אמנם ראה, או קרא, את ס' שופטים בשלימותו, כי לא מצא בו בשום מקום את שמו של המחבר; עמ' 199.

6 Das Schemuelbuch des Mosche Esrim Wearba, Einleitung und textkritischer Apparat von F. Falk, Aus dem Nachlass herausgegeben von L. Fuks, vol. I, Assen (1961), p. 22.

7 L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, p. 257.

על קיומן של מהדורות מנטובניות של ס' שמואל וס' מלכים⁸, מבלי שבמרוצת השנים מאז פירסום ספרו יתגלו טפסים של הספרים הללו, או עדות נוספת כל שהיא על קיומם של הספרים, שלא תהיה תלויה בדבריו של וולף. כבר בשנת 1965 קבע ל' פוקס שלא קיימות עדויות מבוססות על קיומן של מהדורות מנטובניות של שני הספרים⁹. בהערה לדבריו הביע את צערו על כך שבימי מלחמת העולם ה-2 אבד הטופס חסר השער של השמואל בוך, שהיה שמור קודם בספריית המבורג, וכן ספר שופטים שהיה בספרייה העירונית שבפרנקפורט דמיין. היות ועתה, כאמור, נמצא טופס של ספר שופטים בירושלים, ניתן לאשר בוודאות את החשדות המבוססים של פוקס ולקבוע באופן סופי שאין בס' שופטים עדות כלשהי לקיומן של מהדורות מנטובניות של ס' שמואל וס' מלכים. יתר על כן, לחיזוקם של הדברים שנאמרו עד כה, ניתן להעמיד עדות נוספת מתוך רשימות הזיקוק של יהודי מנטובה משנת 1595. מתוך הרשימות הללו אנו למדים שהשירות המקראיות היו נפוצות למדי בקרב הקוראים בידיש בעיר הזאת בסופה של המאה ה-16. אצל 50 בעלי-בתיים במנטובה שבידיהם היו ספרים בידיש נמצאו 5 טפסים של ס' שמואל יחד עם 16 טפסים של ס' מלכים, ובין הספרים הללו היו גם טפסים של המהדורות שהופיעו בשנות הארבעים באויגשפורג. אין ברשימות הללו זכר למהדורות מנטובניות של ס' שמואל או ס' מלכים. ואם אומנם היו מהדורות כאלה, מן הדין היה למצוא עדות לקיומן ברשימות הללו כשם שרשומים בהן 5 טפסים של ס' שופטים, שהופיע במנטובה בשנת 1564 ואמנם הוא מצוי עתה בידינו¹⁰.

את דבר קיומו של ס' יהושע בידיש, שגם הוא הופיע במנטובה, העלה עריק בספרו¹¹. גם לו שימש ס' שופטים במהדורת מנטובה ביסוס לקיומו של ס' יהושע, שנדפס במנטובה לאחר ס' שופטים. כאמור, טען יעקב צו דער קאנן, מחברו של ס' שופטים, שעם פירסומם של ס' שמואל וס' מלכים בידיש, פסחו על מה שקדם להם במקרא, על יהושע ועל שופטים. הוא עצמו חיבר את השירה על ס' שופטים והגית את ס' יהושע, אבל בסיומו של ס' שופטים אנו מוצאים את המשאלה הבאה:

אונ' דער אונז דאהרצו קראפט הוט געבן.

דער זול אונז אך לושן לעבן.

דש מיר יהושע אונ' אנדר דינג אך טוייטשן עבן:

היות ואומנם מצויה בידינו שירה בידיש על ס' יהושע, שהופיעה בקראקא בשנת שנ"ד (1594), והיות וידוע שהמדפיס בקראקא נהג ל'העתיק' דפוסי מנטובה

8 מ' עריק, די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור פון די עלטסטע צייטן ביז דער השכלה-תקופה, ווארשע (1928), עמ' 112, 121: מ' וויינרייך, בילדער פון יידישער ליטעראטורגעשיכטע, ווילנע (1928), עמ' 71; שמרוק, כנ"ל.

9 Das altjiddische Epos Melokím-Bûk, Herausgegeben von L. Fuks, vol. I, Assen (1965), pp. 27-28.

10 א' רומר-סגל, 'ספרות יידיש וקהל קוראיה במאה ה-17' — יצירות בידיש ברשימות הזיקוק' ממנטובה (1595), קרית ספר, נ"ג, תשל"ח, עמ' 190. שם רשומים 7 טפסים של ס' שופטים אבל 2 מהם היו ככל הנראה כת"י.

11 עריק, שם, עמ' 122—124.

והשער של דפוס קראקא לס' יהושע דומה בניסוחו לשער של ס' שופטים המנטובני, והיות ובס' יהושע הגורמה של הסטרופה היא של 8 שורות בחריזה מצטלבת כמו בס' שופטים של יעקב צו דער קאנן, הרי שבס' יהושע בדפוס קראקא צריך לראות העתקה של ספר שהופיע קודם במנטובה, מימוש הבטחת מחברו של ס' שופטים — זוהי דרך טיעונו של עריק.

גם עריק עצמו חש בקשיים אחדים שעלולים למוטט את טענתו. הוא חש היטב בשוני שבין שני הספרים, ובצדק — או שלא בצדק — העריך יותר את ס' שופטים. את ערכו הפחות של ס' יהושע לעומת ס' שופטים תירץ עריק ב'עייפותו' של יעקב צו דער קאנן, כאשר עסק בחיבורו השירי השני. . .

לא כאן המקום לערוך ניתוח השוואתי מקיף בין שני הספרים, השונים בעצובם עד כדי כך שאין כל מקום ליחסם למחבר אחד, או כטענתו האחרת של עריק — למעבד אחד, מנוסח קודם של השירות בסטרופה בעלת 4 שורות המתחרזות אאבב לנוסח של 8 שורות עם החריזה אבאבגדגד¹². ואכן, בבדיקת הסטרופות בשני הספרים ניתן למצוא הוכחה שלא יתכן שמחבר אחד כתב את שני הספרים. מתוך ההקדמה לס' שופטים למדנו על רגישותו המיוחדת של יעקב צו דער קאנן לבעיות העיצוב של הסטרופה. הוא ראה בשינוי השיגרה את תידושו בספר שופטים. ואכן ניתן לעמוד בנקל על ההקפדה היתרה של יעקב צו דער קאנן בקיום הגורמה של החריזה שקבע לעצמו, ולא ניתן למצוא בספרו אפילו סטיה אחת מן הדרך שקבע לו מראש. לא כן בס' יהושע שהגיע אלינו, בהדפסה משנת 1594. יתכן מאד שמחברו של ס' יהושע אומנם הלך בעקבותיו של יעקב צו דער קאנן וניסה את כוחו בחריזה צולבת בסטרופה הידועה לו ולנו מס' שופטים, אך הוא היה לא יוצלח בחריזה וכשליש מן הסטרופות של ס' יהושע לא מתחרז ע"פ הגורמה של ס' שופטים, הוא חוזר בהם, בצורה לקויה למדי, לסטרופה של השמואל בוך — הסטרופה שיעקב צו דער קאנן מאס בה. אין להניח בשום פנים ואופן שלאחר הגסיון המוצלח בס' שופטים עזבה את מחברו יכולתו היפה בחריזה ובבנין הסטרופה, ושמחברו 'עייפות' התרשל בעבודתו על ס' יהושע. ההיפך מזה היה צריך להתקבל על הדעת. אם אומנם היה יעקב צו דער קאנן ניגש לחיבורו של ס' יהושע, היינו מוצאים בו מיומנות בעיצובו, שהיתה אולי עולה על מה שמצאנו בספרו הקודם.

אין אנו יודעים מי היה מחברו של ס' יהושע בידיש שהופיע בקראקא בשנת 1594, ואין אנו יודעים אם יעקב צו דער קאנן אומנם הגשים אי-פעם את משאלתו הג"ל שהובאה בסיום ס' שופטים. אם יעקב צו דער קאנן היה כותב שירה גם על ס' יהושע, והיא היתה מגיעה לידינו, היה מגלה גם בה את שמו, והיא לא היתה נופלת בעיצובה מן הספר הראשון של אותו המחבר.

לבסוף, ברשימות הצנוורה הכנסיתית ממנטובה משנת 1595 לא נזכר ס' יהושע בידיש בין הספרים שהיו שם אצל הבעלי בתים האשכנזיים. לו נדפס ס' יהושע בידיש במנטובה, כפי שהניח עריק, מן הדין היה לצפות שלפחות טופס אחד של

12 יעקב צו דער קאנן לא ידע שהקדימו אותו ועיבדו את יהושע ואת שופטים בשירות בידיש בסטרופה של השמואל בוך עוד בראשיתו של המאה ה-16. שירות אלו גנזות עד עתה בכת"י השמור בפרמה. את כתה"י משנת רעא (1510) שנכתב במנטובה, תיאר מ' וויינרייך בספרו הג"ל, עמ' 123—130. לא מצאנו כל זיקה בין כתה"י הזה לבין השירות המודפסות של יהושע ושופטים הגידונות למעלה.

הספר יזכר ברשימות הללו, כפי שנמצאו ברשימות 5 טפסים של ס' שופטים של יעקב צו דער קאנן.

יחוס בוך, 1561

ספר זה רשום ברשימתו של צונץ, עמ' 256. כבר שטיינשניידר קבע בקטלוג הבחלינה, שהמדובר הוא בס' יחוס הצדיקים העברי של גרשון בן אשר איש שקרמילה, שאומנם נדפס במנטובה בשנת 1561 ואין זה ספר ביידיש — וראה מס' 5133,1 וכן במס' 7336,1 — שם הצביע שטיינשניידר על טעותו של צונץ, וחזר והצביע על כך גם ברשימתו הביבליוגרפית של כתבים על גיאוגרפיה של ארץ-ישראל¹³. אעפ"כ רשום הספר באוצר הספרים של בני-יעקב, עמ' 221, מס' 191 וממנו העתיק את הדברים עם תיאור מפורט גם א' שולמאן¹⁴.

מנהגים, 1590

דפוס זה של המנהגים רשום בקטלוג של הבחלינה של שטיינשניידר במס' 3819. שטיינשניידר לא ראה בעצמו טופס שלם של הספר והוא רשם אותו על פי מקור משני. למעשה מדובר כאן במהדורה הראשונה של המנהגים ביידיש של שמעון הלוי גונצבורג, שהופיעו בוויניציאה בשנת שמ"י (1589). טופס יחיד (?) ושלם של מנהגים אלו שמור עתה בספריה של בית המדרש לרבנים בני-יורק. יתכן שהטעות נובעת בראש וראשונה מדגל המדפיס של מנטובה, שמופיע בשער הספר, אבל היה בשימוש גם בוויניציה (יערי, דגלי המדפיסים, מס' 19). בכל אופן ברור שהטופס של אלמנצי, שנזכר אצל שטיינשניידר, שערו היה פגום¹⁵. היה חסר בו הציון המפורש של מקום הדפוס — ויניציג — המופיע בתחתית השער של הטופס שלפנינו.

חומש, 1590

פרידברג רשם בספרו¹⁶ 'חמשה חומשי התורה בלית חמש המגלות וההפטרות ועם תרגום ליהודית-אשכנזית...'. — שנת ש"ן (1590). אין כל ספק שהכוונה היא למהדורה הרשומה בקטלוג של שטיינשניידר במס' 290 ושם לא צוין שהחומש הופיע עם תרגום ליידיש. בדקתי את הטופס השמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ולא מצאתי בו זכר לתרגום הנ"ל.

M. Steinschneider, "Jüdische Schriften zur Geographie Palästinas", Jeru-
salem, ed. A. M. Luncz, vol. 3, (1889), p. 59, No. 38 (357)

14 א' שולמאן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, ריגא תרע"ג, עמ' 125.

15 וראה ש"ד לוצטן, יד יוסף, פדובה, תרכ"ד, עמ' ס"ה, מס' 617: "מנהגים בלשון אשכנז (השער פגום), ויניציאה, ש"ן".

16 ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה-פורטוגליה..., תל-אביב תשט"ו, עמ' 19.

שרה פרנקל

שני דפוסים עבריים לא נודעים

אגב עבודת קיטלוג של ספרות רבנית בספרית אוניברסיטת בראיילן, גודמנו לי שני ספרים, שהם עותקי-יחיד ממהדורות לא ידועות עד-כּה, ולא מצאתים בספריות ובאוספים שאפשר להשיג בארץ ידיעות על תכולתם. שני הספרים מעוררים בעיות ביבליוגרפיות והיסטוריות, שתוצגנה להלן.

א. ספר "ראשית חכמה", קושטא, ת"כ.

ספר/ראשית חכמה/ שחברו גבר חכם בעז הר"ר אליהו ז"ל בן הר"ר משה די וידאש זלה"ה. מתלמידי/האשל הגדול המקובל כמ"ר משה קורדואיר/ זצ"ל חברו באדמת הקדש/בצפת תוב"ב:/לתת הכנה וטהרה לבאים לחקור ממסד רבו הנו' בחבוריו הנחמדים מיוסדים/על אדני פז מדרשי ותקוני האלקי רשב"י זצ"ל:/ובסוף התבור יש פרקים נוספים וחופת אליהו כאשר יראה המעיין. ואחרון אחרון חביב/מפתח מכל הדברים העקריים והדרושים הנחמדים אשר/בספר איש על דגלו באותות:/נדפס להתחלת מלאכת הקדש/יום ד י"ח לחדש כסלו:/שנת למען תהיה תורת ה' בפיך לפ"ק:/פה ק"ק קושטנדינה/תחת ממשלת אדוננו המלך האדיר שולטן/מחמד/ירום הרדו ויארין ימים על ממלכתו אמן./כמצות בעל הדפוס ובביתו/הלא הוא אברהם בכ"ר ידידיה גבאי כף נחת יצ"ו.

ת, ריב דף. חסרים בטופס הדפים ר'—ז' מן ההקדמה, ומספירת הדפים העיקרית חסרים: א—ד', ל"ג, ס"ו—ס"ז והדף האחרון; 10 דפים מתוך 220. מדף ר"א עמוד ב': מפתחות. הדפים ר"ב—ר"ג נמצאים אחרי דף ר"ט. העמוד האחרון בעותק מסתיים במפתח לפרק ה' של שער התשובה. וע"כ ברור כי חסר דף אחד בלבד, רי"ב.

הקונטרסים — 53 — ממספרים על דרך דפוסי איטליה. התבנית: 4°, 13:19 ס"מ. נדפס באותיות רש"י, עם מ"מ בשוליים באותיות רש"י זעירות מאד. עיטורים לא גדולים, בסוף ההקדמה ובסוף שער היראה, ומסגרת מעוטרת (וזה) לכותרים החלקיים: שער האהבה ושער התשובה.

נוסח הספר תואם את הדפוסים הראשונים, שהופיעו בונציה של"ט ושנ"ג, ובקראקא שנ"ג. אכן, לאחר שער ג', הוא שער התשובה, בתחילת דף ק"ץ, נדפסה הערת המו"ל בוז הלשון:

"לדרישת קצת יחידי סגולה ולמען יהיה הספר הקדוש הזה נחמד למראה, ולזכות את הרבים, ראיתי לחבר אליו, תוספת על העקר, תקוני התשובה הנחמדים מזהב ומזן, אשר סדר הרב הגדול האלקי האר"י זלה"ה, והנם בסוף ספר ראשית חכמה הקצר. והבאתי בסוף שער התשובה למען לא יחסר כל בה. זאת ועוד אחרת, חלקתי המפתחות השיכות לשלשת השערים הראשונים ושמתי

שנה

ראשית חכמה

חבר נבר חכם בענוה ויחזק זל. כי ה'ר משה די וד'אש זלה"ה מתלמידיו
אחשל הגדול המוקדש כל מה קודמו אירי ונל חברו באדמת החדש
בנפת תוכב:

בית שבעה ושורה לבנים לאקור ממך רבו הנו במצוריו הרעפים עיוסדים
על ארזי פז מדרשו ותקונו האלהי רטב וצל:

וְהַיְתָּוּ יְהוּדִים וְכֹהֲנִים וְלֵוִיִּם וְיִשְׂרָאֵל וְהָיָה יוֹם הַשְׁמֵחַ לָכֵן וְהָיָה יוֹם הַשְׁמֵחַ לָכֵן וְהָיָה יוֹם הַשְׁמֵחַ לָכֵן

נדרפט להתחלת מלאכת הקדש

יום ד' ח' לחדש כסלו :
 סנה למען תהיה תורת - ס' בפסד לפס

פה קק קוישימנדינה

תהר ממעלת אריוכו המלך הארד קולטן

מחמד

פרום קודו ווארץ ימים על ממלכתו אמן:

במצות בעל הרפוס ובביתו

אלא חזא אברהם בנר ידידיה נבאי כף נחת יצ"ה

אותן בצדן. למען יוכל הקורא לחלק הספר לשני חלקים, לשאת אותו בחיקו ולהנות בו בעתות הפנאי. גם באו בספר הזה דברים רבים אשר לא באו בראשונים, כאשר יעלה זכרונם בסוף הספר, וברכתם גם אותי".

מיד לאחר הערה זו באים "תקוני התשובה, שדרשו גורי האר"י, כ"ו פרקים, ולפניהם הקדמת הרמ"ע מפאנו, כפי שנדפסו בספר "ראשית חכמה הקצר", ונוציה ש"ס: תקונים אלה הודפסו לאחר מכן גם בנפרד, אך לא נכללו בשום מהדורה אחרת של ראשית חכמה הארוך. ולפנינו יוזמה מקורית של המו"ל, אברהם גבאי. לפי דברי המו"ל, תכנן להוציא מעין "הוצאת כיס" של ספר מוסר חשוב ופרפורי זה. וגם זו יוזמה חדשה, ולא ראיתי עד כה מהדורות בשני כרכים. מנוסת ההדפעה, ומן העובדה שלא כתוב על השער "חלק א'" וכדומה, למרות שכבר שם הובטחו "פרקים נוספים", משמע, אולי, שהדפיס בבת אחת את שני החלקים, כדי ש"יוכל הקורא לחלק הספר לשני חלקים". אך אפשר שלא הספיק להוציא לאור את החלק השני. מכל מקום, בדיקות בספריה הלאומית בירושלים ובספרייתו של פרופ' גרשם שלום, לא העלו עותק לא-מוזוהה של ראשית חכמה או של חלקים ממנו.

אברהם בן ידידיה גבאי היה בן ונכד למדפיסי איטליה. אביו¹, הראשון שכינה את בית דפוסו "כף-נחת", על שם פירוש המשנה של אביו, יצחק גבאי, הקים את הדפוס העברי הראשון בליוורנו בשנת ת"י. אברהם הצעיר עבר בשנת תי"ז לאומיר, והחל להדפיס בה בשנת תי"ח. משנת ת"כ הדפיס גם בקושטא, לשם יצא לשאת אשה. בניגוד לדעת פרידברג², לא נפטר ידידיה גבאי בליוורנו; בניהו הוכיח שהוא עבר לאומיר והצטרף אל בנו בשנת תי"ח; הוא נפטר (כנראה באומיר) רק בשנת תל"א³. כפי שסיכם שפיגל במאמרו הנ"ל בהע' 2, הדפיס אברהם גבאי, באומיר ת"ך, 3 ספרים: כנסת הגדולה על חו"מ, שו"ת לחם רב ושו"ת ר"מ די בוטון; הדפסת שני האחרונים נסתיימה בחדש ניסן, ושפיגל הניח שגבאי הגיע לקושטא לאחר מכן. גם "התנצלויות בעל הדפוס" בכנסת הגדולה, לפיה נשלם הספר בסדר "ויהי איש מצליח", דהיינו שבוע לפני חנוכה ת"ך, מלמדת כך. והנה בא שער ראשית חכמה, ומלמד ש"תחלת מלאכת הקדש יום ד' י"ח לחדש כסלו", באותה שנה עצמה; דהיינו באותו שבוע בו הסתיימה הדפסת כנסת הגדולה באומיר, החל גבאי להדפיס ספר אחר בקושטא!

גם מה שהביא שפיגל כראיה לכך שקונטרס קילורית לעין, הכרוך עם מעולפת ספירים, הודפס באומיר — דהיינו: הדפסתו באותיות רש"י וזעירות, אינה רלוונטית עוד, כי לא יונה אשכנזי הוא הראשון שהדפיס באותיות כאלה בקושטא, אלא אברהם גבאי דווקא, בספר ראשית חכמה זה. השוואת האותיות מוכיחה ששלשת הספרים: ראשית חכמה, מעולפת ספירים וקילורית לעין, נדפסו באותן אותיות ממש, ודומני שצריכים לשקול מחדש את האפשרות שקילורית לעין נדפס בקושטא עם מעולפת ספירים, ושיצאו ביחד. אמנם, גם האותיות של גבאי באומיר נראות זהות. מתקבל, א"כ, על הדעת, שאברהם גבאי היה בעת ובעונה אחת בעל שני בתי דפוס, אחד באומיר ואחד בקושטא. ייתכן שהציוד שהביא עמו מאיטליה היה רב, או שאביו,

1 מ. בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, תשל"א, עמ' 64–65. י. י. שפיגל, תולדות ר' שלמה אלגזי וסדר הדפסת ספריו (עלי-ספר, ד'), תשל"ו.

2 ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, תשט"ו, עמ' 86.

3 א. יערי, הדפוס העברי באומיר (ארשת, א'), תשי"ט, עמ' 99.

ידידיה, לאחר שחיסל את בית דפוסו בליוורנו, הביא אותו לאזמיר בתי"ח או תי"ט⁴. ייתכן גם שרבי ידידיה הזקן ניהל את בית הדפוס של בנו באזמיר, בזמן שזה נסע להקים את הדפוס הנוסף בקושטא, וכי הוא השגיח על הדפסת שלושת הספרים שיצאו באזמיר בת"כ. יש לשער שבשנה זו, בה הוציאה ה'פרימה' אברהם גבאי-כף נחת 5 ספרים, 3 באזמיר ו-2 (או: 3, אם נחשוב את "קילורית לעין" בנפרד) בקושטא, פעלו בבעלותה שני בתי דפוס.

היות שברור שבהדפסת ראשית חכמה החל בכסלו, ושלגבי מעולפת ספרים וקילורית לעין אין לנו ציון חודש, מתקבל על הדעת שדפוס גבאי פעל בקושטא בת"כ, רק לפני השרפה הגדולה שהיתה באב אותה שנה; אסון השרפה אולי הוא שהביא להפסקת עבודתו הפתאומית של אברהם גבאי. שמא נפגע... למעשה מחדש אב ת"כ (מועד השרפה) ועד שנת תל"א, לא הדפיס אברהם גבאי אלא שני ספרים: שמע שלמה על ספר דברים, כנראה באזמיר, בין שבת תכ"ב ותכ"ד, כפי שהוכיח שפיגל⁵, ושדה יהושע בקושטא באלול תכ"ב. בספר זה נאמר במפורש על ידי המחבר שהספר מודפס "בשעת הדחק ובשנת בצורת אחר האש הגדולה אשר כלתנו ואשר דמתנו" והוא מיחס את טעויות הדפוס לא "רק ליותנו [כך] מפוזרים מפה ומפה בהרים ובגאיות אחר השרפה הגדולה". נראה שנסיון זה, בסוף תכ"ב ובתכ"ג, לשקם את עסקיו בקושטא ובאזמיר לא הצליח לטווח קצר.

ב. ספר "חזקה רבה", לייפציג, ת"ש

הספר — "מפעל תורני כביר... בו המחבר כנס ואגר באכסניה אחת מתוך בקיאות עצומה את כל סוגי החזקות הנמצאים פזורים בנבכי הספרות התלמודית הקדומה, הביניית והמאוחרת... ובסוף שבצם בקרע הלכי אחד"⁶, יצא לאור בליפסיא החל משנת תרפ"ז. כמעט מדי שנה יצא אחד הכרכים, ערוך בידי הרב פנחס יעקב הכהן. הוצאת הספרים — כרכים גדולים ומהדורים מאד — מומנה על ידי בני משפחת קרוך, צאצאיו האמידים של המחבר שביקשו לפרסם את מפעלו הגדול של סבם. הכרכים הופצו חנם לרבים מרבני גרמניה ופולין, ולמעשה — לכל דכפין. רבים מ"מגווי החנם" התקשו, במרוצת השנים, להחזיק בספריותיהם כרכים גדולים אלה, שאליהם נוסף עוד אחד בכל שנה, ומסרו אותם למוסדות ולבתי כנסת. 8 הכרכים הראשונים יצאו כסדרם בלייפציג, לפי החלוקה הבאה:

חלק א', אורח חיים: תרפ"ז. חלק ב', יורה דעה: כרך א' — תרפ"ח; כרך ב' — תרפ"ט; כרך ג' — תר"ץ. חלק ג', אבן העזר: כרך א' — תרצ"א; כרך ב' — תרצ"ב; כרך ג' — תרצ"ג; כרך ד' — תרצ"ד.

בשנת תרצ"ו, יצא הכרך התשיעי, כרך א' לחלק חושן משפט (חלק ד'). הכרך הופץ כקודמיו ואף נרשם ב"קרית ספר" — ראה הערה 5 — מלווה במאמר מאת מ. ד. כהן שתאר את הספר ועמד על חשיבותו. באותה שנה, תרצ"ו, הופיע גם הכרך השני של חלק חו"מ (כרך י' של החזקה רבה), גם הוא בלייפציג ובמתכונת הרגילה. כנראה שהנסיבות בגרמניה שוב לא אפשרו לדאוג להפצת הכרך הזה, והוא לא נרשם בשום קטלוג או ביבליוגרפיה שראיתי. בשנת תרצ"ט עבר העורך, פ. י.

4 שפיגל, שם, עמ' 135—136, בנספח: מתי נדפס ילקוט שמעוני בליוורנו, מוכיח שגמרו את הדפסת ספרו האחרון בליוורנו בט"ז בכסלו תי"ח.

5 מ. ד. כהן, (קרית ספר, י"ד), תרפ"ז—ח', עמ' 37—38.

חזקה רבה

מיוסד על כללי חזקות דאיסורא ודממונא, שרשם פתוח עלי מים נאמנים.
ים התלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים, אשר היו לנו למאורות,
ילקוט אבנים יקרות, סברות ישרות, פנים מסבירות, להבין ולהורות,
ולתרץ קושיות חמורות, יצהירו בין השורות, אשר העלה ואשר הביא,
תני וכייל בכיילא רבה, איש חמודות, התמים בדעות, יבין שמועות,
מברר ומלבן סוגיות עמוקות והלכות גדולות, זקן שקנה חכמות ודעות,
הרב החריף ובקי בכל חדרי תורה, כל רז לא אניס ליה.

מוה"ר יעקב ליב קראך זצ"ל

סדרו והוציאו לאור
פנחס יעקב הכהן

חלק רביעי (ג)

על

חושן משפט

ליפסיה

זוה ספר חזקה רבה ח"ד (ג) (ת"ש) לפ"ק

CHASAKAH RABBAH

LEIPZIG

1940

הכהן, ללונדון, ונשאר שם בתקופת השואה ולאחריה. בשנת תשי"ח הוציא שם את כרך י' הנ"ל, ומעבר לשער ציין, ב"מודעה", כי:

"החלק העשירי הזה מספר חזקה רבה כבר היה נגמר בדפוס והגליונות היו מונחים אצל הכורך מוכנים לכריכה, ובשנת תרצ"ט בימי השואה והמהפכות, כאשר נאלצנו לעזוב את הארץ, נשארו הגליונות שם ונאבדו כולם בימי המלחמה ע"י הפצצות ולא נשאר רק ספר אחד שלקחתי אתי ביציאתי מן הארץ. ועל פי ספר זה בלי שינוי וכמתכונתו ממש הדפסתיו והוצאתיו לאור". עותק משנת תרצ"ו נמצא בספריית אוניברסיטת בר-אילן. לפי המקובל, וכך רשום גם ב"קריית ספר", כרך מ', תשכ"ה, יצאו הכרכים י"א וי"ב, ג' וד' של חושן משפט, בירושלים בשנים תשכ"א ותשכ"ג, ובהם הושלם המפעל הגדול. כרכים אלה נערכו, לאחר מותו של פ. י. הכהן (תשכ"א), בידי הרב אדוניהו הכהן קראוס, שאף הקדים מבוא לכרך י"ב.

מה רבה היתה הפתעתי לגלות, אגב סידור ורישום הכרכים, בשער אחד העותקים מכרך י"א, שבמבט ראשון נראה זהה ליתר כרכי תשכ"א, דפוסת זו: "ליפסיא – וזה ספר חזקה רבה ח"ד (ג) (ת"ש) לפ"ק Leipzig 1940". עיון מדוקדק הראה שלמרות הדמיון הרב, ומספר העמודים הזהה, ישנם הבדלים טיפוגרפיים ניכרים, האותיות אינן זהות, ישנם הבדלים בשורות, וכו'. הנייר שונה (וגרוע), והכריכה אינה זהה אלא לזו של כרך י' של שנת תרצ"ו בלבד. אגב, רק על שני כרכים אלה שם המדפיס A. Teicher. אינו מופיע מעבר לשער ככתשעת הכרכים הקודמים.

ומיד נשאלת השאלה: איך ייתכן שב-1940 נדפס בלב גרמניה הנאצית, ספר גדול זה, שתבניתו 24×37 ס"מ, והמכיל 359 עמודים (xii, 347 ע'). ברור שכתב היד הוכן לדפוס מקודם, ואף נכתבה לו הקדמה על ידי פ"י הכהן בשנת תרצ"ח (ההקדמה נדפסה גם במהדורת תשכ"א, בלי שנוי או הערה). אך איך מצא המדפיס עוזו בנפשו לבצע את מלאכת הדפוס, איך השאירו בית דפוס עברי ויהודי פתוח ומה חשב המדפיס לעשות בעותקים שהדפיס? לזה אין לי כל תשובה.

מתוך שיחה עם הרב אדוניהו קראוס, שהוציא לאור את הכרכים האחרונים בירושלים, ושברשותו נמצא כתב היד של הספר, הובהר לי:

(א) שהדמיון הרב מאוד בין הוצאת ליפסיא, ת"ש, והוצאת ירושלים, תשכ"א, אינה כה מפתיעה כמו שנראתה לי בתחילה. הרב פ. י. הכהן הכין יפה את כתב היד לדפוס עוד לפני מלחמת העולם, והמדפיסים המשתמשים עד כמה שאפשר באותיות ובמתכונת הכרכים הקודמים, מגיעים מטבע הדברים לתוצאות דומות מאוד.

(ב) כמעט ודאי שאף הרב פ. י. הכהן ז"ל לא ידע שהספר אכן הודפס בלייפציג, ומעולם לא רמז על זה לרב קראוס. גם אין בפי הרב קראוס הסבר לאופן בו הדפיסו את הספר ב-1940, היות וכתב היד נשאר ברשות הרב הכהן ונלקח על ידו לאנגליה ומשם לארץ-ישראל; אחרי מותו הופקד כתב היד בידי הרב קראוס על ידי בני משפחת קרוך. לוא הודפס רק השער בת"ש, וגוף הספר שנה או שנתיים קודם, מתקבל על הדעת שהרב הכהן היה יודע על כך, ומוסר את האינפורמציה, כמו שמסר על הדפסת כרך י' ועל גורל העותקים.

כתב היד של הספר הופקד בכספת על ידי הרב קראוס, כמצוות המשפחה. לא ראיתיו, ולא היתה לי הזדמנות לחפש אחר הערה שתדמו, אולי, על הדפסת הספר. הרב אדוניהו קראוס, אינו זוכר הערה כזו.

[תוספת בשעת קריאת ההגהות]:

לאחר שמאמר זה נמסר לדפוס הומין אותי פרופ' פרץ תשבי מבית הספרים הלאומי בירושלים, לפגישה אתו ועם הגברת מילמן, מצאצאי משפחת קרוך, שאצלה שמור עותק נוסף של ספר "חזקה רבה", כרך י"א, ת"ש. מהשוואת שני העותקים, התברר לנו:

(א) שני העותקים מורכבים מדפי הגהה על נייר גרוע, אך הם מודפסים משני צדי הנייר, ומסודרים יותר מהמקובל לגבי דפי הגהה. דפים בודדים אלה תפורים ביחד, ואפשר להבחין בזה למרות הכריכה.

(ב) העותק שבידי הגברת מילמן הוא ששימש את הרב פ. י. הכהן להכנת מהדורת ירושלים, תשכ"א. מופיעים בו תקוניו בעפרון ובעט כולל תיקון התאריך בשער מת"ש לתשכ"א. השוואת כרך ת"ש עם כרך תשכ"א מראה, שכל השבועים המסומנים אכן תוקנו במהדורת תשכ"א.

(ג) עותק בר-אילן של כרך י', תרצ"ו, נשאר בינתיים עותק יחיד, כי עדיין לא מצאנו את העותק שהיה לפי ה"מודעה" שלו בידי פ"י הכהן, ושוב השתמש להכנת מהדורת לונדון, תשי"ז. עותק זה נדפס, כמו הבא אחריו, על נייר גרוע, וגם הוא מורכב מדפי הגהה מאותו סוג. לא רצינו לפרק את הכריכה ולא יכולנו לראות אם גם הוא מורכב מדפים בודדים.

(ד) שני הכרכים, של בר-אילן ושל הגב' מילמן, כרוכים באותה כריכה ממש (השונה מהכריכות המהדורות של הכרכים הקודמים), ועל גב הספרים מודבקות תוויות-נייר, עם שם הספר ומספרו בסדרה, בכתב יד בדי שחור. תוויות אלה נעשו בידי אותו אדם, כנראה מי שכרך את דפי ההגהה.

כמה עובדות נוספות נתבררו בפגישה זו, ובשיחות נוספות עם בני משפחת קרוך ועם אלמנת הרב פ"י הכהן תל"א: מר טייכר, המדפיס, עדיין חי בארצות-הברית, ואולי יצליחו לאתר ולקבל פרטים מוסמכים על הדפסת ה"חזקה רבה". הגב' כהן זוכרת שמר טייכר עזב את לייפציג בתרצ"ח או, אולי, עוד בתרצ"ז, וחי תקופה מסוימת בתל-אביב, כך שברור שהתאריך שהופיע בשער אין לו אחיזה במציאות. מר ש. אשכנזי, ממפעל הביבליוגרפיה העברית, העיר את תשומת לבי לכך שמר א. שישא, במאמרו "מזל מחכים, מזל מעשיר" (ארשת, ה'), כותב: "חזקה רבה. נסדר חלק נוסף [איזה? ש"פ], שגליונות הימנו היו בידי המהדיר, הרב פנחס יעקב הכהן ז"ל, לשם הגהה אחרונה, שלא הספיק לעשותה".

לאור עובדות אלה אפשר להניח בדרגה גבוהה של סבירות:

(א) שכרך י', תרצ"ו, הודפס, לכל המקודם, בסוף שנה זו, ושם באמת "הגליונות היו מונחים אצל הכורך" הם נעלמו בשוואת. וכך סובר כמדומני פרופ' תשבי. לדעתו, אם גליונות מתוקנים של כרך י' היו אמנם קיימים, היה פ"י הכהן לוקח אותם ללונדון במקום עותק הגהות. אמנם טרם נמצא העותק של הרב הכהן, אך לדעתי הוא זהה לעותק בר-אילן, שאם לא כן לא היה כל הסבר לקיום עותק זה.

(ב) ברור שטעה הרב קראוס בחשבו שהרב הכהן לא ידע על מהד' ת"ש, כי העותק שלו הרי נמצא בידי הגב' מילמן. קרוב לדאי שרצה להוסיף מעבר לשער הערה, או "מודעה", בדומה לזו המופיעה בכרך י', אך מותו בדיוק לפני הופעת כרך י"א בירושלים מנע ממנו זאת. הרב קראוס הוסיף לספר "ציון לנפש חיה" לזכר הרב

שרה פרנקל

הכהן (מעבר לשער הראשון), אך הניח שהרב הכהן הכין את הספר מכתב יד, ולא ידע על מהדורת ת"ש.

נשארו פתוחות כמה שאלות:

- (1) מדוע כרכו לפחות שני עותקים של דפי ההגהות של כל אחד משני הכרכים, ולמי היו מיועדים הכרכים שנמצאו בבר-אילן?
- (2) איפה עותק תרצ"ו של הרב הכהן?
- (3) האם הכין הרב פ"י הכהן לדפוס גם את כרך י"ב של ה"חזקה רבה"?
- (4) לאיזה גליונות מתכוון מר שישא במאמרו?
- (5) האמנם הדפיס הרב אדוניו קראוס את כרך י"ב מכתב-יד של י"ל קרוך?

ספר הוויכוח שלרבי שמשון מורפורגו עם הכומר ביניטלי

דברי קטיגוריה והסתה נגד היהודים מצד הכנסייה הנוצרית לא פסקו במשך הדורות. החל מסופה של המאה הי"ז רבו באיטליה החיבורים והוויכוחים עם היהודים שמטרתם למושכם לנצרות. ספרי הוויכוחים לא היו מופנים דווקא כלפי המון העם. ישעיהו זנה העמיד לראשונה על מקומה של הקבלה בפעולות ההסתה של הכנסייה, והראה שהמסיתים נתנו עיניהם ברבנים, "ניסו את קרקע נשמתם... שנים אחדות עבדו את הקרקע וטיפחו את הזרע"¹. והדין עמו. מן הדברים שלהלן נימצא למדים על דרך פעולה זו ועל חכמים אחרים שהכנסייה ביקשה לטרוף את נשמתם. מקום בולט בוויכוחים אלה היה למשומדים יהודים שכמה מהם היו לפני כן רבנים.

בתקופה הזאת גאתה באיטליה הנהייה אחרי הקבלה וכמה מחכמי איטליה יותר משעסקו בפשט עסקו בסוד. המסיתים נתנו דעתם למצוא סמוכים לאמונתם בקבלה ולהשתמש בה בוויכוחים עם חכמי היהודים² וכבר אמר ג'יאמברנרו די-רוססי בספרו "על תקוות השוא של היהודים": "המחברים מתאמצים לשכנע את היהודי באמצעות מאמרים סתומים למאוד של הזוהר או איזה ספר קבלה אחר"³, אף-על-פי שכתבי הקבלה נכללו בין הספרים האסורים מטעם הכנסייה.

רבי איטליה נזעקו לסתור טענות המסיתים. ממחברי ספרי הוויכוחים ידועים ר' יהודה בריאל, גדול חכמי איטליה בזמנו, ר' יונה כהן רפא, רמח"ל ור' יהושע סגרי. תגובת הרבנים לטענות שהביאו הנוצרים מכתבי הקבלה היתה שונה. מקצתם גילו דעתם שאין סמכותה של הקבלה נודעת על היהדות ולא מפיה היא חיה. בשיטה זו נקט, כידוע, ר' יהודה אריה ממודינה. רוב המתווכחים היו נאמנים בבריתם של הקבלה וממוריה. הם העמידו את דברי הזוהר והקבלה על אמיתותם וציירו מסיגי המינות שטפלו עליה המתווכחים הנוצרים⁴. בדרך זו הלך ר' משה חיים לוצאטו בספרי הוויכוח שלו⁵.

במאמר זה לא יהא עיסוקנו אלא בוויכוח שלר' שמשון מורפורגו שטיבו ושאלת הדפסתו הם בגדר תעלומה. חכם זה נמנה על בעלי השיטה הראשונה. הקבלה

1 זנה, אבני בנין לתולדות היהודים באיטליה; תעודות ומחקרים המתייחסים אל חוגו של רמח"ל ור"י לאמפרונטי, חורב ר', תש"ב, עמ' 102; הנ"ל, מקומה של הקבלה בפעולות ההסתה של הכנסייה במאה השבע-עשרה, בצרון, לן, תשי"ז, עמ' 62. זנה מציין הנסיונות שנעשו לשמד את ר' נחמיה הכהן ור' יצחק לאמפרונטי בפירארה, וכן את ר' שבתאי נחמו מאנקונה. הראשון והאחרון אכן המירו דתם.

2 שם, עמ' 59.

3 De-Rossi, Giambern., Della aspettazione degli Ebrei, Parma 1773, p. 3
התרגום הוא של זנה, שם.

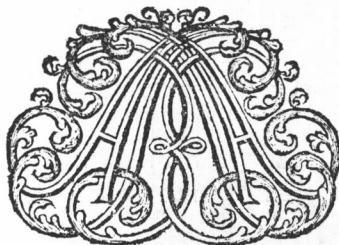
4 זנה, שם, עמ' 63.

5 עיין מ' בניהו, כתבי הקבלה שלרמח"ל, ירושלים, תשל"ט, עמ' 140—158.

היתה זרה לו וביקש לבלום את התפשטותה.⁶ וזה עניינו שלויכות : כומר ממסדר הפראנציסקאנים בויניציאה הדפיס בשנת 1703 ספר שבו הוכיח לדעתו על-פי כתבי הקודש וספרי הדת של היהודים שעליהם לקבל את האמונה הנוצרית. שמו של הספר הוא : *Le Saette di Gionata scagliate a favor degli Ebrei dal Padre lettore F. Luigi Maria Benetelli Vicentino dell'Ordine di minimi...* ותרגומו הוא : "חיצוי יהונתן שנורו למען היהודים מאת האב הקטור האח לואיג'י מאריא ביניטלי מויצינסה ממסדר הצעירים". בשנה שלאחריה הוציא מהדורה שנייה שלספר.⁷

LE SAETTE
D I
GIONATA
SCAGLIATE
A FAVOR DEGLI EBREI
DAL PADRE LETTORE
F. LUIGI MARIA
BENETELLI VICENTINO
Dell'Ordine de' Minimi.
ALL'ECCELSA MAESTA DELLA
MADRE DI DIO.

VENEZIA, M. DCCIII.
Appresso Antonio Bortoli.
Con Licenza de' Superiori, e Privilegio.

6 במאמר זה לא ידובר אלא בעניינו של ספר הוויכות מבחינה היסטורית וביבליוגרפית. על פולמוס בעלי הקבלה עם בעלי הפשט והפילוסופיה ידובר במאמר אחר שיוחד לכך.

7 M. Soave, Illustre dr. Mosè Steinschneider, *Il Vessilo Ishaelitico*, vol. 26, 1878, p. 45.

ספר הוויכוח שלרבי שמשון מורפורגו עם הכומר ביניטלי

חכמי איטליה לא עמדו מנגד והשיבו לביניטלי. די-ירוססי בספרו על הספרות היהודית האנטי-נוצרית כותב שהרופא ר' שמשון מורפורגו חיבר נגדו ספר בשם *Opposizioni* או *Objectiones in christiana religionem* ובו השגות על האמונה הנוצרית. גם הרופא ר' אברהם יואל קוניליאנו מווירונה השיג עליו בספר שקראו *Objectiones adv. christ. religione*, וההשגות שלשניהם הדפיס ביניטלי⁸. הביב-ליוגרפים⁹ רושמים שמורפורגו וקוניליאנו חיברו יחד את התשובות ונדפסו כאחד *Le Confutazioni alle Saette di Gionata* בשנת 1703—1704 בשם *del Benetelli*. אדגארדו מורפורגו כותב שטופס אחד היה באוספו של ר' משה

I D A R D I
R A B B I N I C I,
I N F R A N T I

DAL PADRE LETTORE
F. LUIGI MARIA
BENETELLI VICENTINO,

Dell'Ordine de' Minimi.

RISPOSTA A' GLI ARGOMENTI CONTRO
LE SAETTE DI GIONATA.

O P E R A

Sommamente necessaria per i Giudei, utile e curiosa
per i Cristiani,

ALL' ARCANGELO
SAN MICAELE.

VENEZIA, MDCCV.

Per Domenico Lovisa.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

G. B. De-Rossi, Biblioteca Judaica Antichristiana, Parma, 1800, no. 90, p. 8
63; no. 31, p. 27. ועיין י. רונטל, ספרות הוויכוח האנטי-נוצרית, ארשת, ב', תש"כ,
ס' 190, עמ' 172; ס' 154, עמ' 165.

Edgardo Morpurgo, Famiglia Morpurgo, Padova, 1909, p. 32; A. Modena — 9

סוואוי בויניציאה¹⁰. עד היום לא נמצא אפילו טופס אחד מספר זה והתעלומה נשארה בעינה.

והנה כבר בשנת 1877 שאל שטיינשניידר מר' משה סוואוי, על-פי מה שמצא בספרו של די-רוססי, אם תשובתו של ר' שמשון מורפורגו אכן נדפסה בשנת 1703. סוואוי השיבו שדי-רוססי לא ראה את הספר אלא נדע לו מחיבורו של Mazzuchelli¹¹. התשובות לספרו של ביניטלי לא נדפסו בספר לעצמו ולא זו בלבד אלא שכל אחד השיב לעצמו. ביניטלי השיב לטענותיו של מורפורגו והדפיס בספר בויניציאה בשנת 1705. סוואוי היה היחיד שכתב דברי טעם וראה את ספר התשובות להשגות שלשניים מחכמי איטליה אלה.

טופס מספר זה נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. וזה נוסח השער: *I dardi rabbinici, infranti dal... F. Luigi Maria Benetelli Vicentino dell' Ordine de Minimi, Risposta a' gli argomenti contro le Saette di Gionata, opera sommamente necessaria per i Giudei utile e curiosa per i Cristiani...* "החיצים הרבניים שנשברו על-יד האב הלקטור וכו' תשובה לטענות נגד חיצו יהונתן. חיבור נחוץ מאד ליהודים, מועיל וקוריוז לנוצרים".

אכן, בהקדמה יאמר ביניטלי שיריבו החשובים ביותר היו "שמשון מורפורגו מפאדובה שמלאכת הרפואה בידו, ואברהם יואל קונליאנו שעוסק באוקלידס (מאטימאטיקה). הראשון מוכר לי מתוך שיחות מועילות שהיו לי עמו והוא שלח אלי קושיותיו באמצעות אחר. השני אינו מוכר לי. האב בונאבנטורה ספינא שוחח עמו ברירונה, שמע מפיו השגותיו והשמיען באוזני העלה אותן על הכתב כאן בויניציאה ועוררני להשיב עליהן". בו בגוף הספר חזר ביניטלי וכתב שר' שמשון מורפורגו שלח אליו השגותיו באמצעות אחיו Fortunato, תיאולוג בקוליגיום של פאדובה, ובהן מתובלים מתוך ומר¹². מביא הוא השגה-השגה של מורפורגו ומשיב עליהן בארוכה, וכן על השגותיו של ר' אברהם יואל קונליאנו¹⁴.

ידיעות אלו אין בהן כדי להשביע את רעבוננו. והנה באוסף תשובות איגרות ושירים של ר' שמשון מורפורגו שבכתב-יד¹⁵ מצוייה איגרת תשובה שלו לר' יעקב יונה מויניציאה משנת תס"ט. האיגרת סתומה וחתומה, כולה מליצה ורמזים שצריך נגר ובר נגר לפענחם, על אחת כמה וכמה שאיגרתו שלר' יעקב יונה אינה מונחת לפנינו. דומה שכולה סובבת על ענין הוויכוח עם ביניטלי. נשתדל, איפוא, להבינה.

ר' שמשון מורפורגו עשה בויניציאה ונפגש עם ר' יעקב יונה ואז "נכרים באו שערי ועמם ספר הקנאה המקנא קנאת הדת אשר באה כרקב בעצמותם". הדעת נותנת

E. Morpurgo, *Medici e Chirurghi Ebrei dottorate e licenziati nell' Università di Padova*, Bologna, 1967, no. 147, p. 62

Bibliografia della storia degli Ebrei nel Veneto (Rivista Israelitica, 9), 1912, 10 p. 231. וכאן הוא כותב בבירור ששנת ההדפסה היא 1704.

11 מ. סוואוי, שם.

12 I dardi, דף כ"ב.

13 עמ' 18.

14 ר' עמ' 32.

15 בידי ידידי הרב ד"ר יוסף לאראס, רבה של קהילת ליוורנו.

שהנוצרים באו אליו והראו לו ספר בעניין אמונתם. בשובו לביתו בפאדובה מצאו על שולחנו. הוא שאל את עוזרו מי הביא הספר, וזה השיבו: "כי מיד המחבר עצמו נשלח לי לדורון ולפיזוס". משעייין בספר הופתע לראות שרובו ככולו מכון נגדו. אכן, לפני שנה או יותר התווכח עם המחבר בבית אחיו הקטן ואיש לא נמצא עמם. כנראה שהסכימו ביניהם שהדברים ישארו כמוסים אצלם. עילעל ר' שמשון ב"ספר זכרון" שלו, כנראה יומן, ומצא "שמימי קדם" הזמינו המחבר ובבואו לביתו "שאלו שאל לי לו ולספרו הראשון חיציו השנוני". משפט מעומעם זה דומה שיש להסבירו כך: הכומר שאל ממנו אם שמו נודע לו ואם קרא בספרו. מעתה אין אנו צריכים לנחש שהמכוון לספר "חיצו יהונתן". שומע אתה מכאן שלא במקרה השיג מורפורגו על הספר. ביניטלי הזמינו בעת ביקורו בויניציאה ושאלו אותה שאלה. תשובת מורפורגו היתה: "לא ידעתי את האיש ולא שיחו תמול שלשום". כלומר, שלא שמע על ביניטלי ולא על ספרו. ביניטלי שלף ספרו והראהו למורפורגו. משהציץ בו נתברר לו שהספר "חץ מלחמה הוא לישראל", — מלא ארס נגד היהדות. מורפורגו לא נרתע ומיד השיב לנוצרי כי יודע הוא שספרות תעמולה נוצרית נפוצה מאד ומחבריה מבקשים להראות יתרונה של דתם וכי רוצים הם לצוד ברשתם נפשות יהודים. הנצרות מתפשטת ומתעצמת והיהודים חלשים לנגדה. הנוצרי לחץ עליו לקחת ספרו עמו לעיין בו ולחוות את דעתו עליו.

רגליים לדבר שלא ביקש ביניטלי להיפגש עם מורפורגו אלא כדי לצוד גם אותו ברשתו, ולא בכדי התווכח עמו כמה פעמים. לא זו בלבד שביקש לשמוע ממורפורגו תשובות לטענותיו אלא גם ניסה לכפות זאת עליו. פעמיים שלוש שלח ביניטלי אל מורפורגו שליח, כומר ששירת אצל אחיו בפאדובה, "לידע את אשר ישר בעיני ולחוות דעתי", ומורפורגו השיב פניו ריקם. אז החלו להטרידו ולהציק לו. נוצרים עמדו בשער הבית שבו היה עושה מלאכתו, כנראה מקום שבו היה מרפא. סופו שלא יכול היה להתאפק ואמר "לגדול שבהם" שאין הוא רוצה להעלות חוות-דעתו בכתב ולא למסור את הדברים ביד אחר, כלומר למסורה לביניטלי בהיפגשו עמו פנים בפנים. הוסיפו להציק לו עד שהסכים למסור לגדול שבהם דברי תשובתו והוא העלה בכתב אבל לא במדויק: "הוסיף ודרש והוסיף כאשר יישר בעיניו", כלומר לא רק שהוסיף מדעת עצמו אלא פירש את דבריו שלא כהלכה ושלחם אל ביניטלי לויניציאה. מורפורגו אומר שתשובותיו ניתנו על רגל אחת בלא עיון ויישוב הדעת. לא נותר העתק בידו ולא זכר את הדברים עד שהדפיסם ביניטלי בספרו השני "זעיר שם זעיר שם", כלומר ריסק את דבריו, "קצתם מפורשים כנתינתם וקצתם מוטעים ומשובשים".

מעתה יכולים אנו לשער השתלשלותם שלדברים. ביניטלי בא לפאדובה מויצינסה בשנת 1672 ולמד עברית מפי ר' אהרן רומאנין ור' ישראל קוניאן¹⁶, והוא השתבח שהיה מידידיו שלר' חזקיהו מרדכי באסאן שנפגש עמו בוורונה בשנת 1685¹⁷. עיין בספרים עבריים ובכתבי קבלה וליקט לשונות שיש בהן, לדעתו, כדי לסייע לו להפיל יהודים ברשתה של הכנסייה. הוא הוציאם מהקשרם בזדון ופירשם בדרכו שלו ולפי אמונתו.

ביניטלי הפיץ את ספרו בקרב היהודים ולא הסתפק בכך אלא רצה שגם חכמי

16 ביניטלי, שם, עמ' 56.

17 שם, עמ' 19, 241.

איטליה יעיינו בו ויושפעו ממנו, ואם הם יפלו ברשתו ממילא יגררו אחריהם רבים מהמון העם. אם ישלח להם הספר, הרי שעשויים הם לאבדו בידים או להתעלם ממנו. מה עשה? בתוקף מעמדו בכנסייה הזמינם אליו ודרש מהם תשובה על כל טענה וטענה. אין ספק שביקש להעמידם במיצר, שהרי אם יכתבו דברים קשים נגד הנצרות ייענשו ולדעתו לא יוכלו לחמוק מטענות חזקות שהעלה נגד אמונתם, ואם ישיבו לו, ידו נטוייה לחזור ולסתור השגותיהם ולהיראות כמי שהאמת מונחת לצידו ועמו הנצחון. ברי שבמצב זה יפה השתיקה וכך נהג ר' שמשון מורפורגו, אלא שביניטילי לחץ עליו ולא הירפה ממנו, עד שהסכים בעל כורחו להכתיב דבריו לגדול בכמרים והוא סילפם.

נטל ביניטילי את ההשגות וחבר מעין ספר וויכוח עם מורפורגו. הביא השגה-השגה לעצמה והשיב עליה, ואף הוא לא נרתע מלשלוח בהן יד. דומה שסייעה בידו העובדה שהדברים לא היו כתובים בכתב-ידו של מורפורגו ובידי מורפורגו לא נותר כל העתק. ר' שמשון מורפורגו מודיע שספר זה גרוע הוא מן הראשון.

כנראה, השגותיו של מורפורגו עוררו כעסם של חכמי ויניציאה. ספק משום שנכנס לוויכוח עם מי שידו תקיפה ויש בידו להרע, ספק מפני שעמדותיו נראו רפויות ותלושות ואפשר היה לנצל בפעולות ההסתה של הכנסייה נגד היהודים. בתשובותיו דחה מורפורגו את הראיות שניסה ביניטילי להביא מכתבי הקבלה בטענה שאין סמכותה של הקבלה נודעת על היהדות¹⁸. ושמא תשובה זו נראתה להם לחכמי ויניציאה למסוכנת. אפשר גם שספרו השני של ביניטילי גרם נזק ליהודי איטליה. הדעת נותנת שחכמי הקהילה תבעו ממנו לתקן את המעוות. אם אין אתה אומר כן מהו סיפור הדברים הארוך שממנו בוקעים קולות התנצלות והצטדקות. מורפורגו תוקף בחריפות את מעשיו של ביניטילי מכנהו "האיש הבליעל ההוא, הרה עמל וילד און כזב ושוד הרבה" ומנער מעליו כל אשמה. אין הוא סבור שראוי להשיב על הספר השני משום שיד הנצרות היא על העליונה והיא תקיפה על היהודים והתגובה תחשב להתגרות בהם ובאמונתם. כי אז יציקו ליהודים ויכבידו עולם עליהם וכי אין להם ליהודים אלא להישען על ה'.

האיגרת נכתבה בשנת תס"ט, ארבע שנים אחרי שנדפס ספרו של ביניטילי. לכאורה טעות נפלה בתאריך וצריך להיות תס"ה. ומסייעת לכך עדותו של מורפורגו על שיחה שהיתה לו עם הנוצרי "זה שנה או יותר". ברם, להלן יאמר ששכח מה שאירע "מימי קדם" עד שעילעל ביומנו. ושוב אין אתה יכול אלא להעמיד את התאריך על חזקתו. אם כך חוזר אתה ושואל מה ראה ר' יעקב יונה לפנות למורפורגו כעבור זמן רב. כלום יצאה תקלה בעקבות וויכוח זה באותה שעה? חבל שאיגרתו אבדה והשאלה בעינה עומדת.

על "חיצו יהונתן" השיבו עוד שני חכמים מויניציאה ששמם לא נזכר. האחד באיטלקית והשני בספרדית ולא נדפסו דבריהם¹⁹.

18 שם, עמ' 61.

19 סוואוי, שם, עמ' 55.

האיגרת

[מה, א] תשובה ממני לכמהח"ר יעקב יונה ז"ל מפאדובה לויניציאה התס"ט
 חכם מבין לאשורו, לא יכבה בלילה נרו, פעולתו לפניו ואתו שכרו, יומם יצוה ה'
 עליו חסדו, ובלילה עמו שירו.

ביום עמדי לך מנגד בויניציאה הבירה נכרים באו שערי ועמם ספר הקנאה המקנא
 קנאת הדת אשר באה כרקב בעצמותם ותחתיהם הרגיו. ואחרי בואי בשלוי אל
 ביתי מצאתי ראיתי אותו מונח בקרן זוית. ואשאל לאשר על ביתי למי ואי מזה
 בא, ויען ויאמר לי כי מיד המחבר עצמו נשלח לי לדורון ולפיוס. ובקראי בו שנים
 שלשה דלתות וראיתי רובו ככלו מוצב לנגדי, לי לשמי כתוב מפורש, עמדתי משתאה
 כי לא ידעתי מהיכן יצאו כבושים אשר היו תחת לבושי, ומאן ניהו גלי רזיא אם
 דברי אשר דברתי עם המחבר זה שנה או יותר לא יצאו מן השפה ולחוץ, להיותנו
 שנינו אני והוא מונחים בקרן זוית בבית אחיו הקטן אין זר אתנו.

עודני מדבר אל לבי מצאתי בספר זכרון לפני, שמימי קדם נקראו נקראתי אליו
 ע"י שליח, ובבואי הביתה בחדר המקרה² אשר לו, שאל שאל לי לו³ ולספרו
 הראשון חיציו השנוני⁴. ואני השיבותיו לאמר לא ידעתי את האיש ולא שיחו תמול
 שלשום. אז שמו הגיד לי, ויבא ידו אל חיקו ויוציאה⁴ והנה כלה מצורעת מלאה
 סרבי⁵ וסלונ⁶ סלון ממאיר וקוץ מכאיב. וכשומי עיני עליו וראיתי כי חץ מלחמה הוא
 לישראל, השיבותיו ידעתי כאלה רבים לוחמי⁷ לחם רשע ויין ענויים⁸ ישתו,
 להראות העמים והשרים כי לאמונה גברו בארץ. פתום בפיהם ובלשונם יכובו למו
 ולבם לא נכון עמם⁹. עכ"ז¹⁰ לא יכולתי מלט משא, פתני ואפת לאספו אל ביתי
 ולקראתו כלו מן הקצה אל הקצה. אחר כן שלח אלי פעמים שלש עם גבר חכם
 כהן לע"ז משמש בבית אחיו, לידע את אשר ישר בעיני ולחוות דעי, ואף כי ערום
 יצא ללכת כשבא ומאומה לא נשא בכל עמלו ואת לבי לא הגדתי לו, באחרית
 הימים לא יכולתי להתאפק לכל הנצבים עלי השומרי¹¹ עת בואי הביתה לעשות
 מלאכתי. ויהי כי הציקוני ימים או עשור עניותם כאולתם ולגדול שבהם אמרתי
 אין רצוני שיהי פקדוני ביד אחר ודברי¹² שבע"פ אינני רשאי לאומרם בכתב.

סוף דבר להוציא המכשלה הזאת מתחת ידי, מפי קראתי אליו דברי¹³ כהויתן
 בלי דעת ותבונה, והוא כתב על הספר בדיו, הוסיף ודרש והוסיף כאשר יישר בעיניו,
 וישלחם אל ארץ אחרת. ביום ההוא שרוף נשרפו ממני ולא ראיתם עד הנה מובאי
 בספרו השני זעיר שם זעיר שם קצתם [מה, ב] מפורשים כנתינתם וקצתם מוטעים
 ומשובשים. הכר נא אחי מה עמדי, הלא כדעתך ידעתי גם אני, כי האיש הבליעל
 ההוא הרה עמל וילד און, כזב ושוד הרבה, ויגדל חסידיו האחרון מן הראשון¹⁴. אמנם

1 שהרי.

2 ר' שופטים ג, כד.

3 רוצה לומר שאל עלי ועליו, אם יודעו ומכירו הוא.

4 והוציא את ספרו להראותו לו.

5 תחת : ענבים. ורצונו לומר מוצצים את דמם של ישראל.

6 ר' תהלים עח, לו.

7 עם כל זאת.

8 ספרו השני של ביניטלי גרוע יותר מן הראשון.

מה יש לי לעשות אם יציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא⁹, הלא בעו"ה¹⁰ רב האומות על העליונה, שתיקונו יפה לנו מדבורנו פן נהיה לבז והתגרות עמם בעה"ז שהשעה משחקת להם, הוי דבר הקרוב לנוק ורחוק מן השכר, כי מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול אם המה בחשכה התהלכו לא ידעו ולא הבינו, כי טח מראות עיניהם מהשכיל לבותם, וכמו פתן חרש יאטימו אונם. אחרי שנככרנו להם לעבדי ולשפחות נחריש. לא נשאר לפנינו כ"א¹¹ שיח שפתותינו, לתת במרום קולנו לאל קנא ונוקם, להעביר גלולים מן הארץ והאלילים כרות יכרתו, לתקן עולם במלכות שדי ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ למען שמו הגדול המחולל בגויי. ואחרי תני תודות לך ותשואות חן חן על שבאו דבריך הנעימים אלי וכבדתני, אשא תחנתי לאל רוכב שמים שיהיה בעורך לתתך כיום הזה עליון על כל הארץ לשם ולתהלה באורך ימים ושנות חיי ושלו. כאות נפש קשורה בנפשך לטוב לך.

9 עירובין ט, א.

10 בעוונותינו הרבים.

11 כי אם.

הדפוס העברי בטורקא ; תקי"ז—תקל"ב

במבואות הקרפטים, בדרום מזרח גליציה, לא הרחק מן הגבול ההונגרי (כיום: הגבול הסלובקי), שכנה העיירה טורקא. הרים ויערות סובבוה, ונהר היבלונקא עובר בה בדרכו אל נהר סטרי. כ-100 ק"מ צפונית-מזרחית לה יושבת לבוב הבירה, והעיר פשמישל קרובה אליה, קצת יותר, מכיוון צפון-מערב. שכנותיה הסמוכות הן הערים סמבור, דרוהוביץ וסטרי, שלושתן מצפון לטורקא¹. בשנת 1729 קנה האציל הפולני יאן אנטוני קלינובסקי את הכפר, וברשות המלך העלהו למעמד של עיר. אף הוא משך יהודים לטורקא בהציעו להם בתים חדשים בדמי שכירות נמוכים, עצים לבניה ולחסקה בחינם, ואף בנה להם מכספו בית כנסת. לאחר מכן נוסד בית-דפוס עברי בעירה, ושמו של השר נקרא עליו. לצאצאיו של יאן קלינובסקי היו עדיין נכסים והשפעה בסביבות טורקא בראשית המאה הנוכחית². חוקרים נבוכו בשאלת מיקומו המדויק של דפוס טורקא³.

וינר כתב שקיימות שתי עיירות בשם טורקא, האחת בוהלין והשניה בפולין, ולא הכריע בדבר מקומו המדויק של בית הדפוס. מ' באלאבאן, כפי שנראה להלן, ציטט מסמך אוסטרי רשמי משנת 1775, לפיו נמצא דפוס טורקא באיזור סמבור, היינו זו הסמוכה לנהרות היבלונקא והסטרי. בערגשטיין, המאסף לכל המחנה, משאיר את העניין בספק. אולם מסורת תיה של יוצאי טורקא — ראה הע' 2 — ומקורות פולניים מאשרים כאחד, כי עיירתם היא אחותו-לשעבר של האציל קלינובסקי, ששמו מתנוסס על שערי המתחור דפוס טורקא. טורקא שבוהלין איננה מופיעה במפות, וגם הטוענים לקיומה לא ציינו את מקומה.

בדיקת שמות העיירות והערים אשר רבניהן נתנו הסכמות לספרים שנדפסו בטורקא, מעלה כי העיר המערבית ביותר היא קראקא, 20°E — והמזרחית ביותר (חוץ ממזר-ריטש ?) היא חמלניק, 28°E, ורובם בין 22°E לבין 26°E. טורקא ממוצעת ביניהן: 23°E. כמעט כולן נמצאות צפונית לטורקא זו בין 49°N לבין 50°43'N, לעומת 49°10'N של טורקא. לכאורה זהו מחוז ווהלין, — ואולי משום כך סברו מקצת החוקרים שגם טורקא עצמה נמצאת בוהלין — אולם טורקא יושבה סמוך לגבול ההונגרי, בתחתית הדרומית של אוקראינה הגליצאית, ואין תימה שפניה פני צפונה, אל ישובי היהודים בוהלין.

- 1 המיקום המדויק: 23°E, 49°N. טורקא אחרת היא מזרחית לאגם בייקל, 52°N, 108°E.
- 2 י' זיגלמן (עורך): ספר יזכור-טורקא, 27—30, 38.
- 3 ש' וינר — א"א הרכבי, רשימת הספרים העבריים שנדפסו בארץ רוסיה ומלכות פולין הנועדים לבוא בשערי המצבה, פטרבורג, (תרנ"ה). לא השגתי חיבור זה, ואני מסתמך על הציטוטים במאמריהם של ליבערמאן — לעגענדע און אמת וועגן די חסידישע דרוקעריין — (ייווא בלעטער, 34), 1950, עמ' 185, הערה 6, 190, הערה 20. וכן: מ' בערגשטיין, די יידישע דרוקעריין אין אוקראינע (שם, 45), 1975, עמ' 30/1.

בשערי המתווך, בשני כרכי, נאמר: "תחת ממשלת אדוננו המיוחס הגדול החסיד יאן אנטאני קאלינאווסקי... במצות ובהוצאות השר הגדול [בכרך השני: שלנו] יר"ה", — וכן בפולנית. שום מו"ל או מדפיס יהודי לא נזכר, אך פרעלי הדפוס היהודיים חתמו את שמם בקולופונים. בספרי טורקא האחרים, שנדפסו מתקכ"ג ואילך, מופיעים בשער שמות שני השותפים בעלי הדפוס:

"בדפוס המשובת של הגי תרי שותפים ה"ה הראש הקצין המנהיג כהר"ר יהושע העשיל ב"מ צבי הירש זצ"ל: וחבריו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג כמהור"ר שלמה בן הקדוש מהור"ר מאיר זצ"ל הי"ד" (תשוה"ג בתראי, תקכ"ד).

בכל הספרים זוכה השותף הראשון לתואר "הקצין", וחברו לתואר "התורני", וכנראה הכניס הראשון לשותפות את המעות, וחברו — את השכלתו התורנית ואולי גם ידע מקצועי. ר' העשיל הינו בעל יחוס. מתקכ"ז ואילך נוספו מלים אחדות אחרי שמו: "... נכד של הגאון המפורסם מוהר"ר יצחק אייזיק מטרניגראד". מי היה גאון זה? בפנסק ועד ארבע ארצות⁴ נמצא בין החתומים על מסמכי הועד בשנים תע"ח—תק"ח גם הרב יצחק אייזיק בן יהודה ליב שידלוב, אב"ד טרניגראד. ושמה יש לזהותו עם רבה של טרנא (או טרנוב), "הגאון מו"ה יצחק אייזיק, דור רביעי... לבעל מגיני שלמה, והוא בן הגאון מו"ה יהודה ליב אבד"ק קראקא" שנפטר בתקט"ז⁵

פער השנים בין המתווך לבין יתר ספרי טורקא מעלה את השאלה האם פעלו בטורקא שני בתי דפוס עבריים, או שהדפוס החליף את בעליו בתקכ"ג?

מ' באלאבאן⁶ כותב: "אחרי תפישת הארץ על-ידי הממשלה האוסטרית בשנת 1772, הוזלו הרשויות החדשות להסתכל בארץ, והגיעו בשנת 1775 [לפקוח עין] על בתי הדפוס. בהתאם לרשום הרשמי היו קיימים בכל הארץ בעת ההיא הדפוסים הבאים: 1. המכון הסטאורופיגיאני בלמברג... 2. מחוז סמבור: טורקא, שני דפוסים יהודיים, שהאחד מהם — שהוא בעל הפריבילגיה מטעם אוגוסט השלישי — היה חרב, לעומת האחר שיצר ספרים קטנים לחינוך הנוער היהודי ולוחות". לדברים אלה צירף באלאבאן הערת מקורות: "וכשטיין I, מספר 496: ... הלכה פסוקה, הדפס בטורקא 1765, אצל יהושע העשיל... בן-יעקב, עמוד 135, מספר 333".

אגב, ברשימתו של וכשטיין מופיע רק ספר אחד מדפוס טורקא, הלכה פסוקה הנ"ל, ובאלאבאן מצביע על אותו ספר באוצר הספרים של בן-יעקב. חפשתי את דפוס טורקא הידועים ברשימתו של בן-יעקב ומצאתי 3 נוספים: אגרת בעלי חיים (חסר שער); חוקים טובים, תקכ"ז; מפעלות א-קים. תקכ"ה. באלאבאן לא ציין ספרים אלה אצל בן-יעקב, ומשמע שלא הבחין בהם. לא מובן מגין לקח באלאבאן את ענין הלוחות. גם בקטלוג הספריה הלאומית אין עיול של לוח או סדור-תפלה מדפוס טורקא.

באלאבאן לא העתיק במאמרו את נוסחת מקורו האוסטרי. פרידברג⁷ מניח, שהדפוס "החדש", שנפתח בתקכ"ד, הסתמך על הרשיון המלכותי שהוענק לשר קלינובסקי

4 עמוד 591, במפתח: טרניגראד.

5 צ' הורוויץ, לתולדות הקהילות בפולין, (תשל"ח), עמ' 323.

6 M. Balaban, Zur Gesch. hebräischen Druckereien in Polen (Soncino Blätter, 6.3, 1929/30).

7 ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, (תש"י), עמ' 70/1. גם הוא מניח שהיו בטורקא שני בתי-דפוס עבריים, שפעלו בזה אחר זה.

בתקי"ב. להלן נוכיח שאותיות וקישוטים טיפוסיים זהים במחזור טורקא ובדפוס טור-קא המאוחרים, ונבקש להסיק מכך שדפוס השותפים הג'ל הוא המשכו של הדפוס שהדפיס את המחזור.

דברי באלאבאן, כי "הדפוס האחד, שהוא בעל הפריבילגיה של אוגוסט III, — חרב" כלומר: שהדפוס השני בטורקא פועל ללא פריבילגיה — אינם נראים כציטוט מתוך מסמך ממשלתי אוסטרי.

מנין הובא החומר הטיפוגרפי? פרידברג מתאר בספרו כיצד חיפשו שליחי השר קלינובסקי לקנות חומר טיפוגרפי בגרמניה. גרילא, בעל בית הדפוס בפרנקפורט דאודרא, השיב את פניהם ריקם, אך הם הצליחו להשיג את מבוקשם מאת מרת אסתר, בעלת בית הדפוס בדיהרנפורט. בהמשך דבריו כותב פרידברג, שר' יהושע העשיל ור' שלמה, בעלי הדפוס "שנפתח בשנת תקכ"ד" הביאו את החומר הטיפוגרפי שלהם מן מדינת אשכנז, ולפי הגראה מעיר זולצבאך או פוירדא.

האסמכתאות לדברים הקושרים את דפוס טורקא עם פפד"א דיהרנפורט הם בדבריהם של ברילינג⁸ ושל ריבקינד⁹. אולם שני המקורות הללו מוכיחים, בעצם, את ההיפך. ברילינג פרסם את הפטיציה שהגיש פרופ' גרילא, בעליו הנכרי של בית הדפוס העברי בפרנקפורט דאודרא, למלך פרוסיה במאוס 1752, תקי"ב. גרילא מתלונן על בעלי דפוס דיהרנפורט, הפועלים בחזקה נגד כל מתחריהם, ועם זאת מאנים את הלקוחות במחיריהם המופרזים, וגורמים בכך שהקונים מעדיפים לקנות ספרים מחוץ לפרוסיה. לדבריו: "הפולנים מתחילים ליסד בתי דפוס חדשים במתחזותיהם, כפי שקרה לפני זמן קצר בקרבת זולקיוב, ולשם כך יהדי משם ניסה להשיג אצלו... כלים (Ger'a'tschaften) [מכשירים, חמרים?] שונים, אבל ללא הצלחה" ו"א שגרילא סרב למכור לו. גם אין זה מתקבל על הדעת שבשעה שדפוס דיהרנפורט נאבק עם מתחריו בפרוסיה, ומנסה להשתלט ביד חזקה על שוק הספרים, הוא יספק חומר טיפוגרפי ליסוד דפוס חדש, בטורקא או בכל מקום אחר; וכפי שגרילא סרב לתת יד לכך. אף זהויו של היהודי, המבקש להעזר בדפוס פפד"א, עם שליחי קלינובסקי, בעלי טורקא — איננו הכרחי. טורקא איננה שוכנת "ליד" סולקיוב, כי אם למעלה מ-100 ק"מ הרחק ממנה, וגם לא ידוע לנו על שום דפוס יהודי חדש שהתחל לפעול בתקי"ב, שהרי מחזור טורקא הודפס רק בתקט"ו—י"ו. אמנם, תאריך הדפסתו של חלק א' של מחזור טורקא אינו חד משמעי. בכרך ב' יש ציון על י' של "לציון", אולם בכרך א' יתכן שהציון לאות ו' באותה מלה, וזה יקדים את שנת ההדפסה מתקי"ז לתקי"ג. לא ברור גם מנין שאב פרידברג את תאריך הרשיון המלכותי של דפוס טורקא, תקי"ב? באלאבאן לא הזכיר זאת, ואפשר שהתאריך נקבע על-ידו בהתאם לתאריך הפטיציה של גרילא, — והרי עדיין לא הוכח הקשר בין שני הדברים.

גפנה עתה לדברי ריבקינד: "אותיות-הקישוט הגדולות הן תקוי גמור ממחזור בשם זה דפוס דיהרנפורט תע"ג. בשני המחזורים מצויות האותיות המקושטות הגדולות באותם המקומות בפנים. ולא עוד, אלא תוכן כל השער הטורקאי... הרעתק מלה במלה מן השער דיהרנפורטי, רק בהוספת שגיאות אורטוגרפיות אחדות..."

8 בתוך: B. Brillling, Zur Gesch. der Jüd. Buchdruckerei in Dyhernfurth (Mittheilungen der Soncino gesellschaft, 6), 1930.

9 "ריבקינד, לתולדות הדפוס העברי בפולין, קרית ספר, י"א, (תרצ"ה), 389.

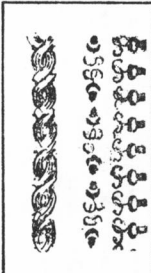

ואכן, אותיות הקישוט הן תיקו, בלתי-מושלם, של המקבילות להן במחזור דיהרנפורט, אבל בהחלט אינן זהות! הפרחים על רגלי וגגות האותיות שונים; אותיות טורקא בדרך כלל גדולות במילימטרים מאותיות ד"פ; ואותיות "המלך", העשויות כאלו מסרטים מתקפלים בד"פ, חוקו באופן גס ובלתי מדויקצע במחזור טורקא. אפילו נקודות הסגול אינן זהות. מאידך, קשוטי המסגרות המיוחדים של טורקא וחלק מן האותיות, לא נמצאו במחזור דיהרנפורט, וקשוטי ד"פ נעדרים ממחזור טורקא.

ניתן לסכם, שבעלי דפוס טורקא לא קבלו את התומר הטיפוגרפי מדיהרנפורט, ולא הוצעה כל אסמכתא לטענה, שהתומר הושג בוולצבאך או בפירדא. פרידברג תולה את סיבת ההפסקה שחלה בפעולת הדפוס אחרי הדפסת המחזוריים, בכך ש"אולי שבתה פה העבודה או בסבת מות השר בעל הדפוס". זוהי השערה גרידא. אכן, בספרים שהודפסו מתקכ"ג ואילך מופיעים שמותיהם של שני השותפים היהודים בעלי הדפוס, וסביר להניח שחידוש פעילותו של בית הדפוס קשור בהעברת הבעלות לידיהם.

הספר האחרון מדפוס טורקא המוזכר הוא, לכאורה, תומר דבורה, תקכ"ח. מאידך, יתכן שהספר אגרת בעלי חיים הודפס בתקל"ל, ולא בתקכ"ז, כי תאריך הדפסתו איננו ברור. יתירה מזו: אמנם רשום בשער של ספר חוקים טובים "לסדר ולפרט וכאשר...=תקכ"ז, אבל הקולופון שבסוף הספר קובע את גמר המלאכה ליום ששי, פרשת ויקרא, יום ח' לחודש אדר שני "לסדר ולפרט ב'ערב תכאלו מצת לפ"ק=תקל"ב. אמיתות הפנימית של תאריך זה — התאמת ימי השבוע ופרשת השבוע עם התאריך — מלמדת שדפוס טורקא פעל עדיין באמצע שנת תקל"ב. כבר טענתי לעיל, שאין כל אסמכתא לכך, שעד תקל"ה הדפיסו שם "ספרי מוסר וחינוך, בשפת יהודית-אשכנזית... וכמו כן לוחות השנה", כדברי פרידברג בעקבות באלאבאן, ועלינו לשאול, איפוא, לסבת הפסקת פעילותו של דפוס טורקא בתקל"ב.

פרעות גונטא אירעו בשנת תקכ"ח. יתכן שהן ותוצאותיהן גרמו להפסקה זמנית של עבודת הדפוס, שהרי ידועים לנו רק 2—3 ספרים שהודפסו בין תקכ"ח ל-תקל"ב. אמנם, הפרעות לא הגיעו ממש לטורקא העיר, אך המאורעות האלימים והקרבות, תולדת הקונפדרציה של באר דייכוייה על ידי הרוסים ועל ידי כוחות המלך הפולני סטניסלס אוגוסט, — כיסו שטח הרבה יותר גדול מאשר פרעות גונטא, ונמשכו במשך שנים, מ-1768 עד לחלוקת פולין ב-1772 (תקכ"ח—תקל"ב)¹⁰.

השבתתו הסופית של דפוס טורקא בתקל"ב מקבילה למאורע מסוים, חלוקת פולין הראשונה וסיפוח "גליציה", הכוללת את טורקא, לקיסרות אוסטריה. כבר אמרנו למעלה שפניה של טורקא פנו צפונה וצפונה-מזרחה לווהלין ולפודוליה, ושם צבור לקוחותיה. שני מחוזות אלה נשארו ב-1772 בפולין העצמאית, ויש לשער שהגבול המדיני החדש הוא שגרם להשבתתו הסופית של דפוס טורקא.

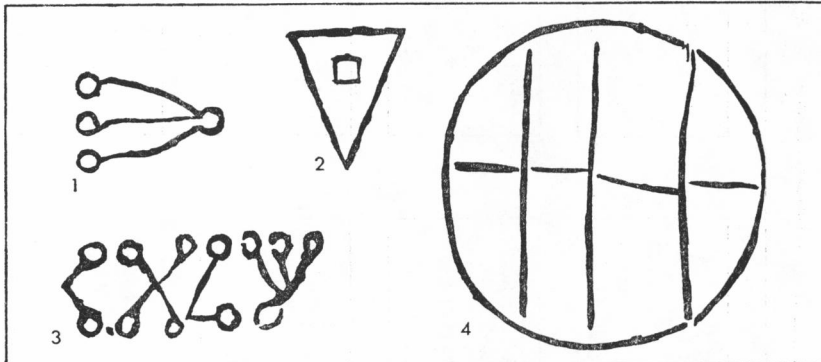
1	רענן שיקע העבדיוס ויהו היו עצמות והבגדים מאושי זם שחגגו פשט כל בגדיו ואף ז וחיה יעה אכלוהו וז היה בני גברא חרובא דלעיל ראוי	2	הקודש אמונה וליא סענדר ברירי יצח פד קיק טורקא	3	תשובת הג משונע שברג ונסצא כליו וי ברדך ויחבא השאלה	4	תשובה
5	היצורים קפנידי לערה ולקקם ער נד מקפנו האל חטי	6	וישחבת ויתפא ויתלקל שמיהר	7	ידע + פקול נ פאמצד זרע	8	המבורך
9	מאטנו צבדים אליו לא ילא אל חור ג' ואפ"ס דמיטין שטלוהו לזה עכ"ס מוכ' דום כ"י נ"ב	10	שלאמן כמי וידעה היל הרע בקול כח שופר בשקיו ציוס דין להמנה צדן כלומר בנשמו ציוס	11	זה לאייל צעלמל החס למו צעלמל זנות מוס י' ויחיה הקדושן צעלון ו נלי כרשירוס רס"י שש מ	12	גיפרענט וואט זיין טון וין האט ברעה מין מטכנו ז' ר' אברכן טאמלש חמב מלונר מרוש טעה חירק
13/14		15/16		17		18	

מבחר האותיות, העיטורים וסימני הדפוס בטורקא

אשר א' אופנהיימר

מ ק ר א

1. אותיות מרובעות בגובה 2 מ"מ הרגילות בכל דפוסי טורקא.
2. אותיות מרובעות בגובה 3 מ"מ. המלה "טורקא" — באותיות פראג.
3. שורה עליונה: אותיות בגובה 4 מ"מ. שאר האותיות בגובה 2 מ"מ.
4. אותיות בגובה 6 מ"מ. (או 6 + מ"מ).
5. גובה האותיות כמעט 3 מ"מ, מנוקדות.
6. גובה האותיות 4 מ"מ; מנוקדות.
7. אותיות פראג, מנוקדות.
8. אותיות מרובעות בגובה 6 מ"מ; עם ניקוד.
9. אותיות רש"י, גובהן כ-2 מ"מ, האל"ף ישרת ראש.
10. אותיות רש"י, שגבהן כ-2 מ"מ; האל"ף מעוגלת למעלה.
11. אותיות רש"י, גבהן 2 מ"מ, דקות יותר מהסוג הקודם.
12. אותיות צו"ר.
13. הקישוט המסובך בצירופים שונים.
14. הקישוט דמוי העץ, ובלוטים מעוגלים.
15. שורה עליונה: בלוטים מעוגלים; שורה שנייה: בלוטים מחודדים. שורה שלישית: השרשרת או הצמה. 16. אותיות קישוט בגודל מקורי. 17—18. אותיות קישוט, מוקטנות.

איורים מאגיים מתוך ספר "מפעלות אלהים"

השואת הקישוטים והאותיות של שתי תקופות דפוס טורקא (א) הקישוטים בשערי הספרים שהודפסו בטורקא, ובמקומות מתאימים בטקסטים, חוזרים ומופיעים אותם הקישוטים, שנראה לי כי הם מציינים את דפוס טורקא. ואלה הם סוגי הקישוטים:

1. בלוטים.
  2. צמח או עץ רחב (גובהו 6 מ"מ, ורחבו המקסימלי 5 מ"מ).
  3. קישוט מרובע מורכב ($5\frac{1}{2}$ מ"מ $\times$ $5\frac{1}{2}$ מ"מ).
  4. קישוט דמוי צמה או שרשרת (רחבו 3 מ"מ).
  5. קישוטים שונים: סגול, סימן איך-סוף מטמטי, ידיים מצביעות.
- הקישוט המצוי והאופייני ביותר הוא קישוט הבלוטים, בעלי ראש מעוגל, וגובה הקישוט כ-5 מ"מ. צורה שניה לקישוט זה: בלוטים בעלי ראש מחודד, וגובה הקישוט 4 מ"מ ומשהו.

הספר אגרת בעלי חיים, הנמצא בספריה הלאומית בירושלים, כרוך עדיין בכריכתו המקורית העשויה עור, ועליה מוטבעים בלוטים בגודל של 9—10 מ"מ בבהירות נפלאה המדגישה כל פרט בהם. עלינו לשאול: האם הבלוט קשור לסמל העיר טורקא או לסמל משפחת קלינובסקי בעלי העיר?

שלושת הקישוטים הראשונים, שקראנו להם—הבלוטים, העץ הרחב והקישוט המסובך, — מופיעים גם במחזורים וגם בספרי טורקא המאוחרים יותר. זוהי הוכחה אחת לכך שדפוס השותפים ר' יהושע העשיל ור' שלמה הוא המשך לדפוס שהדפיס את המחזוריים והשתמש בחומר הטיפוגרפי של דפוס טורקא מתקופתו הראשונה.

ב) האותיות

הכתורות בעמוד שמעבר לשער המחזור, חלק ראשון, וכן פסקאות רבות מאד בתוך שני חלקי המחזור, הודפסו באותיות הדומות לאותיות פראג¹¹. באותיות אלו הקוים האופקיים הם עבים וישרים, והוויות ישרות מאד. בדפוס טורקא גובהם של אותיות אלו כ-4 מ"מ.

האות א': ה' העליונה — ימנית פונה החוצה.

האות ע' איננה יורדת אל מתחת לשורה.

האות ק' תמיד סגורה למעלה.

אותיות אלו לא מצאתי במחזור דיהרנפורט, והן נדירות בשאר דפוס טורקא, אבל הן נמצאות במקומות אלה:

בשער של ספר הלכה פסוקה, תקכ"ה, ואף שם רק במלה "תחזיק", המציינת את שנת הדפוס, ובפסוק "זה השער וכו'" שבראש השער. בקולפון של ספר אגרת בעלי חיים, תקכ"ו או תקכ"ל. אותיות מרובעות "רגילות": הסוגים השונים, והספרים שבהם נמצאות האותיות.

(1) גובה 6—6½ מ"מ: במחזוריים, ובכל שאר דפוס טורקא.

(2) 3½—4 מ"מ: כנ"ל.

(3) 2½—2.8 מ"מ: במחזור ובספר מפעלות אלקים תקכ"ג — בהסכמות.

(4) 2 מ"מ: במחזור (למשל: בקריאת התורה), ובספר הלכה פסוקה.

(5) 1.8—2 מ"מ. זוהי האות העקרית בטקסטים של דפוס טורקא, אבל אינה נמצאת במחזור.

(6) 3 מ"מ (גבוה מהסוג השלישי): בס' איגרת בעלי חיים, בראשי פרקיו, ובס' הלכה פסוקה.

כתב רש"י:

(1) גובה: 2—2¼ מ"מ: במחזוריים. ראש האות א' מעוגל.

(2) 2 מ"מ: בתשובות הגאונים בתראי ובספר חוקים טובים, אבל נראה כשונה מסוג 1, למשל: ראש האות א' ישר. אולי בסוג 2 רגלי האותיות צרות יותר. סוג זה נמצא כנראה גם בס' הלכה פסוקה.

(3) פחות מ-2 מ"מ: בתשובות הגאונים, במפעלות אלקים, באגרת בעלי חיים, בחוקים טובים, ובהלכה פסוקה.

(4) 1—1½ מ"מ: בהלכה פסוקה.

11 מ' שפיצר: על האותיות שלנו, בתוך: עלי עי"ן, מנחת דברים לש"ז שוקן, ירושלים, תשי"ב, עמוד 494.

כל הטקסטים בלתי מנוקדים, חוץ מן המחזורים, ובוה ניתן להסביר מדוע האות החמישית אינה מופיעה במחזור, שהיא קטנה מדי (1.8—2 מ"מ), לניקוד קריא. אותיות צו"ר: בספר "תשובות הגאונים בתראי", בדף י"ד ע"ב ובדפים ל"ז—ל"ח, מצאתי קטעי עדויות שנרשמו בידיש באותיות צו"ר. בס' מפעלות אלקים, מהדורת תקכ"ז, נוספו קטעים שלא היו במהדורה הקודמת, ואלה הודפסו בידיש באותיות צו"ר (פסקה שע"ב, ועוד).

רשימת הספרים

1. מחזור חלק ראשון מכל השנה כסדרה, כמנהג פיהם פולין. מעהררין רייסין וליטא, נדפס פה ק"ק טורקא ... תחת ממשלת אדוננו ... יאן אנטאני קאלינאווסקי... יר"ה, במצות ובהוצאות השר הגדול יר"ה... לסדר ולפרט ומחזור לציון ברנה בוז השנה לפ"ק (=תקי"ז).

קמ"ד+1 דפים. קונטרס א' — 6 דפים. קונטרס ב' — ל"ה: 4 דפים.

קונטרס ל"ו — 2. דף נוסף אחרי דף י"ז.

20x33 ס"מ.

הסימנים: מחזור / ראשון / כסדרה / בראות / הזאת / דבר / הכל / ועוד / רבי' / מופלג / ומבטן / רק / מצולים / הראשונים / פעלינו / נחשלים / במסילים / הגדול / קאלינאווסקי / יר"ה. / יר"ה.

מסביב לטקסט הארוך הודפס משמאל, בכיוון מלמעלה למטה: כמנהג פיהם פולין מעהררין. למטה הודפס באותיות הפוכות: רייסין וליטא. מימין לטקסט הודפס בכיוון מלמטה למעלה: נדפס פ"ה ק"ק טורקא. למטה מכל זה הודפס בפולנית ובאותיות לועזיות: ... / Wielkich... / Dziedziznym ... W TURCE / Dobrodzieia / Inflanskiego / לסדר ולפרט... לפ"ק /

מעל השער: מגן, ועליו האותיות: זהלציב (=זה השער לה' צדיקים יבואו בו). על השער דמויות משה ואהרן. בדף האחרון, לפני הקולופון, ישנו קטע בלתי חתום באותיות רש"י, המתחיל כך: "מהלל שם א' ומרומם על כל ברכה ותהלה. אשר עזרני להשלים המחזור עם כל הפי' הרחבי (1) הנדפס כבר בדוהרן פארט. ועוד נתוסף בזה חרושים רבים... אמרי נועם שנמצאו בספרים ישנים אשר בידנו... גם כל הנדפס כבר בלובלין היא ג"כ מספרים ישנים שבידינו אות באות...".

מחזור זה הוא כנראה חקוי מחזור דוהרנפורט, תע"ב—תע"ג, עם פירוש מלא בעברית, ודינים.

בדף שנוסף אחרי דף י"ז ישנן תחינות לשעת הוצאת ספר התורה לר"ה, ליו"כ, לסוכות ולפסח, שהובאו מספר חמדת הימים. בצדו השני של הדף הודפס "זמר נאה הובא מארץ ישראל לומר קודם תקיעת שופר".

אין הסכמות. אותיות קישוט גדולות במספר מקומות במחזור זה. ציורי מזלות בתפלת גשם, — ואלה אינם זהים לציורים שבמחזור דפוס דוהרנפורט. קולופונים עם שמותיהם של פועלי הדפוס ללא תאריכים, נמצאים בדף קכ"א בסוף ע"א, ובסוף הספר בדף קמ"ד. קישוטים.

הספר נמצא בספרייה הלאומית מאוסף מהלמן.

2. מחזור חלק שני של ארבע פרשיות גם פורים ושבט הגדול כסדר ושני רגלים פסח ועצרת לא נעדר... נדפס פה ק"ק טורקא תחת ממשלת אדוננו... יאן אנטאני קאלינאווסקי... יר"ה. במצות ובהוצאות השר הגדול שלנו יר"ה... לסדר ולפרט ומחזור לציון ברנה בוז השנה לפ"ק (=תקי"ז).

110 דפים. גליונות א'—ט' 4× דפים. גליונות י'—ל"ב, ל"ד—מ"ה 2× דפים. גליון ל"ג 3× דפים. הדף האחרון ק"י אחרי גליון מ"ה. 20. $21 \times 33 \frac{1}{2}$ ס"מ.

סיומי השורות: מתזור / חלק שני / פרשיות / לרומ' / הספר / הדרו / מראש / הודענו / הלוח / מן / כגבורי / ואז / שני' / נפורי' / חברים. / נדפס פה ק"ק טורקא / הגדול / קאלינאווסקי / יר"ה. / במצות ובהוצאות השר הגדול שלנו יר"ה. / מסביב לטקסט של השער הודפס בצד שמאל מלמעלה למטה: גם פורים ושבת הגדול. מלמטה באותיות הפוכות: כסדר ושני רגלים. מימין לטקסט, מלמטה למעלה: פסח ועצרת לא נעדר. מתחת לכל זה הודפס בפולנית ובאותיות לועזיות... W TURCE / Dziedzicznym .. Kamionkach / Turce ... Kroliewskiej / Mofci .. Dobrodziea /

לסדר ולפרט ומתזור לציון ברנה בוז השנה לפ"ק. מעל השער מגן, ועליו האותיות זהלציב (=זה השער לה' צדיקים יבואו בו). דמויות משה ואהרן. בסוף הספר הודפס קולופון.

עם חרוזים, שהועתק ע"י פרידברג בדפוס פולניה. ור' גם: א' יערי, קרית ספר, ט', תרצ"ג, ע' 435; ריבקין, שם, י"א, תרצ"ה, ע' 389; ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תש"י, עמ' 70; ש' תורצקי, דברי ימים ודמוגרפיה, בספר זכרון-טורקא, ע' 29. הספרייה הלאומית.

3. ספר מפעלות א-לקים, בו כלולים פעולות ע"פ שמות הקדושים והטהורים וסגולות מעלות ורפואות הטבעיות... מכ(תבי) המקובלים... מהור"ר אלי' בעל שם... מהור"ר יואל בעל שם... מהור"ר נפתלי כ"ץ אב"ד דק"ק פוזנא והגליל...

נדפס פה ק"ק טורקא בדפוס המשובת של תרי שותפים ה"ה האלוף הראש הקצין המנהיג הר"ר יהושע העשיל (במו)הר"ר צבי הירש וצ"ל: וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג מהור"ר שלמה בהקדוש מהור"ר מאיר הי"ד. בשנת לכו חזו מפעלות א-לקים לפ"ק (=תקכ"ג, 523).

מ"ח דפים. י"ב 4× גליונות. 17.8×11 ס"מ. 36 שורות לעמוד+כותרת. הסיומים: ספר / מפעלות א-לקים / והטהורים / כתם / המקובלים / המקובל / המקובל / המפורסם / והגליל / המפורסם / אשר / שהי / פשטים / תורות / ה' הרבני / נר"ו: / בהרבני / דרהאביטש / טורקא / הראש / (במו)הר"ר / המנהיג / היד: / לפ"ק.

השער רובו באותיות רש"י, הטקסט באותיות מרובעות קטנות. אין קולופון. 2 הסכמות: הסכמת הרב בטורקא, והסכמת מהור"ר יואל בעל שם במהור"ר אורי הילפרין מזאמשט, שניתנה למהדורת זאלקווא, תפ"ה. בראש הספר, אחרי ההסכמות: הקדמה מאת המלקט — המחבר, החותם "כ"ד זעירא דמן חבריא דפה ק"ק זאלקווא...". ולוח סימני הספר (שמספרם תנ"ב) לפי סדר אלפאביתי. הקטע שאחרי סימן תמ"ט ממוספר בטעות תנ"א¹². בשער, ובסוף ההקדמה, נמצאים הקישוטים הטיפוסיים של דפוס טורקא. זהו הספר הראשון שנדפס בטורקא אחרי המתוורים, ז"א אחרי הפסקה של כשש שנים, והראשון שמופיעים בו שמותיהם של שני בעלי הדפוס היהודיים. נרשם ע"פ עותק י' מהלמן, בספרייה הלאומית.

4. חלק ראשון משאלות ותשובות (!) הגאונים בתראי, המה... הגאון

12 בסוף הספר הודפסו תפלות שנמצאו ב"כתבי ה"ה מהרר"א ב"ש"=מהור"ר אליה' בעל שם.

בעל תוספת י"ט והגאון בעל בית חדש וחתנו הגאון בעל טורי זהב והגאון בעל מגיני שלמה והגאון מהר"ר העשיל משאר (!) גאוני ארץ... וחותם יד כל אדם בו בשאלתו ותשובתו... ואת כל אלה אסף... מהר"ר ארי לייב זצ"ל חורגו של בעל טורי זהב בעל המתבר תשובת שאגת ארי' שהי' אב"ד דק"ק קראקא והגליל... ונתעורר ה"ה כבוד הרבני... מ' אליהו במ' משה גרשון מק"ק פינטשוב בעל המתבר ספר מענה אליהו... קנה את הספר הנ"ל וטרח ויגע עד כי הביא אפס קצה לבית הדפוס עד כי ירחיב ה' את גבולו ויוגמר אי"ה במלואו וטובו:...

נדפס פה ק"ק טורקא בדפוס המשובח של הני תרי שותפים ה"ה הראש הקצין המנהיג כהר"ר יהושע העשיל במ' צבי הירש זצ"ל: וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג כמות"ר שלמה בן הקדוש מהר"ר מאיר זצ"ל הי"ד: והוגה בהג"ה מדויקת ובחמש מאות עמלות מחמת מדות המחוקה שנמצא בספר ישן נושן ע"י ה"ה הרבני המופלא מ' מאיר בהתורני מ' שלמה מדפיס מפ"ק טורקא: לסדר ולפרט ושבת עד ה' א-לקיך ושמעת בקלו (=תקכ"ד).

22, ס"ב דפים. 2x1, ל"א 2x א"א גליונות. 4°, 17x21 1/2 ס"מ.

43 שורות לעמוד + כותרת. קולופון. דפוס ראשון של ספר זה.

הסיומים: משאלות / בתראי / תוספת / מהר"ר / היו / דעתם / מהר"ר / קראקא / וליבן / למען / דבעי / מק"ק / וטרח / וטובו: / הגאונים / בניכם / טורקא / העשיל / שלמה / הי"ד: / ע"י / טורקא / בקלו.

אותיות מרובעות קטנות, אבל ברורות מאד, וראשי הקטעים באותיות גדולות. הגהותיו של הג' ר' אריה לייב זצ"ל, וכן רובו של השער, ההסכמות, והקולופון הודפסו באותיות רש"י. מסגרת השער מורכבת מקישוט "הבלוטים", ובעמוד האחרון מופיע קישוט השרשרת. שמונה הסכמות — ל"10 שנים — פותחות את הספר, ובראשן ההסכמות של רבני קראקא, פרעמסלא וטורקא. תאריכיהן בין ר"ח אדר תקכ"ג—ח' בתשרי תקכ"ד. בסוף הספר: התנצלות המגיה וקולופון בחרוזים מאת הסדר והמדפיס. אחרי הקולופון הודפסה המודעה שהמלים גוי וכד' "אינו מדבר מהאומות שבזמן הזה". דוגמתה יש עוד רק בס' חוקים טובים. במהדורת פראג תקע"ו יש הוספות אחרות.

5. חלק ראשון מספר הלכה פסוקה אשר חיבר... מהר"ר טודרוס בה"ה הרבני מהר"ר צבי הירש זלה"ה מק"ק ראווני. אשר ליקט מכל הפוסקים ראשונים ואחרונים... ב"י ורמ"א וט"ז ורש"י [י"ד, א—קכ"ב] וגם הוסיף מדיילי... למען ידע כל איש ואיש מקור הדין של כל סעיף וסעיף... דברים המתוקים להתידך בכך קמנו ונתעוררנו להוציא את חיבור המתבר הנ"ל לאור תעלומה.

נדפס פה ק"ק טורקא בדפוס המשובח של הני תרי שותפי ה"ה האלוף הראש הקצין המנהיג הר"ר יהושע העשיל במוהר"ר צבי הירש זצ"ל: וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג מהר"ר שלמה בהקדוש מהר"ר מאיר זצ"ל. הי"ד.

בשנת אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך לפ"ק (=תקכ"ה).

י"ד, נ"ו דפים. ז' גליונות 2x, ועוד כ"ח גליונות 2x.

2°. 22x35 ס"מ. יש שיבושים במספור הדפים והגליונות. קולופון. דפוס ראשון של ספר זה.

הסיומים: בו / פסוקה / מהר"ר / המחבר / הדין / המתוקים / תעלומה. / מדבר / בגבהי / ויהי' / חקר / לפנינו / ויוסף / בנו / הטהור / ראיתי / ורמב"ם / אחר / וסעיף / ידעתי / אלא / בפנינו / בש"ע / לי / ידוע / וידוע / לחבר / וזרעי / המוני. / זצ"ל: / טורקא / במוהר"ר / בהקדוש / היד: /

ולתושיה: / ישראל / בעניי / בלבי / קדם / והגה"תי / הקדושה / (מ) עשי /
עמנו / מוגה / בהלכה / הדעות / למלאות: / נר"ו / לפ"ק /
קישוטים: כל קישוטי המיוחדים של דפוס טורקא מעטרים את שער הספר. בסוף דף י"ד,
לסיום החלק הראשון של הספר, גם נמצא קישוט.
המלים שבכותרת "חלק ראשון", מתיחסות כנראה ל"ד הדפים הראשונים בלבד, שלאחריהם
מתחיל מספור חדש של דפים ונייר בהיר יותר ומחוספס.
בראש הספר תשע הסכמות עם 15 חתימות, וביניהם גם של המגיד ממזריטש (תקכ"ה).
כולן ניתנו למחבר, חוץ מהסכמת הרב טורקא. רק בחלק מהן מזכרות זכויות יוצרים,
למשך 10 שנים. כשליש ההסכמות ניתנו באביב תקכ"ג, והאחרות ניתנו במשך
שנת תקכ"ה.

בעמוד האחרון "לוח הטעות", ובו הערות רבות של המחבר. בסוף הספר: קולופון.
נרשם על פי העותק של אוניברסיטת תל אביב, מאוסף ד"ר י' מהלמן המשוכן בבנין
"בית-התפוצות".

6. מסכת שבעות (מתלמוד בבלי) עם פירוש רש"י ותוספות ועם חידושי
מהר"י בן לב, טורקא, תקכ"ו. 20.

נרשם על פי השלמותיו של א"מ הברמן בעמוד ר' של "מאמר על הדפסת התלמוד" מאת
רנ"ג רבינוביץ, ירושלים, תשי"ב.
טופס מצוי במוזיאון הבריטי ורשום ברשימת צדנר, עמ' 745, וטרם ראיתיו.

7. ספר מפעלות אלקים, בו כלולים פעולות: ע"פ שמות הקדושים
והטהורים וסגולות מעולות [!] ורפואות הטבעיות: ... מכתבי המקובלים
הגדולים... מהר"ר אלי' בעל שם: ... מהר"ר יואל בעל שם: וגם: מהר"ר
נפתלי כ"ץ אב"ד דק"ק פונא והגליל. ומכתבי רופאי מומחים וב(ר)אשם הרופא...
מהר"ר שמחה: ומכתבי שאר רופאים... ואגב זה ג"כ איזה פשטים נחמדים
בשם... בעלי תורות.¹⁸

ואלה מוסיף על הראשונים שהוספו כמה סגולות ורפואות מספר אמתחת בנימין ומן
ספר שרביט הזהב בלשון אשכנז: נדפס פעם שנית פה ק"ק טורקא: בדפוס המשובח
של הני תרי שותפים ה"ה האלוף הראש הקצין המנהיג הר"ר יהושע העשיל
במהר"ר צבי הירש זצ"ל נכד של הגאון המפורסם מהר"ר יצחק אייזיק מטרניגראד:
ותבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג מהר"ר שלמה בהקדוש מהר"ר
מאיר הי"ד זצ"ל.

לסדר ולפרט לכו וראו פליאות י"י לפ(ק). (=תקכ"ז).

מ"ד דפים. י"א 4×18.80 גלינות. 11 1/2× ס"מ.

אין קולופון. 2. הסכמות, והקדמת המחבר עלום-השם. 39 שורות לעמוד+כותרת.
הסימנים: ספר / אלקים / וטהורים / יערכם / מכתבי / ה"ה / שם: / בעל /
מהר"ר / רופאי / הרבני / אשר / שהיו / איזה / בעלי / תורות. / כמה / בנימין /
אשכנז: / טורקא: / ה"ה / הר"ר / נכד / מטרני / הראש / מאיר / זצ"ל / לפ"ק.
הטקסט מדפס באותיות מרובעות קטנות, סימני הקטעים וכותרותיהם באותיות מרובעות
יותר גדולות. קטעים בידיש שנוספו לספר במהדורה זו הודפסו באותיות צו"ר, למשל
אחרי קטע קפ"ב, ואחרי קטע ר"ו. השער הודפס כמעט כולו באותיות רש"ל. המסגרת
לשער עשויה מהקשונים המיוחדים של דפוס טורקא. והם מופיעים שוב מעבר לשער,
ומקצתם גם בטקסט. שתי ההסכמות זהות לאלו של המהדורה הקודמת. רק תאריך ההסכמות
של הרב בטורקא שונה ליום א' דר"ח אדר שני תקכ"ז. אחרי ההסכמות: הקדמת המלקט –
המחבר ולוח סימני הספר.

מיספור הקטעים האחרונים תוקן במהדורה זו, ולכן סימנו של הקטע האחרון הוא תנ"א,
ולאחריו תפילות שנמצאו בכתבי ה"ה מהר"ר אלי' בעל שם ז"ל. הספריה הלאומית ושוקן.

8. ספר הנהגות אדם, מצאתי כתוב במגילת סתרים בכתבי הקדש של הרב הגאון מופת הדור המנות מהור"ר דוד אפנייהם (!) זצ"ל שהיה אב"ד בק"ק פראג: והוא תועלת גדול איך יתנהג אדם דינים ותפילות וכוונה מקובל מהור"ר יצחק לוריא זצ"ל:

נדפס פה ק"ק טורקא בדפוס המשובח... האלוף הראש הקצין המנהיג הר"ר יהושע העשיל במוהר"ר צבי הירש זצ"ל. נכד של הגאון המפורסם מהור"ר יצחק אייזיק מטרני גראד: וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג מהור"ר שלמה בהקדוש מהור"ר מאיר הי"ד זצ"ל:

לפרט יתגבר כארי לעמוד בבוקר לפ"ק: (=תקכ"ז).

ל"ב דפים. ת"א 4 גליונות. 80. 19 1/2 x 11 1/2 ס"מ.

אין הסכמות. אין הקדמה. קולופון בסוף הספר. הספר מחולק ל"מ' פרקים. הסיומים: ספר / אדם / בכתבי / המנוח / זצ"ל / פראג: / יתנהג / מקובל / זצ"ל / ק"ק / טורקא / ה"ה / הר"ר / נכד / מטרני / הראש / מאיר / זצ"ל / לפ"ק: / רוב הטקסט מודפס באותיות מרובעות, 2 מ"מ. מלות פתיחה באותיות גדולות יותר. קטעים רבים באותיות רש"י שונות.

מסגרת השער מורכבת מהקישוטים המיוחדים לדפוס טורקא. קישוט נוסף בסוף הספר. המחבר האמיתי: מהור"ר יהודה ליב הלוי ליפשיץ, אב"ד דק"ק איידליץ בן מהור"ר יצחק. כמוכח מן הדפוס הראשון פיורדא, תנ"א. המחבר כתב בהקדמתו, — שהשטטה במהדורות טורקא, — שליכת וקיצר מתוך כתביהם של האר"י והשל"ה זצ"ל ומשאר ספרים. ברוב המהדורות נקרא הספר "הנהגת אדם".

גרשם לפי העותק שבספרייתו של ד"ר י' מהלמן.

9. ספר אגרת בעלי תי"ם והוא מלא חכמות. אל-קית. וטבעית. ומוסר גדול. נעתק מלשון ערב ללשון הקודש... ע"י החכם רבי קלנימוס ז"ל בשנת ששה ושבעים לאלף הששי ליצירה... נדפס פה ק"ק טורקא בדפוס המשובח של הני תרי שותפים ה"ה האלוף הראש הקצין המנהיג הר"ר יהושע העשיל במוהר"ר צבי הירש זצ"ל... וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג מהור"ר שלמה בהקדוש מהור"ר מאיר הי"ד זצ"ל:

לפרט בכך זכרון שזר אהג (אחג ?) זה מועד לפ"ק (=תקכ"ז / תק"ל).

מ"ד דפים. י"א 4 גליונות. 80. 19 1/2 x 12 ס"מ. 38 שורות לעמוד+ כותרת.

אין הסכמות. הקדמת המתרגם בראש הספר. קולופון בסוף הספר, בנוסף להעתקת הקולופון של הדפוס הראשון, מנטובא, שי"ז.

הסיומים: ספר / בעלי / תי"ם / גדולי / ובחרויות / ושבעים / שכוונת / סודות / אפילו / זה / היה / בשלימו' / ולהפצרו' / מחדש / רב: / ק"ק / טורקא / ה"ה / הר"ר / נכד / מטרני / הראש / מאיר / זצ"ל: לפ"ק /

הטקסט כולו מודפס באותיות מרובעות קטנות, רק כותרות הדפים, כותרות הפרקים ותחילות הקטעים מודפסות באותיות גדולות יותר. השער ברובו מודפס באותיות רש"י.

הקישוטים: במסגרת של השער נמצאים שני הסוגים של הקישוט דמוי הבלוטים, וכן קשוט השרשרת והקישוט המסובך, ונעדר רק קישוט העץ. במקומות מספר בפנים הספר משמש קישוט הבלוטים להפרדה ולסיום (בדף כ"ח ע"ב; בדף ל"ז ע"א; ובסוף הספר).

נראה שהעותק בספרייה הלאומית כרוך עדיין בכריכתו המקורית, ואף הדפים הנם בגדלם המקורי. הוא כרוך בכריכת-עור מלאה ושם הספר מוטבע עליו. הכריכה מקושטת בבלוטים

מוטבעים, גדולים יותר וברורים יותר מהמחפשים בתוך הספר. דף מגן פרחוני, בשני צבעים, ולאחריו שני דפים ריקים לפני השער, מאותו סוג שעליו מודפס הספר. וכן בסוף הספר. הכרונוגרם אינו ברור. האם עלינו לקרוא "אהג" או "אחג", ומה המובן? אגב: הכרונוגרם לספר מפעלות אלקים, תקכ"ג, "לכו חזו מפעלות א־קים", הוא צרף של שני פסוקים: "לכו חזו מפעלות ה'" (תהלים מ"ו, ט') ו"לכו וראו מפעלות א־קים" (תהלים ס"ו, ה'). מאחר שהשתמשו רק באות ו' של חזו, אין להבין כלל מדוע לא בחרו בפסוק השני כמות שהוא. הפסוק של מהדורת תקכ"ו, "לכו וראו פליאות ה'", — הינו וריאציה נוספת. הפסוק המשמש ככרונוגרם במחזורים: "ומחזור לציון ברנה בזו השנה", גם הוא אינו בתנ"ך, והקרוב אליו הוא: "ובאו ציון ברנה", (ישעיה ל"ה, י'; נ"א, י"א), שצוטט בשער של מחזור דיהרנפורט. הספריה הלאומית.

10. ספר תומר דבורה, מאת הרב משה קורדובירו, טורקא, לפרט אז ישיר (=תקכ"ח).

גרשם עפ"י ריבקינד, לתולדות הדפוס העברי בפולין, בקריית ספר, כרך י"א, תרצ"ה, עמוד 389. ריבקינד כתב דברים אלה בתוך בקורתו על תולדות הדפוס העברי בפולין של פרידברג, והאחרון כבר הוזכר ספר זה במהדורה השנייה של ספרו בהסתמכו על דברי ריבקינד. משום כך יש להניח שהרשום ב"עקד": תומר דבורה... 5 טורקא תקכ"א, אינו אלא שגיאת דפוס.

11. ספר חוקים טובים ... בהלכות פסח וספירת עומר. ובהלכות חג השבועות גמר. ובו מבואר כל חו"מ... אשר אינן ותיקן ותיקן... הרב הגאון... מהר"ר יעקב זצלה"ה שהיה אב"ד ור"מ דק"ק מץ ... שחיבר ס' מנחת יעקב ותורת שלמים וספר חק יעקב שכבר נדפס זה פעמיים ובתוספות חידושי דינים שהוסיף... מוהר"ר נחמן מ"צ לעדתו בק"ק האלי יצ"ו כפי שנדפס בק"ק יעסניץ בשנת תפ"ד. וזכינו להדין שבא לידינו ספר נחמד... גם כן על הלכות הנ"ל. והנה בית יעקב לאש ובית יוסף להב"א באחרונה... סותר ובונה... מוהר"ר יוסף אב"ד במדינת קראפפלד חתן הגאון... מוהר"ר אברהם ברודא זצלה"ה וכבר נדפס הספר הל"ז באמסטרדם בשנת ת"ץ לפ"ק. ואמרנו לחבר האוהל להיות אחד כמעשה הלוחות המה מזה ומזה המה כתובים... [עם הפנים של השו"ע].

נדפס פה ק"ק טורקא בדפוס המשובח של הגי תרי שותפים ה"ה האלוף הראש הקצין המנהיג הר"ר יהושע העשיל במוהר"ר צבי הירש זצ"ל. נכד של הגאון המפורסם מוהר"ר יצחק אייזיק מטרני גראד: וחבירו ה"ה האלוף התורני הראש המנהיג מוהר"ר שלמה בהקדוש מוהר"ר מאיר הי"ד זצ"ל.

לסדר ולפרט ובאשר זכינו וכו' לפ"ק (=תקכ"ז).

2, ב—פ"ז דפים. 1, מ"ג גליונות $2 \times 23\frac{1}{2} \times 18\frac{1}{2}$ ס"מ.

46 שורות לעמוד בכתב רש"י+כותרת. 2 הסכמות, וכן הקדמותיהם של שני המחברים, בראש הספר.

הסיומים: ספר / טובים / חומר / חג / עליו / יעקב / אשר / ספר / יעקב / הגדול / בק"ק / לידינו / השליט / בית / כבוד / קראפפלד / וכבר / לפ"ק. / מזה / נלכה / אמר: / טורקא / המנהיג / הגאון / האלוף / זצ"ל: / לפ"ק / הקולופון בסוף הספר: "נשלם ונגמר המלאכה בפרשת ויקרא ביום ו' שנכפל בו כי טוב מאד ח' ימים לחודש אדר שני שמזלו טוב לסדר ולפרט בערב תאכלו מצת לפ"ק" (=תקל"ב). אחרי דברים אלה: חתימותיהם של 5 פרעלי דפוס. בנוסחת "על ידי הפועל העוסק במלאכת הקודש וכו'".

נראה הדבר שההדפסה אמנם החלה בתקכ"ז, בהתאם לתאריכים של השער ושל ההסכמות, אבל נפסקה באמצע עד שחדשה וסיימה בתקל"ב, ערב הכבוש האוסטרי או סמוך אחריו. חלוקת פולין הראשונה היתה בקיץ 1772, אולם אוסטריה תפשה שטחים מסויימים כבר ב-1770/71.

במספור הדפים של הספר חל שבוש, אחרי דף נ"ט חוזר המיספור לאות מ' (במקום ס'), ממשיך כך עד נ"ה, ולאחריו שוב דף ע"ו. אין שבוש בטקסט. אחרי ההקדמות נמצאת המודעה הידועה על עכר"ם בזה"ו. הספריה הלאומית ושוקן.

רשימת המחברים והמביאים לבה"ד

1. ר' אליהו בן ר' משה גרשון מפניטשוב, המתגורר בלנצהוט, הביא לבה"ד (4). הוא נקרא גם ר' אליהו צאהלין.
2. הרב המקובל מוהר"ר אליהו בעל שם [רב בחעלמא]. כתביו, יחד עם כתבי אחרים, שימשו מקור ל- (3) ול- (7).
3. ר' אריה [יהודה] ליב סירקיש, בנו-חורגו של בעל הט"ו, מקבץ ומחבר (4).
4. הרב דוד אופנהיים, ראב"ד פראג, לו מיחסים המדפיסים את (8), שלא כדיון.
5. הרב ר' דוד הלוי בעל ספר טורי זהב לשו"ע, וחתנו של הב"ח. מתשובותיו נמצאות ב- (4).
6. מוהר"ר העשיל (ר' יהושע העשיל בן ר' יעקב), אב"ד קראקא. מתשובותיו נמצאות ב- (4).
7. הרב טודרוס במוהר"ר צבי הירש מק"ק ראווני, מחבר ומו"ל (5).
8. מוהר"ר יהודה ליב בן הרב יצחק ליפשיץ, אב"ד איידליץ, מחבר (8).
9. ר' יהושע העשיל ב"ר יוסף, אב"ד קראקא ובעל ס' מגיני שלמה. מתשובותיו נמצאות ב- (4).
10. מוהר"ר יואל בעל-שם. כתביו, יחד עם כתבי אחרים, שימשו מקור ל- (3) ול- (7). לדעתו של פרידברג הוא המחבר של הספר, אולם נוסח ההסכמה של נכדו, הרב יואל בעל שם בן מוהר"ר אורי היילפרין מזאמשט, ונוסח ההקדמה שכתב המחבר עלום-השם, נראים כסותרים דעה זו.
11. ר' יואל סירקיש, בעל ספר בית חדש על הטורים. מתשובותיו נמצאות ב- (4).
12. ר' יום טוב ליפמאן הלוי העליר (הלר), בעל תוספות יום טוב למשניות. מתשובותיו נמצאות ב- (4).
13. מוהר"ר יוסף [פרעמסלא], אב"ד במדינת קראפפעלד, מחבר חוק יוסף (11), (חתן הגאון מוהר"ר אברהם ברוידא זצ"ל).
14. הרב יוסף ב"ר דוד אבן לב, מחבר (6).
15. מוהר"ר יעקב בן הרב יוסף רישר — בקאופן, מחבר חוק יעקב (11).
16. הרבני ר' משה בהרבני ר' אהרון מק"ק דרהאביטש. מביא לבהד"פ (3). (גיסו של (17)).
17. הרבני ר' [משה] מאיר במוהר"ר שלמה בעל המדפיס [דטורקא]; מביא לבהד"פ (3) יחד עם גיסו 16; הוסיף חידושי דינים לתוך "חוק יוסף" (11); הגיה כתבי היד והכינים לדפוס: (4), (5), (11).
18. הרב משה קורדובירו, מחבר (10).
19. מוהר"ר נחמן, מ"צ בק"ק האלי. חידושי דינים שלו צורפו לחוק יעקב (11).
20. מוהר"ר נפתלי כ"ץ, אב"ד דק"ק פונזא והגליל. כתביו, יחד עם כתבי אחרים, שימשו מקור ל- (3).
21. קלוגימוס בן קלוגימוס, מחבר-מתרגם (9).
22. הרופא ר' שמחה. כתביו, יחד עם כתבי אחרים, שימשו מקור ל- (3).

רשימת עובדי בית הדפוס בטורקא

ומספרי הספרים שבהם מופיעים שמותיהם

1. הבחור החתן אברהם במוהר"ר משה מק"ק טורקא; מדפיס. 2.
2. אברהם במוהר"ר שלם סג"ל (ב"י: 11: ... שלם הלוי זצ"ל) בק"ק טורקא; מדפיס. 5, 8, 11.
3. אלכסנדר סנדר בהר"ר יצחק יצ"ר (ב"י: 5: סנדר בהר"ר יצחק זצ"ל) מזאלקווא, ולע"ע עוסק פה ק"ק טורקא; מדפיס. 4, 5, 9, 11.
4. אלעזר בן כהר"ר מאיר ז"ל מקריטנפאלי; מדפיס (פרעסין ציהר). 1.
5. אריה ליב בן כהר"ר משה סג"ל משפחת הורוויץ, מק"ק טורקא, סדר. (ב"י וב"י: 2: הבחור אריה ליב ...). 1, 2, 4, 5, 9, 11.
6. דוב בער בהר"ר מנחם מענדל יצ"ו מק"ק טורקא הסמוך לק"ק דראביטש. מדפיס. 2.
7. יוסף יוזפא בהר"ר שלם ז"ל מק"ק זאלקווא הסמוך לק"ק לבוב הבירה. מדפיס. 2.
8. ישראל במהור"ר צבי הירש זצ"ל מטורקא. סדר. 11.
9. המגיה הרבני. ... מ' מאיר בהתורני מ' שלמה מדפיס מפ"ק טורקא. בנו של אחד משני בעלי הדפוס. הוא הציג, ו"א הכין את כתבי היד המקוריים לדפוס: 4, 5, 11. הוא גם המביא לבית הדפוס: 3, ושם תואר האברך. ... מוהר"ר. בספר חוקים טובים (11) שיקע אף מדברי עצמו. מתקב"ה ואילך (5) נוסף לו שם, ומעתה נקרא: משה מאיר.
10. משה בן כהר"ר צבי הירש ז"ל מק"ק טורקא. סדר. 1.
11. ניסן בהר"ר ישראל מזאלקווא, בן דודו של שלמה בן מאיר, דלהלן (13). סדר. 2.
12. החתן נפתלי הירץ במהור"ר ברוך מזאלקווא; סדר. 9.
13. הבחור שלמה בן לא"א כהר"ר מאיר ז"ל מזאלקווי הבירה הסמוך לק"ק לבוב, ולע"ע עוסק. ... בק"ק טורקא, נכד הרב הגאון אב"ד דק"ק רסיין. בן-דודתו של ניסן בהר"ר ישראל, דלעיל (11). בתקב"ד נשמט "הבחור". סדר. 1, 2, 4.
14. שמואל במוהר"ר אברהם זצ"ל בק"ק טורקא. מדפיס. 8, 11.
- קולופונים עם שמות הפועלים מצאתי רק בספרים אלה: 1, 2, 4, 5, 8, 9, 11.
- פרידברג, בדפוס פולניה, רשם את הפועלים האלה: 1, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13. כנראה שהיו בידי רק הקולופונים של הספרים: 2, 4, 9.
- פרידברג העיר על הפועלים כדלהלן:
- ל"ב: אלכסנדר: "הוא עבד בשנות תקנ"ב—תקנ"ג בדפוס לבוב".
- 111 ול"ב: "שניהם עבדו מכפר בדפוס זאלקווא בשנות תק"ט—תקט"ו".
- ל"א: "הוא עסק כל ימיו בהוצאות ספרים שונים, כאשר הבאתי בספרי זה בהרבה מקומות".

ההסכמות והמסכימים

רק בחמישה ספרים מהנדפסים בטורקא מצאנו הסכמות: (3, 4, 5, 7, 11). הסכמת הרב של טורקא, הרב ימ"מ מענדל, ניתנה לחמשת הספרים. חמ"י, הרב יחיאל מיכה לוטווק הראב"ד דפרעמסלא, הצטרף אליו בהסכימו על שני הספרים (4) ו-(11). עשרים ואחד רבנים נוספים הסכימו כל אחד על ספר אחד בלבד: ששה מסכימים לתשובות הגאונים בתראי (4), ו-14 על ס' הלכה פסוקה (5). מתוך נוסח ההסכמות נראה שהן נאספו על-ידי המחבר של ס' הלכה פסוקה ועל-ידי המהדיר ובעל כתב היד של תשובות הגאונים בתראי, — ולא נאספו על-ידי המדפיסים של טורקא, ומשום כך מסכימי הספר האחד אינם זהים למסכימים על הספר השני: ההסכמות כללו בדרך כלל איסור הדפסה חוזרת למשך 10 שנים מגמר ההדפסה בטורקא.

המסכימים לפי א"ב

1. מהור"ר אברהם אריה ליב בהקדוש מהר"ש כ"ץ. הלכה פסוקה (5).
2. הרב אהרן הלוי איטוגא (איטינגא) [בן הרב חיים יהודה איטינגא], האב"ד דק"ק רישא והגליל, תשובות הגאונים בתראי. (4).
3. הרב אריה ליב [בן הרב שמואל], אב"ד ור"מ דק"ק קרעמניץ והגליל. הלכה פסוקה. (5).
4. דוב במהור"ר אברהם. מגיד משרים דק"ק מעזרישט גדול וק"ק קאריץ. הלכה פסוקה. (5).
5. הרב חיים במהור"ר שמואל מבראד, מגיד משרים דק"ק ראוונע. הלכה פסוקה. (5).
6. הרב חיים כהן רפאפורט [בן הרב שמחה רפאפורט], אב"ד ור"מ דק"ק לבוב והגליל הלכה פסוקה. (5).
7. מהור"ר יואל בעל שם בה"ה כמהור"ר אורי היילפין מזאמשט. מפעלות אלקים. ההסכמה ניתנה למהדורת זאלקווי בשנת תפ"ה והועתקה למהדורות טורקא. (7,3).
8. הרב יוסף סג"ל [איטינגא בן הרב חיים יהודה איטינגא], אב"ד דק"ק חמעלניק. תשובות הגאונים בתראי. (4).
9. הרב יחיאל מיכל [לוטווק בן הרב שמואל מסלונים], הראב"ד דפרעמסלא והגליל. חמיו של הרב של טורקא. תשובות הגאונים בתראי וחוקים טובים. (11,4).
10. הרב ימ"מ (=יעקב משה מנחם) מענדל בן הרב דוד שמואל שמעלקא, רב העיר טורקא, ולאחר מכן רב העיר פרעמסלא. הסכמותיו: מפעלות א"וקים תקכ"ג, תשובות הגאונים בתראי. הלכה פסוקה, מפעלות א"וקים תקכ"ז, חוקים טובים. (3, 4, 5, 7, 11).
11. הרב יצחק אייזיק, אב"ד דק"ק ראווי, ומצ"פ בק"ק טוטשין ואגפיה. הלכה פסוקה. (5).
12. הרב יצחק הלוי הורוויץ [בן הרב יוקיל הלוי איש הורוויץ], אב"ד ור"מ דק"ק בראד. הלכה פסוקה. (5).
13. הרב יצחק סג"ל לנדא [בן הרב צבי הירש לנדא], אב"ד ור"מ דק"ק קראקא והגליל העליון. תשובות הגאונים בתראי. (4).
14. מהור"ר משה בהרב מהור"ר הלל מזאמושט. הלכה פסוקה. (5).
15. הרב משה יעקב, האב"ד דק"ק ליסקא. תשובות הגאונים בתראי. (4).
16. הרב נפתלי הירץ בהגאון מו' אביגדור, אב"ד דק"ק ווישניצא. שם משפחתו: לנדא-מרגליות. הלכה פסוקה. (5).
17. הרב נפתלי הירץ [אשכנזי בן הרב צבי הירש הלבדשטט]. הלכה פסוקה. (5).
18. כמהור"ר נפתלי הירץ בה"ה פ"מ משולם פייבוש מרגליות. הלכה פסוקה. (5).
19. הרב נפתלי הכהן מכונה הירץ בהרב הגדול ר' חיים כ"ץ, מו"צ אב"ד חונה בקלויז ור"מ דק"ק אסטרהא. הלכה פסוקה. (5).
20. הרב צבי הירש, אב"ד דק"ק מעזרישט גדול ואגפיה. הלכה פסוקה. (5).
21. הרב צבי הירש בהרב החסיד מוהר"ר זאב וואלף מזאלקווא. הלכה פסוקה. (5).
22. הרב צבי הירש מייזלש בן הרב שמשון מייזליש, האב"ד דק"ק לנצהוט. תשובות הגאונים בתראי. (4).
23. הרב שאול [מרגליות], האב"ד דק"ק קאמרני, בן [הרב מאיר מרגליות] האב"ד דגליל לבוב. תשובות הגאונים בתראי. (4).

חיים ליברמן

הדפוס העברי באוסטריה

הוספות ותיקונים לרשימת א. יערי ("עלי ספר", א–ב)

א. הוספות

1. דברי שלמה (באור פסוקי תנ"ך ופיוטים מהרש"ל), אוסטריה, תקנ"ד. 32 דף. 8°.

(עפ"י "רשימת הספרים העבריים שנדפסו בארץ רוסיה ומלכות פולין הנועדים לבא לשער המצבה", פטרבורג, 1894, עמ' 15. מחבר רשימה זו הוא הביבליוגרף הידוע ר' שמואל וינר). את מספר הדפים רשמתי עפ"י רשימת וונדרבר ב"ליטעראטורבלאט" שנה ח', עמ' 336. פרופ. ג. שלום מסופק אמנם בקיומו של ספר זה וכותב ("קריית ספר" כ"א, עמ' 293) שוונדרבר הוא היחידי שראה ספר זה, אבל קיומו הרי נתאשר ברשימת התערוכה הנ"ל.

2. משניות, עם פירוש... רבינו עובדי' מברטנורה: ותוספות יום טוב: ותוספות חדשים מהתסיד השלם הרב... כמחור"ר שמשון זצל"ה מהמלכות מאלטונא ומשאר הגאונים עם כל חלופי גרסאות ונוסחאות... ואלה מוסיף על הראשונים מסיני ועוקר הרים... מוהר"ר ישעיה בערלין נר"ו... ויקרא לו שם ראשון לציון. גם אלה לחכמים [וכו'] בנוסח הידוע. גדרוקט אין אוסטריה אין וואלינישען גיבערנעמאט מיט בעויליגונג איינר העכשט פערארדענטן קיזערליכן צענזור אין ריגע בשנת תק"ס לפ"ק. ע"י המדפיס... מוהר"ר שמואל במחור"ר ישכר בער סג"ל מדפיס באוסטריה. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... פאוול פערטראוויץ. סדר זרעים: [3], 132 דף. 4°. אותיות מרובעות ואותיות רש"י.

התיבות: משניות, תוספות חדשים וראשון לציון, נדפסו בצבע אדום. על השער ציור עציץ, ובתוכו אילן נושא פירות. משני צידיו כתובת: עץ חיים היא למחזיקים בה. מעבר לשער הסכמות: הרב זאב וואלף החונה בק"ק דובנא רבתי, יום ג', ג' אלול, תקנ"ט; הרב בצלאל ב"ר מאיר מרגליות החונה בק"ק אוסטריה והגליל, יום א', ח' אלול תקנ"ט. ניתנו למדפיס ר' שמואל למשך שמונה שנים.

בקולופון, שמות הפרעלים: מסדרים: ישראל ארי' ליב ב"ר צבי הירש יצ"ו; מנחם מן ב"ר פסח יצ"ו; ראובן ב"ר ברוך כ"ץ זצ"ל; הבחור יעקב שמואל ב"ר יצחק זצ"ל. עוסקים במכבש הדפוס: מנחם מן ב"ר יעקב מאוסטריה; משה ב"ר צבי הירש זצ"ל מאוסטריה; יחיאל ב"ר אריה ליב הלוי זצ"ל.

על טופס משניות זה שבידי כתבתי במאמרי "דפוס קארעץ" (סיני, ס"ט, עמ' רצ"ג, הערה 16) בתור השערה שהיה שייך פעם להמדפיס באוסטריה. השערה זו נתאמתה לי עכשיו, מכיוון שמצאתי בו בכמה עמודים שיש בהם תיבת "עכו"ם", רשום בכתב יד על הגליון: "צ"ל עכו"ם". ובעמודים שתיבת "עכו"ם" מצויה כמה פעמים רשום: "צ"ל בכל הדף עכו"ם". ז"א שהמדפיס הכין לדפוס מהדורה חדשה, ומשום שנגזר שלא להשתמש יותר בתיבת "עכו"ם" אלא ב"עכו"ם" (ראה במאמרי: "על ספר אהבת יהונתן", "עלי ספר" ב', עמ' 234), רשם המדפיס (ואולי הצנזור עצמו) על הגליון הוראה למסדרים, שיסדרו עפ"י טופס זה.

חיים ליברמן

אעפ"י שעל השער כתוב: "ואלה מוסיף... ראשון לציון... ", לא מצאתי "ראשון לציון" בחלק זה. אפשר שלא הדפיסוהו על הדף, כנהוג, אלא כולו בחלק האחרון, בסוף המשניות, ולא יכולתי לע"ע למצוא את החלק האחרון.

סדר קדשים: תקס"א, 163 דף. 4°. אותיות מרובעות ואותיות רש"י. נוסח השער כנ"ל, בהשמטת הפיסקא: "ואלה מוסיף..." ובהוספת רשיון הצנזור באמצע השער, בנוסח שאינו מצוי בדפוס רוסיא:

CORREGANTUR & IMPRIMATUR RIGA DEN 12 OCTOBER 1800
LEOELCON LESER

בעברית היה צנזור זה חותם: אלחנן בריל מן. צנזורה לספרים עבריים ברוסיא הנהיג לראשונה הקיסר פאוויל, בשנת 1797, וקבע את מושבה בעיר ריגא. אלחנן זה, יהודי גרמני, מחבורת הרמבמ"ן, היה הצנזור היהודי הראשון לספרים עבריים ברוסיא. בעקבות תלונות המדפיסים היהודים על קשיי התקשרות עם הצנזורה, משום רחוקה של ריגא ממקומות הדפוס שהיו אז רובם בעיירות קטנות באוקראינא, העבירו בשנת 1802 את מקומה לוויילנא, ומאז התחילו לכתוב על שערי הספרים: ברשיון הצנזורה אשר באקאדעמיא דוויילנא. (והשווה עלי-ספר ו'—ז', עמ' 211, מס' 12 א'— העורך).

3. א ש ל י ר ב ר ב י [שלחן ערוך יורה דעה עם פירושים], לפני תקס"ב. בהתנצלות המגיה, ר' משה צבי הירש ב"ר אברהם הלוי מווישנאוויץ וכעת מתגורר פ"ק אוסטרהא, שבספר "אשלי רברבי", אוסטרהא, תקס"ב (מס' 15 פרשימת יערי) כתוב: "... וכבר מילתי אמורה בהתנצלותי בסוף ספר י"ד [יורה דעה] שנדפס פה בדפוס הרבני... מ' שמואל סג"ל מדפיס דפה, וכעת זיכני ה' להגיה שוב שנית גם זה ספר י"ד שנדפס ג"כ בדפוס של ה"ה מהר"ש הנ"ל, עם הוספה לטובה פ' מספיק ספר פרי מגדים... וגדול כבוד האחרון מן הראשון...". הרי שקיימת מהדורה של ספר זה, בלי ספר "פרי מגדים", עוד מלפני תקס"ב. (והשווה עלי-ספר, ו'—ז', עמ' 210, מס' 6 ג'— העורך)

4. קיצור שני לוחות הברית, עם מהדורא בתרא. העתק הנהגת טובות וישרות... עם הגהות וחדושי דינים מספרים חדשים וגם ישינים מה שלא נמצא בספר... שני לוחות הברית הנ"ל. אשר איזן תיקן וליקט האלוף התורני כמהור"ר יחיאל מיכל בן הר"ר אברהם סג"ל עפשטיין אשכנזי. ועתה נדפס מחדש עם תוספות לקוטי בתר לקוטי... בדפוס הנאה ומשובח... על ידי המדפיס הרבני... מהור"ר אהרן בהמנוח מהמו"ר יונה זצ"ל באוסטרהא תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאוולוויטש... בשנת שני לוחות הברית [=תקס"ד] לפ"ק. 86 דף. פגינציא משובשת. אותיות מרובעות ואותיות רש"י לסירוגין. מעבר לשער: הסכמת הרב ר' בצלאל בהרב ר' מאיר מרגליות החונה פ"ק אוסטרהא והגליל, מיום ב' חי סיון תקס"ב, למשך שמונה שנים, על שמו של ר' אהרן ב"ר יונה. נראה שנפלה טעות בפרט, כי יום ב' ח"י סיון אינו מתאים לתקס"ב אלא לתקס"ד. הערות על רשימת ספר "קיצור של"ה" ב"בית-עקד-ספרים", ראה במאמרי: "דיסקוסיע", ייוואבלעטער, 32, עמ' 319.

5. משניות, חלק ראשון: זרעים, מועד, נשים, עם פירוש קב ונקי אשר יאמר עליו כי הוא זה המועט המחזיא [צ"ל: המחזיק] את המרובה... ולהקל על הקורא הדפסנוהו בכרך קטן... להיותו אתו בביתו ובצאתו, ובאותיות ונייר ודיו היותר נאים... באוסטרהא. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלעקסנדר פאוול-

וויטש... על ידי המדפיס הרבני מהור"ר שמואל במהור"ר ישכר בער הלוי בשנת תקס"ה לפ"ק. [1], 87 דף, 16°.

הסכמות: ר' לוי יצחק במהור"מ אבד"ק ברדיטשוב, יום ד' אדר"ח אדר ראשון תקס"ה; ר' בצלאל בהרב ר' מאיר מרגליות אב"ד ור"מ דפ"ק אוסטריה והגליל, יום ט"ב חשון תקס"ה; ר' מנחם מענדל אב"ד ור"מ דק"ק ראוויץ, יום ג', ו' אדר ראשון תקס"ה. ניתנו למשך עשר שנה להמדפיס ר' שמואל (ספק אם מספר הדפים שרשמתי נכון, ואין הספר תחת ידי כעת).

6. ש ב ט מ ו ס ר , אהובי רבותי מאנן און פרויאן: טוט דש שיני ווערק שואין: דען דש חשוב און ווערדיג (ספר) האבן מיר אין טייטש טון שטעלן: מיר האפן דש עש גאט און די וועלט ווערט זייער וואול גפעלן... קומט צו לויפן: און דש ספר נחמד צו קויפן: און טוט אייער געלט ניט דראן שיאן... גם אלה לחכמים [וכו'] כנוסח הידוע]. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... נדפס באוסטריה בשנת תקע"ה לפ"ק. 68 דף. אותיות צו"ר. בלא המקור העברי. המחבר: ר' אליהו הכהן מאזמיר.

[השווה: יערי, 53].

מעבר לשער רק הסכמה אחת של ר' בצלאל מרגליות מאוסטריה, יום ה' פ' חקת כ"ח סיון דעת חכמה [=תקמ"ז]. תאריך זה, כמובן, איננו יכולים לקבל, ואם נאמר שנשמטה כאן אות ל' של "לדעת" יצא לנו תקע"ז, וגם זה סותר לתקע"ה שעל השער. זאת ועוד אחרת. בטופס שרשם יערי שתי הסכמות, ובטופס זה רק הסכמה אחת בלבד. על כרחינו אנו מוכרחים לומר שלפנינו מהדורת זיוף, אחרי תקע"ה, ואולי מזויף גם מקום הדפוס, כרגיל בדפוס רוסיא.

על תרגום ידיי חדש לספר זה, ראה מה שכתבתי במאמרי: "לתולדות הדפוס ברוסיה-פולין", "עלי ספר", א', עמ' 137.

7. סדר הושיענות, עם פירוש צח על לשון אשכנז ובכתב אשורית אשר הועתק מסידור שער השמים. גם אלה לחכמים [וכו'] כנוסח הידוע]. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... נדפס באוסטריה לפרט הו"ש נא את שארית ישראל [=תקע"ו]. 40v דף. 16°. הפנים והתרגום באותיות מרובעות ומנוקדות.

מעבר לשער: הסכמת הב"ד דייני צדק דפה ק"ק אוסטריה מיום ב' ט' אלול תקע"ו. חתומים: הקטון אריה ליב ב"ר חיים סג"ל; הקטון אברהם ב"ר יצחק וללה"ה; נאום יהודה ליב במהור"ר מתתיהו וללה"ה.

דף אחרון: אתה הראת לשמחת תורה.

הנוהג הוא להוציא את התאריך מאותיות הגדולות של הפרט. יוצא מן הכלל ספר זה, שהתאריך יוצא בו דוקא מהאותיות הקטנות. ולא נודמן לי לראות אחר דוגמתו.

8. תהלים, דבר חדש אשר לא היו! לעולמים ספר תהלים עם פירוש מספיק בלשון אשכנז ובכתב עברית ולשון לעז עם נקודות... גם עם פ"י קיצור אלשיך בשלמות וגם כמה מעלות... גם אלה לחכמים [וכו'] כנוסח הידוע]. גדרוקט אין אוסטריה אין וואלינגטן גיבערנמט מיט באויליגונג איינר העכשט פערדענטען! קייזערליכן צענזור אין ווילנא. גדרוקט ביא ר' אהרן מדפיס באוסטריה. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... תקע"ו לפ"ק. [250] דף. 8°. הפנים והע"ט באותיות מרובעות מנוקדות, וקיצור אלשיך באותיות רש"י. התיבות: תהלים, באוסטריה, נדפסו בצבע אדום.

על השער ציור ידי כהן, ותחתיתו: "פרופס". א. יערי ב"דגלי המדפיסים", מייחס דגל זה לדפוס סדילקאב.

מעבר לשער מודעה רבה: איך שה"ה הרבני הנגיד מוה' אהרן בהמנו' מוה' יונה יצ"ו קנה מיד ה"ה הרבני מ' עקיבא במוה"ר יונה סג"ל הסכמה הנ"ל[?] בכתובה ומסירה ובק"ג א"ס [=ובקנין גמור אגב סודר] ועפ"י עדות כשרים, והוסיף ר' אהרן הנ"ל פירוש קיצור אלשיך. ההסכמה גופא לא נדפסה כאן.

9. מחזור מן ראש השנה ויום הכפורים ושלש רגלים, כמנהג פולין פיהם ומעלהרין וליטא ורייסין. גשתנה למעליותא: בתוספות מרובה: סידורי דקראי מקראי קודש במועדם ועוד נוסף דברים רבים... במקום אשר המדפיסים הקודמים הציבו ציונים לחפש הנה והנה ובהשנות לפעמים סדרי הפיוטים לשבת ולחול... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... גם אלה לחכמים [וכו'], כנוסח הידוע]. באוסטרהא. בשנת תקפ"א לפ"ק. בטופס שלפני חסר הסוף, מאמצע יוצר ליום שני של חג השבועות. 8°.

התיבות: מחזור, ראש השנה, יום הכפורים, שלש רגלים, באוסטרהא — נדפסו בצבע אדום. מעבר לשער רשיון הצנוורה בפולנית מיום 10 גראדניע 1821.

10. סדר קינות לתשעה באב, גם הוספנו מגילת איכה וגם הוצגנו[!] על אותיות גדולות ונייר יפה ובדיו שחור... וגם הוגהו בכל תוקף עוז... תחת ממשלת אדונינו הקיסר אלכסנדר פאולאוויטש... מודעה רבה כי לא כגוים [וכו'], כנוסח הידוע]. באוסטרהא. בשנת תקפ"א לפ"ק. [72] דף. 8°.

ציור ידי כהן בלא תיבת פרופס" (מס' 190 ב"דגלי המדפיסים" של יערי, והוא מיחסו לדפוס אליעזר פייוויל).

11. סדר תקון ליל שבועות והושענא רבה, על פי הסדר מספר שני לוחות הברית וכוונת השמות מהאר"י זלה"ה עם כל המעלות שהיה בתיקון שנדפס באמשטרדם... והוספנו אקדמות לחג השבועות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... באוסטרהא. מודעה רבה כי לא כגוים [וכו'], כנוסח הידוע]. בשנת והגית בו יומם ולילה לפ"ק [=תקפ"ג]. [141] דף. 8°.

ציור כנ"ל: ידי כהן על השער בלא תיבת "פרופס".

12. תמשה תומשי תורה, עם פי' רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים. ע"י השותפים הא' הרבני הנגיד מוה' אברהם קלאהרפיין והשני הרבני מוה' דוד בהמנוח מוה' יצחק מרדכי זצ"ל. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... בשנת תקפ"ד לפ"ק באוסטרהא. שער מצוייר.

חלק חמישי: ספר דברים. 102 דף; איכה וקהלת: 20 דף. 8°.

הפנים ותרגום אונקלוס: אותיות מרובעות ומנוקדות, והפירושים באותיות רש"י.

13. תהלים, אשר נדפס מהודר בכל מיני יופי מנוקה מכל סיג ודופי מנוקה בשלש עשרה גפה... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... מודעה רבה כי לא כגויים [וכו'], כנוסח הידוע]. באוסטרהא. בשנת תקפ"ד לפ"ק. 8°.

בידי רק צילום השער. את גוף הספר לא יכלתי לע"ע למצוא.

14. תמשה תומשי תורה, חלק שני: שמות, עם פי' רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים. בדפוס קלאהר פיין בשנת תקפ"ו לפ"ק באוסטריה. 140 דף. 8°.

הפנים ותרגום אונקלוס באותיות מרובעות מנוקדות, והפירושים באותיות רש"י.

15. חמשה תומשי תורה, חלק שלישי: ספר ויקרא, עם פי' רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים. ע"י השותפים הא' הרבני... מו"ה אברהם קלאהר פיין: והשני הרבני מוה' דוד בהמנוח מוה' יצחק מרדכי... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאויטש. בשנת תקפ"ו לפ"ק באוסטריה. 100 דף. 8°.

הפנים ותרגום אונקלוס אותיות מרובעות מנוקדות והפירושים אותיות רש"י. השער עם מסגרת מצוירת. אחרי הפטרת בחוקותי לפני שיר השירים — ציור העיגול של ר' אהרן מדפיס, בהשמטת שמו מתוכו.

16. סדר תיקון ליל שבועות וגם ליל הושענא רבה. על פי הסדר מספר שני לוחות הברית וכוונת השמות מהאר"י זלה"ה עם כל המעלות שהיה בתיקון שנדפס באמשטרדם ומעלות יתרות נודעת לנו שהוספנו אקדמות לחג השבועות... תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאויטש. על ידי השותפים האחד הרבני מוה"ר אברהם קלאהר פיין: והשני הרבני מוה' דוד בהמנוח מוה' יצחק מרדכי זצ"ל. באוסטריה. בשנת תקפ"ו לפ"ק. 136 דף. 8°.

התיבות: ליל שבועות, הושענא רבה, באוסטריה, בצבע אדום.

17. חמשה תומשי תורה, חלק שלישי: ספר ויקרא. עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים. ע"י השותפים הא' הרבני... מוה' אברהם קלאהר פיין: והשני הרבני מוה' דוד בהמנוח מו"ה יצחק מרדכי זצ"ל. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... ניקאלאי פאוולאויטש. בשנת תקצ"ב לפ"ק באוסטריה. 100 דף. 8°.

הפנים ותרגום אונקלוס באותיות מרובעות מנוקדות, והפירושים באותיות רש"י. השער עם מסגרת מצוירת.

18. חמשה תומשי תורה, חלק חמישי: ספר דברים. עם פירוש רש"י ותרגום אונקלוס ועם בעל הטורים... באוסטריה. [תקצ"ב] 1832. [122] דף. 8°. פגינציה משובשת. השער עם מסגרת קישוט. הפנים ותרגום אונקלוס באותיות מרובעות מנוקדות, והפירושים באותיות רש"י.

19. שלחן ערוך מטור אורח חיים. תקצ"ו. שני שערים: שער ראשון: שלחן ערוך מטור אורח חיים עם באר היטב ואשל אברהם ועתה נתוספו שני חבורים חדשים האחד... שערי תשובה והשני... יד אפרים אשר נדפסו פעם ראשון בדובנא בשנת שיערי תשובה ועתה נדפסו פעם שנית ע"י הרבני... אליעזר פייבל אייזין בארג בשנת תקצ"ו לפ"ק באוסטריה. תיבות: אורח חיים, באוסטריה, נדפסו בצבע אדום. השער מקושט במסגרת קישוט.

מעבר לשער: רשיון הצנזור לעזר בורובסקי מיום 30 אפריל 1934. ברוסית.
שער שני: שלחן ערוך מטור אורח חיים. חברו הגאון... יוסף קארו עם
חדושי דינים שהשמיט והוציאם תגאון מהור"ר משה אסרלש... ועם באר
הגולה [מאת הרב משה רבקה] ועם באר היטב ממהור"ר יהודה אשכנזי דיין
דק"ק טיקטין ועם חדושי דינים מתוך ספר אבן העזר [מאת הרב עוזר ב"ר
מאיר אבד"ק קלימנטוב] ועם ילקוט חדש משו"ת ופוסקים... שחיבר הרב...
אברהם אופנהיים נר"ו וקרא את שמו אשל אברהם. ואלה מוסיף על
הראשונים... שני חבורים... האחד... שערי תשובה, מאת ר' חיים מרדכי
מרגליות החונה פה ק"ק דובנא רבתי, והשני... יד אפרים, מאת הרב אפרים
זלמן מרגליות מבראד [שערי תשובה] — ילקוט מיותר ממאתים שו"ת ושאר ספרים.
יד אפרים — הגהות וביאורים בשו"ע וט"ז ומגן אברהם באוסטרהא. בשנת
תקצ"ו לפ"ק. [8], 371 דף. 8°.

הסכמות: ר' יעקב אב"ד ור"מ דק"ק ליסא, יום א' ב' מרחשוון, תק"פ; ר' משה
סופר אב"ד ור"מ דק"ק פרעשבורג, יום ה' ב' אלול תקע"ט; ר' ארי' ליב לבית
קצנאלפוגן אב"ד ור"מ דק"ק בריסק דליטא, יום א' ט"ו אלול תקע"ט; ר' אברהם
יהושע העשיל אב"ד דק"ק אפטא, יום ו' לחודש טבת תק"פ, פ"ק מעוזבו; ר' דוב
בער בן הגאון מוה' שניאור זלמן נ"ע מק"ק ליובאוויטש, אור ליום ה' כ"ה
תשרי תק"פ.

מהסכמות של ה"חתם סופר":

"...מרב גבהם הביטו ושמו פניהם אלי כתוב להיות מסכימי קום... ולא נעלם
ממני כי אני איני כדאי שישלחו אלי הגאונים הללו אך מלתי כבר אמורה במקום
אחר כי לבי לחוקקי ישראל רבותינו הקדושים שבזמנינו קרוב למאה שנים אשר
נהגו סלסול בעצמם והדפיסו ספרן של צדיקים מבלי נטילת הסכמה ולא נמלכו
בקטנים מהם, ועי"ז בעו"ה נשתלחה מארה בהדפסת ספרי מינים ונתפשטו בישראל,
ואילו לא ה' אדם קונה ספר בלי הסכמה היינו ניצולים מזה וכיוצא בו, והגאונים
הללו עבדו עובדא בנפשיהו ונמלכו בקטן כמוני ומהם יראו וכן יעשו כל
חוברי חבר...".

ההסכמות הללו כבר נדפסו בדפוס הראשון, דובנא, תק"פ.

מעבר לשער השני: שטר מכירה. ר' אליעזר שלמה מרגליות, בנו ויורשו של המחבר
ר' חיים מרדכי, מכר את זכותו, הן בגוף הספר והן בהסכמות, לר' אברהם ב"ר צ'
(אולי ממשפחת המדפיסים בראדוויל) יום ו' ה' חשוון תקצ"ד בסלאוויטא.
את החלק השני לא יכלתי למצוא לע"ע.

ב. הערות ותיקונים

[1] אהבת יהונתן, תק"ן, נוסף על מה שכתבתי במאמרי: "על ספר אהבת יהונתן", "עלי ספר", ב', עמ' 232—234, יש להדגיש, שבין שמות הרבנים המסכימים נזכר ר' נחום משרנוביל בברכת המתים: "וצוק"ל", והוא נפטר בשנת תקנ"ח.

[3] אור עולם, בהסכמת דייני אוסטרהא יש לתקן: במקום ר' ישראל צ"ל ר' יואל, ובמפתח ההסכמות יש למחוק את שמו של ר' ישראל זה.

[6] מגיד דבריו ליעקב, נדפס בשנת מגיד דבריו ליעקב חוקיו ומשפטי לישאל [=תקנ"ד].

בטופס שבידי, שמות המדפיסים ניתנו בנוסח זה: בדפוס המשותפים ה"ה הרבני המופלג מו' אברהם בהמנוח מו' / יצחק אייזק ז"ל חתן החסיד מו' שלמה / מלויצק והשני ה"ה הרבני הראש מו' אליהו / בהמנוח מו' יעקב ז"ל סג"ל מק"ק קארעץ. אפשר שינויי שערם כאן ואפשר שמכיוון שהחלק התחתון של השער היה חסר בטופס של יערי ניסתו מדעתו עפ"י השערה.

[8] משנת חכמים, בקולופון של סדר קדשים יש שינויי טופסים ברשימת הפועלים. בטופס אחד, המסדרים הם: מנחם ב"ר יצחק יעקב סג"ל מקארעץ; הבחור משה אהרן ב"ר זלמן מאוסטרהא. במכבש הדפוס: פסח ב"ר ברוך מאוסטרהא; ניסין[!] ב"ר יוסף. בטופס שני המסדרים הם: יצחק ב"ר ישכר בער סג"ל מקארעץ; אזייק[!] ב"ר זלמן מאוסטרהא. במלאכת הדפוס: ניסין ב"ר יוסף; במלאכת הקודש: משה ב"ר צבי הירש מאוסטרהא.

[15] אשלי רברבי, תקס"ב. יערי כותב שבהסכמת ר' בצלאל מרגליות נפלה טעות בפרט, ובמקום תקס"ד צ"ל תקס"ב. בטופס שלפני אין שום טעות דפוס; הפרט הוא: בויתשה לצדקה [=תקס"ב]. תמיהני שבמספר הדפים לא מנה יערי את פירוש "פרי מגדים" שנדפס אחרי כל הלכה והלכה (וכן גם במס' 38 דלהלן).

[25] תיקוני הזהר, תקס"ה. בשנת תקס"ט נדפס במעזריטש גדול ספר זה, ועל השער כתוב: "...ע"פ כח ורשות מהסכמות הרבנים... כפי שנדפס ק"ק אוסטרהא בשנת תקס"ג וכעת בתוך המשך של ההסכמות הנ"ל נדפס פעם שנית אצל ר' אהרן מדפיס פה ק"ק מעזריטש גדול...". מעבר לשער הסכמת ר' בצלאל מאוסטרהא משנת תקס"ד. הרי לפנינו שלשה תאריכים: תקס"ג, תקס"ד ותקס"ה. כיצד לתווך אותם עם "נדפס פעם שנית" של תקס"ט? מוכרחים אנו לומר כי תקס"ג הוא טעות הדפוס וצ"ל תקס"ה (והרי בלא"ה א"א לגרוס תקס"ג, שהרי עדיין לא עבר זמנה של ההסכמה לשש שנים למדפיס ר' שמואל בשנת תקנ"ח—מס' 10 של יערי). תקס"ד גם הוא טעות הדפוס וצ"ל תקס"ט. נשאר נכון רק תאריך תקס"ה, ותקס"ט שני לו.

[27] טורי זהב, תקס"ו. יערי כותב שבטופס שלפניו חסר הסוף. באמת היה בידו טופס שלם שרשמו כמצורף למס' 32, והוא הוא אותו מס' 27 זה, שהמדפיסים הוציאוהו לשוק לתוד וגם במצורף למס' 32. יש להעיר שבהסכמתו של ר' לוי יצחק מבא"ד מצויים שינויי טופסים. יש טופסים בנוסח זה: עלה במחשבתו... מוהר"ר אהרן בהמנוח מוהר"ר יונה מדפיס דפה ק"ק אוסטרעא... לקבעו בדפוס על כן באתי לגזור בגזירת נחש על משיגי גבול להדפיסו פעם שנית... ומצויים טופסים עם נוסח זה: "...לקבעו בדפוס פעם שנית על כן באתי לגזור בגזירת נחש על משיגי גבול להדפיסו פעם שלישית...". אין ברור אם אחד מהם מוטעה והשני מתוקן ואיזה מהם המוטעה ואיזה המתוקן.

[32] אפי רברבי, תקס"ו. יש להעיר שיש טופסים בהם הדפים קנ"ו—קנ"ז (שמות נשים) מסודרים בסידור אחר ובאותיות אחרות.

[45] סליחות, תקע"ד. אין מקומו כאן, כי לא נדפס בשנת תקע"ד, מכיוון שנדפס תחת ממשלת הקיסר ניקאלאי פאולאוויטש שעלה על כסא מלכותו בשנת תקפ"ה, וראה לעיל ברשימת יערי מס' 18.

[46] עץ חיים, תקע"ד. כבר רשמתי מהדורה זו ברשימה ארוכה של מהדורות ספר זה שפרסמתי ב"ייוואבלעטער" כרך 36, עמ' 315, מס' 17.

[64] מעבר יבק, תקע"ח. יש להעיר שתיבות "מעבר יבק" על השער נדפסו בצבע אדום, ויש טופסים בשינויים קלים על השער.

[68] הגדה של פסח, תקע"ט. יש להוסיף שעל "חד גדיא" נדפס פירוש "מטה אהרן". בעמוד האחרון יש שינויי טופסים: בטופס הסמינר ע"ש שכטר בניו-יורק נדפס אחרי "חד גדיא" קולופון עם שמות הפועלים. בטופס ליובאוויטש נשמט הקולופון ובמקומו נדפס פירוש הגר"א ל"חד גדיא".

[69] מהר"ם שיף, תקע"ט. בידי שלשה טופסים שונים זה מזה בשעריהם ובהסכמות.

א) זה שרשם מר יערי. על רשימתו יש להוסיף שלש הערות: (1) התיבות "מהר"ם שיף" וב"אוסטרעא" על השער נדפסו בצבע אדום. (2) מעבר לשער רשיון הצנזורה בדרך לא רגילה. חתומים שני צנוזרים: הראשון כותב, בפולנית, שספר זה, בשם חידושי הלכות, הוא פירוש על איזה מסכתות התלמוד, ביצה כתובה גיטין בבא מציעא וחולין שחיבר רב מפורסם מאיר שיף מפרנקפורט דמיין, ונדפס בשנת 1811 בעיר פאריז, ואין בו שום דבר נגד חוקי הצנזורה, ותותם: י. מארקושעוויץ. והשני כותב, גם הוא בפולנית, שעל סמך עדותו של הקדום הוא מתיר להדפיס ספר זה ותותם: צ. גאלאנסקי. יום 5 לוטי 1819. ז.א. שסמך על הראשון ולא בדק את הספר מחדש. אחר זה — הנוסח הידוע: גם אלה לחכמים וכו', ואחר זה שתי הסכמות, ובדף נוסף, עוד שבע הסכמות. (3) בסוף מסכת גיטין קולופון: "על ידי... המסדר אותיות אברהם שלמה במהר"ר נחום זצ"ל מק"ק אוסטרעא", וציור ידי

כהן עם תיבת "פרופס" (מס' 191 ב"דגלי המדפיסים" של יערי, והוא מייחסו שם לדפוס סדילקאב).

ב) טופס שני. שלשת התיבות הנ"ל בצבע אדום הם בטופס זה בצבע שחור. נוסח השער מסודר בסידור אחר. תיבת "פאריצק" שבסיום הנוסח נדפסה בשיבוש: "פראציק", העיגול עם שמו של המדפיס אהרן בר' יונה נשמט ובמקומו ציור דגל המדפיס של דפוס סדילקאב. מעבר לשער נשמט רשיון שני הצנוורים הנ"ל, ונוסח גם אלה לחכמים, ונשארו רק שתי ההסכמות בסידור אחר מטופס הנ"ל. שבע ההסכמות שבדף שאחרי השער נסדרו בסידור אחר וכן הדף שאחרי ההסכמות (הקדמת נכד המחבר וחברי המגיה) בסידור אחר. בגוף הספר אין שום שינויים. ג) טופס שלישי. שער מסודר בסידור אחר עד תיבת: פאריצק. בעיר האדון הגראף החסיד טאדעש טשאצקי ... בדפוס ... האברך ... שלמה בן הגביר ... חנינא יצ"ו. תחת ממשלת אדונינו הקיסר... אלכסנדר פאולאוויטש... ותשלם המלאכה יום שהוכפל בו כי טוב: יו"ד לחודש ניסן התכמה תת"ה בע"ה [תק"מ] הפרט, כמוכן, מזויף. על השער ציור מצבה ובראשה פרח. מעבר לשער נשאר חלק. ההסכמות נדפסו בדף שאחרי השער בסדר אחר ובסידור אחר ומהן נשמטה ההסכמתו של הרב ר' אפרים זלמן מרגליות. העדויות על מכירת הזכות על ההדפסה שבשני הטופסים הנ"ל אינן בטופס זה.

יש להעיר עוד שמספר הדפים ברשימת יערי הוא משובש. הוא לקח בחשבון רק את הפגינציה השניה. הנכון הוא: [3] צו, לט—צד, כג, כד דף.

מנוסח העדות על מכירת זכות הדפסת הספר: "... איך שמכרנו את הזכות מהדפסת ספר מהר"ם שייף עם היפוי כח והסכמות הגאונים משלושה מדינות על הדפסתו מחדש... לכבוד הרב מו"ה ליבוש אב"ד דק"ק לקאטש בסך שלשים אדומים לסלק בעד הסך הנ"ל ספרים התרפים לזביני במקח השוה וגם אוף לאג מאה שטיק יהיה לנו מאת הרב הנ"ל בכל מקום אשר ידפיס...". אין ברור לי פירושו של המונח הידי "אויף לאג". ב"גריוסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך" באנד 1, נויארק, תשכ"ב, עמ' 454, בערך "אויפלייגער" מפרש מונח זה "זעצער", כלומר מסדר בדפוס. ומצטט מהסכמתו של ר' חיים ראפאפארט מאוסטרדא על ספר "מדרש רבות" אוסטריה 1839 (בשנה זו כבר לא היה קיים הדפוס באוסטרדא, שנסגר בגזירת הדפוסים העבריים ברוסיה בשנת 1836, ומן הסתם טעות הדפוס כאן וצ"ל 1834 והכוונה למס' 117 ברשימת יערי), שאוסר על המדפיסים להדפיס שנית את הספר בלא רשות המו"ל "וגם על הקונים ועל המסייעים ועל האויפלייגערס "חל האיסור". מסופקני בנכונותו של הפירוש הזה.

בהסכמות לספר זה ישנה ערבוביא בנוגע להגבלת זמן זכותו. אחת גיתנה למשך שמונה שנים, שלש לעשר ושלש לחמש עשרה שנה. מענין כיצד היו נוהגים אז במקרה של הלכה למעשה. אם למשל, מדפיס מתחרה סמך על ההסכמה לשמונה שנים והתחיל בהדפסת מהדורה חדשה, ומקבל ההסכמות, בהסתמכו על ההסכמות של ט"ו שנה, מוחה בידו בטענת השגת גבול, עם מי כאן הצדק? מכיוון שהרבה לא קבעו מלכתחילה זמן אחד לכל ההסכמות יש לחקור על איוה בסיס קבעו המסכימים ספר ומונו.

[71] פרי מגדים, תק"פ. יש להעיר שהספר כבר נדפס בשנת תקע"ט

בסדילקאב, באוסטרהא תק"פ נדפס רק שער חדש לטפסים של סדילקאב. ר' מנחם מענדל ב"ר יעקב קאפל, שקיבל בשנת תקע"ט את ההסכמה להדפסת ספר זה, מכרה כעבור שבוע, לחותנו ר' יצחק ב"ר אשר ושותפו ר' אברהם ב"ר משה (שני חלקים בהסכמה לחותנו ושליש אחד בה לשותפו), שניהם תושבי סדילקאב ועוסקים במלוח"ת, והם הדפיסו את הספר באותה השנה, תקע"ט, בעירם סדילקאב (לפי הקישוט שעל השער — בדפוס בליטש). מסתבר שלאחר זמן מכרו את הטפסים להמדפיס ר' אהרן מאוסטרהא, והלה הסיר מהם את השערים של סדילקאב תקע"ט, והחליפם בשער משלו, אוסטרהא, תק"פ, ודגלו עליהם (דגל זה חסר ב"דגלי המדפיסים" של א. יערי).

[82] סדר ברכת המזון, תקפ"ה. לרשימת יערי יש להוסיף שבסוף העמוד האחרון נדפסה הסכמת ר' אפרים מסדילקאב בכותרת זו: "תורף הסכמה שניתנה על ההגדה בציורים". "בא לפני מוהר"ר אהרן בר"י [=ב"ר יונה] מדפיס באוסטרהא ואמר שרצונו להדפיס אגדה של פסח עם פירושים אלשיך וגבורות ה' ועם ציורים השייכים לכל מעשה בכדי שיראו התינוקות וישאלו... ואמר לפני שטרך בנו המופלא כמהור"ר יצחק מרדכי זה זמן כביר עד שהוציא הדבר מכח אל הפועל במלאכת הציור...". הסכמה זו היא העתקה בשינויים מההסכמה על הגש"פ תקע"ט (מס' 68 הנ"ל) בהוספת הכותרת הנ"ל בהדגשת ענין הציורים ובהכנסת בנו של המדפיס לענין הציורים (במס' 68 הנ"ל הנוסח הוא שהמדפיס בעצמו טרם בענין הציורים ואין זכר לבנו). אין ברור אם ר' אפרים בעצמו שינה והוסיף בהסכמתו, או שהמדפיס לא היסס לשנות את ההסכמה למטרותיו.

הסכמה זו תאריכה במס' 68 הוא יום ג', י"ג תשרי, ובמס' 82 — יום ג', י"ז תשרי. הנכון הוא י"ג תשרי, כי י"ז תשרי אינו חל לעולם ביום ג'. הפרט בשתייהן הוא: בל ב טוב כפול ולא זכיתי לפענת את פירוש. מספר הדפים הוא לא 32 אלא 30.

[102] רזיאל המלאך, זה ספרא דאדם קדמאה שנתן אל רזיאל המלאך... משמע שלא המלאך נתן את הספר לאדם קדמאה אלא להיפך אדם קדמאה נתן את הספר למלאך רזיאל... מסתבר שיד הבחור הועצער באמצע.

[104] ישועות משיחו, תקפ"ח. יערי כותב שר' אפרים ביסלכיש כותב בהקדמתו שאחיו ר' מרדכי ליב נפטר בטרם הספיק להדפיס את הספר. אילו קרא יערי את ההקדמה קריאה של ממש היה מוצא להיפך, שר' אפרים מברך את אחיו ר' מרדכי ליב בברכת החיים: יאריך ימים, ומאחל לו הצלחות. ברכתו גם נתקיימה ור' מרדכי ליב האריך עוד ימים הרבה, למעלה מעשרים שנה, והספיק להדפיס עוד כמה כת"י. האח שנפטר הוא אח שני, בשם בנימין, שלא היתה לו כל שייכות להדפסת הספר. ר' מרדכי ליב ביסלכיש זה היה מוכר ספרים ומו"ל כתבי יד ישנים, חובב ואספן כתבי יד ישנים, שכמה מהם הדפיס במשך שנות תקפ"ח—תרי"ב. בהקדמתו לספר "מאמר יקו המים" לר"ש אבן תבון, שהדפיס בשנת תקצ"ז, הוא כותב קצת מתולדותיו ומההפתקאות שעברו עליו ומחיפושיו אחרי כת"י ישנים. הספר הראשון שהדפיס מכת"י היה ספר "ישועות משיחו" זה, שהרב זונצהיים מפאריז מצא את

כתה"י שלו באוצר הספרים של הקיסר נאפוליאון ומסרו לידי להביאו לדפוס. הספר האחרון שהדפיס הוא ספר "הפליט". בהקדמתו לספר זה הוא כותב שהוקין וכחו כשל, ואין ביכלתו יותר לעסוק בענייני פרנסה, ורצונו למכור את כתה"י שאסף למי שידע את ערכם, ומכיוון שהוא מבין שלא יגיעו עוד לדפוס החליט להדפיס לכל הפחות רשימה מהם, שישאר זכרם בעולם, ופנה לד"ר צונץ, המומחה לדבר, בבקשה להעריך רשימה מהם. הלה קבל את ההצעה וערך את הרשימה (70 כת"י ועשרה אינקונבלים), והתוקר שניאור זקס הוסיף עליה הערות חשובות והוא הדפיסה, בשם "הפליט", בברלין בשנת תר"י, סמוך לפטירתו (לפי נ. מ. גלבר ב"תולדות יהודי ברוחי" נפטר ר' מרדכי ליב בשנת 1851).

יערי כותב עוד, שהספר נדפס בשנת תקפ"ח, ותקפ"ו היא רק שנת כתיבת הקדמתו של ר' אפרים. באמת גם ההקדמה נכתבה בשנת תקפ"ח, ולכן כתב ר' אפרים לא כראוי "בשנת תקפ"ו", אלא "שנת בתקפ"ו", כלומר, גם אות ב' באה בחשבון =תקפ"ח.

בהדפסת ספר זה יש כמה תמיהות הדורשות פתרון. על עצם העובדה שהעלימו את מקום הדפוס ואפילו הוסיפו הטעיה מכוונת "נדפס בקארלסרווא" אין לתמוה, שכן מצד תוכנו אי-אפשר היה בשנים ההן להדפיסו ברוסיה. מרשימתו של יערי אמנם אין לעמוד על טיבו של ספר זה, ונדמה שהוא פירושים על אגדות חז"ל, אך באמת הוא ספר פולמוס נגד ספרי וויכוח של מומרים-נוצרים (מתפקדים בלשון המחבר), שבשנים קודמות היו מכריחים את רבני ישראל להתיצב לוויכוח עמהם, וגם כתבו ספרים שבהם רצו להוכיח דוקא מאגדות התלמוד ומדרשי חז"ל שהמשיח כבר בא והוא הוא משיחם. והרי דברי המחבר בהקדמתו לספר זה: "...ויעשו להם האנשים הפורעים בלשונינו ספרי מינים וחבורי פקורי כאשר עשה המופקר הגדול שמו בישראל לפני לחדקו יש"ו¹ ראש הפוקרים... על כן אמרתי אקומה נא אחבר במאמר הזה... להסיר תלונות זרע מרעים בנים אכזרים בפירוש הגדות והמדרשים הקשים... בענין משיחנו... מסיר שפתי שקר הם המדברים על ה' ועל משיחו...". והרי דברי הרב המסכים, ר' אברהם די קולוניא מפאריש: "...אין ערוך אליו... לסתום פיהם של מינים... נלחם נגד טופלי שקר לנתוש ולנתח את כל טענו-תיהם...". בתנאי הצנזורה בימים ההם ברוסיה, ובפרט בימי שלטונו של הקיסר העריץ ניקאלאי הראשון, אי אפשר היה להדפיס ספר זה אלא במחתרת, וליתר בטחון הוסיפו על השער גם הטעיה מכוונת שנדפס בקארלסרווא, וגם תאריך מתוחכם קצת, בכדי להכביד על המפקחים על הדפוס שהיו משתמשים במומרים ובמלשינים עמי הארץ, שלא יוכלו לזהות את מקום הדפוס ואת המדפיסים האמיתיים. מהאי טעמא גופא אין לתמוה על מה שנהגו כאן שלא כרגיל בשמו של ר' זכריה. מאז ומקדם נהוג בישראל כשמזכירים שמו של אדם פרטי נותנים בו סימנים: אם שם אביו — פלוני בן פלוני, אם שם עירו, וכאן סתם ר' זכריה (את שם אביו ושם עירו הוסיף יערי מדעתו, על פי ההסכמה על ספר "שבט מוסר", מס' 53 ברשימתו). גם זה הוא בכדי להכביד על המפקחים לזהותו.

מה שמתמיה כאן באמת הוא ענין שינויי טופסים בספר זה. בטופס שרשם יערי

1 טעות הדפוס וצ"ל "לורקי". הוא המומר יהושע הלורקי שהיהודים היו קוראים לו "מגדף", ראשי-תיבות של שמו בנצרות: "מאישטרו גירונימו דייפע". באריכות עליו ראה בספר "שבט יהודה".

מספר הדפים הוא [7], 50. על השער כתוב שכתה"י נמצא בידי האחים ר' מרדכי לייב ור' אפרים ביסלכיש מבראד והם מסרוהו לר' זכריה להדפסה. מעבר לשער שתי הסכמות מרבני פאריש, שתיהן על שמו של ר' מרדכי לייב למשך עשר שנים, ושלושה דפים שאחרי השער מכילים שתי הקדמות של שני האחים הללו. מצויים אמנם טופסים שמספר הדפים בהם הוא [4], 50, משום שהוסרו מהם שלשת הדפים עם הקדמות שני האחים. הוסר גם השער והוחלף בשער אחר, בהשמטת הדברים הנ"ל שכתה"י היה בידי שני האחים והם מסרוהו לר' זכריה להדפסה, ובכדי למלאות את השער האריכו בשבחי המחבר. גם ההטעיה "נדפס בקארלסרוא" נשמטה. כן נשמט התאריך המתוחכם, שמכל מקום לא כל כך קשה לפענחו, ובמקומו נדפס תאריך הטעיה: "ביאת משיח צדקך" באותיות גדולות, שאי-אפשר לפענחו. בשתי ההסכמות שמעבר לשער שניתנו לר' מרדכי לייב נשמט בטופסים אלו שמו של ר' מרדכי לייב, והוכנס במקומו שמו של ר' זכריה. בדרך זו, הרי בטופסים אלו לא יזכר ולא יפקד שמם של שני האחים המולי"ם הנ"ל. מה ראו על ככה? הלא דבר הוא! תיקו.

כפלים לפליאה; כיצד הרשה ר' זכריה לעצמו להוציא מן ההסכמות את שמו של זה שניתנו לו — ר' מרדכי לייב — ולהכניס בהן במקומו את שמו שלו עצמו? אפילו אם נגית שר' מרדכי לייב מכר לו את זכותו בהסכמות, הרי ברוסיא של הימים ההם, שהסכמות היו כסחורה עוברת לסוחר, והיו כאלה שמלכתחילה היו מקבלים הסכמות שלא בכונה לעסוק במו"לות אלא לשם סחורה בלבד, מכל מקום כשהדפיס הקונה את ההסכמה יחד עם הספר, לא העזי להוציא ממנה את שם מקבלה המוכר ולהכניס את שמו במקומו, אלא הדפיס את ההסכמה כמו שניתנה, והוסיף הודעה שאף על פי שההסכמה ניתנה על שם פלוני בן פלוני הרי פלוני זה מכרה לו. אבל בטופסים אלו העזי ר' זכריה להשמיט מההסכמות את שמו של מי שניתנו לו ולהכניס את שמו, ועושה רושם כאילו לכתחילה ניתנו ההסכמות על שמו. גם זה תיקו.

ועוד בה שלישייה; בטופס שרשם יערי אין שום קישוט על השער, אפילו לא מסגרת כל שהיא, ואילו בטופסים אלו, חוץ מפרח קטן באמצע השער יש מסגרת-קישוט מרובעת מסביב לשער. מסגרת-קישוט זו היא מסגרת של דפוס ביליטש בסדילקאב, והרי תמיהה נוספת, אם ר' זכריה היה לו דפוס משלו באוסטרהא והדפיס ספר זה באוסטרהא, מה לו ולסדילקאב? גם זה תיקו.

כשאני לעצמי הריני מסופק בעצם קיומו של דפוס ר' זכריה באוסטרהא, והרי נימוקי; את שמו של ר' זכריה כמדפיס אנו מוצאים ברשימת יערי רק פעמיים: פעם ראשונה בשנת תקע"ה — ספר שבט מוסר — ופעם שנית בשנת תקפ"ח — ספר ישועות משיחו זה, וזה הכל. הגע עצמך; אדם טורח טרחא גדולה, מוציא הוצאות גדולות, מקים דפוס עברי, מדפיס ספר אחד, שובת ארבע עשרה שנה, מדפיס ספר שני ונעלם, אין דבר זה מתקבל על הדעת כלל. ה. ד. פרידברג אמנם קורא בשמות ששה ספרים שנדפסו בשנות תקע"ה — תקפ"ח בהעלמת מקום הדפוס ומיחסם (שרירותית — כדרכו) לדפוסו של ר' זכריה באוסטרהא ומוסיף, שבוודאי הדפיס עוד כמה ספרים בהעלמת מקום הדפוס, יוצא לפי זה שדפוסו של ר' זכריה היה דפוס מתתרת מובהק שלא הדפיס בגלוי שום ספר. גם זה אין מתקבל על הדעת. הדפוסים הרבים בערים הקטנות ברוסיא של אז כולם היו דפוסים גלויים בעלי רשיונות, אם מן הרשות המרכזית, אם מן ה"פריץ" שהעיררה, מקום הדפוס, היתה אתונותו הפרטית. היו גם

משלמים מסים וגו' ונחשאים ונותנים עם הצנוורה לקבלת רשיונות להדפסת ספרים חדשים, ולכן היתה להם גם האפשרות, מפעם לפעם, בין הדפסות גלויות ברשיון, להדפיס בתשאי גם ספר שמטעם זה או אחר לא יכלו או לא רצו להדפיס בגלוי ולקרוא את שמם עליו בפרהסיא, אבל שיתקיים דפוס מתחרתי מובהק בעיירה קטנה במשך ארבע עשרה שנה ולא יתגלה על ידי הרשות קשה לקבל על הדעת. לכן דעתי נוטה שר' זכרי' זה לא היה כלל מדפיס, בעל בית-דפוס משלו, אלא רק מו"ל, ובתור שכזה היה יכול להדפיס בכל דפוס שהוא, ואת ספר "ישועות משיחו" הדפיס לא באוסטריה אלא בסדילקאב. סמך לדעתי זו, שר' זכריה עסק במו"לות, אנו מוצאים ברשימת יערי גופא. במס' 87 הוא רושם סידור תפלה שנדפס בשנת תקפ"ה (כשלש שנים לפני "ישועות משיחו") בדפוס ר' פימול אייזנברג: "ועל ידי ר' זכריה...". אם ר' זכריה היה בעצמו מדפיס למה היה לו להדפיס אצל ר' פימול? לע"ע אני מציע זה בדרך השערה, וצ"ע.

[117] מדרש רבות, תקצ"ד. בידי צילום שער חלק שני מסודר בסדר אחר ובתאריך תקצ"ה. צילום זה עשיתי זה כמה שנים, ובינתיים אבד אצלי גוף הספר, ואיני זוכר אם היו שינויים גם בגוף הספר או רק השער חדש.

[123] קיצור מעבר יב, תקצ"ה. את מספר הדפים יערי רושם: [1], 4—61, [3]. ואילו בטופס שלפני מספרם הוא: 61, [3].

[125] שלחן ערוך אורח חיים, תקצ"ו. יערי כותב שראה רק חלק א'. לפי מספר הדפים שרושם הרי ודאי שראה דוקא את חלק ב'. מסתבר שהוא פליטת הקולמוס של יערי, או טעות הדפוס, וצ"ל ח"ב. רשימת ספר זה לקויה פה, ראה ברשימת ההוספות מס' 19.

[127] תנא דבי אליהו, תקצ"ח. תמיהני על הכנסת ספר זה לרשימה זו. הרי מפורש על השער שנדפס ביזעפאף, אלא בתבנית אותיות אוסטריה. אם באנו לרשום את כל ה"כמ"ש"ים ואת כל ה"באותיות" אין אנו מספיקים, דינו לרשום את הזיופים.

כתבי־יד והכנות לדפוס בבית האלמנה והאחים ראם

(המשך)

ב

תלמוד בבלי

בשנת תרל"ט יזם 'שפ"ן הסופר' את הדפסת הש"ס עם הוספות — מפעל שהיה לגולת הכותרת של ספרי דפוס ראם. על הלבטים שקדמו לקבלת החלטת הביצוע מספר שפ"ן ב"לתולדות..." (פרק כב), סיכומו של המבצע ניתן ב"אחרית דבר" לש"ס זה¹, ועוד פרטים ניתן להוסיף עפ"י מכתבי המדפיסים אל ר' שלמה בובר בשנת 1879.

לדברי שפ"ן נפלה ההחלטה הסופית על ביצוע הדפסת הש"ס עם ההוספות אחר פרסום הפרוספקט "קול רם" בשנת תר"מ², ברם כבר בשנת תרל"ט (מכתב מ-22.1.79) מדיעים המדפיסים לבובר: "אנחנו הגנו נכונים להוציא לאור בדפוסנו בעז"ה ש"ס גדול... וברצוננו להוסיף אליו עוד הוספות ומעלות רבות". במכתב זה — כבשאר המכתבים מאותה שנה — שוררת רוח ההססנות ופחד ההסתכנות המסחרית הכרוכה בביצוע מפעל רב היקף שכזה, והמוטו לתקופה זו מתבטא במשפט: "את הש"ס נאבה למכור בזול מאד, למען יהי שוה לכל נפש", מניע שהינתה את המדפיסים בתקופה זו לכיוון של הגבלת ההוספות. באותו מכתב שומעים אנו על הרעיון לספח את הירושלמי לכל מסכת — רעיון שנוגח קודם למעשה ההדפסה³.

במכתב תשובתו⁴ ייעצם בובר להדפיס את פירושו של רבינו־תנאל שהעתקתו — מכ"י רומי — נמצאת בבהמ"ד לרבנים בברלין, אך המדפיסים מיאנו בשלב זה באותו פירוש שענדוהו אח"כ עטרה לראשם⁵, וטענו: "לדעתנו אין לספח אל הש"ס מפרשים חדשים, כי רק הגהות והערות. וע"כ גם פ"י ר' חננאל לא יבוא בו, בשגם כבר הובאו רבים מדבריו בתוס', והעם אינם נוהים אחריו כאשר הורנו הנסיון מהחלק מפירושו שנדפס". או: "פ"י רבנו־תנאל על מסכת פסחים לא נמצאו בו חדשות". ולא רק דעת־הקהל אינה נוטה אחר פירוש זה, אלא גם גדולים וטובים: "רבים

1 נדפס בסוף הכרך האחרון של הש"ס, חזר ונדפס ב"מאמר על הדפסת התלמוד" שבהוצאת מוסד הרב קוק (ירושלים, תשי"ב).

2 "לתולדות..." פרק כב.

3 לא מצאתי עותק מהפרסום "קול רם" הנ"ל (הרשום אצל פרידברג בבעק"ס) ואיני יודע האם רעיון צירוף הירושלמי הובא גם לידיעת הציבור.

4 טיוטת מכתבו זה נמצאת בארכיונו.

5 "לתולדות..." שם. וב"אחרית דבר" (ושם, שלרשותם עמדו העתקה הנ"ל והעתקות נוספות).

מגאוני ארצנו יאמרו כי לא תמצאנה הרבה חדשות בפירושי הראשונים (כמו ר"ח ורגמ"ה) ולדעתם תמעט התועלת בהוספות כאלה, ויאמרו כי טוב לבקש פי' אחד מהאחרונים (הקדמונים) כמו פי' הר"ן או הרמב"ן. אבל אם לא ירבה כמותם לא נמנע מלהוציאם לאור, ואם לא על הדף ונוציאם מאחרי כל מסכת". לבסוף גשתכנעו במעלת פירוש הר"ח והתעניינו בהעתקת הד"ר ברלינר: "לא נדע אם העתיק הד"ר ברלינר את כל הפי' ר"ח ורגמ"ה, או רק חלק מהם? ואנחנו החלטנו להוסיף הפירושים והם להש"ס, אבל צר לנו כי לא יתפשטו על כל הש"ס".

עוד היו המדפיסים חוככים בדעתם אודות "פי' הר"ג [רבנו גרשם] ור"ג אולי כדאי להוסיפם אבל לא נוכל לדעת כמותם אם לא ירבה מאד"; או נסיון להוסיף "על הדף איזה פירוש מקדמון אחד... ועלה בדעתנו לשום עין על הר"ן על כל חדושי שנדפסו ושכ"י, כי אמנם הוא רצוי לכל הלומדים, ואין כמוהו מפרש משפיק, וכראשון וקדמון הוא בעיני העם, או לבחור בפי' הרמב"ן, או למלאות באחד התוס' בשני. אולם לא נדע למצוא התדושים אשר עוד בכ"י, ועיקר תועלת ההוספה הלא תהיה בהוצאת החלקים שכ"י, כי הנדפסים הלא כבר זכו ליהנות מאורם".

נודע להם כי בירושלים נמצא כ"י שיטה־מקובצת על קדשים, שלם יותר מכה"י שקנה [עקיבא] שלזינגר בווינה, אך אינם מתעניינים ברכישתו, כי מפאת כמותו הרבה לא יוכלו לעמוד בהחלטתם להויל את הש"ס ככל האפשרי ויקשה עליהם לעמוד בהתחרות עם שאר המדפיסים "ובכלל לא נוכל לתת ידנו להו"ל עם הש"ס מפרשים כהש"מ כי אלו דברים שאין להם שיעור, כי הלא גם הריטב"א וגם הרשב"א וכדומה" יצטרכו להדפיסם, "ואם נוסיף הלא טוב להוסיף פי' קדמון שהוא בכ"י, וקצרי". למעשה רכשו המדפיסים את כה"י מר' אברהם איזנשטיין מירושלים (בהשתדלותו של ר' יעקב ספיר), והוא מן הדברים שנשתבחו בו במקום — ככתוב ב"אחרית דבר".

המדפיסים גם לא נלהבו לבוא בדברים עם ר' שניאור זלמן שניאורסון [שוב"י] מירושלים אודות רכישת כה"י שברשותו, היות "ולע"ע עודנו עומדים על דעתנו הראשונה לבלי העמיס על הש"ס מפרשים וחדושים, רק הגהות והערות קצרות" (ובכל זאת קנו ממנו לפחות שני כ"י, ראה הע' 10 ולהלן בפרק על השלחן־ערוך).

במענה לשאלתם של המדפיסים השיבם ר"ש בובר כי ספר ההשלמה [לרבנו משלם — השלמות הלכות הרי"ף⁶] נמצא ברומי⁶, והמה בקשותו להתעניין שם "כמות ספר ההשלמה מה הוא, ואיזה הלכות יכלול, והיה אם לא ירבה כמותו מאד ונבקשו או [את המעתיק אשר לו ברומי⁷] להעתיקו לנו". למעשה לא נדפס ספר ההשלמה בהוצאת ראם — מלבד החלק ליבמות שצורף לש"ס כ"תוספות חד מקמאי"⁷.

במכתביהם אל בובר מספרים המדפיסים כי באו בדברים עם הרב נתום פרידמן מסדיגורא אודות כה"י שברשותו — ולא נענו, בקשו מעתיקים בפארמא להעתקת כ"י בית־הבחירה מהמאירי — ולא מצאו, ניסו לקבל מבנו של המדפיס ר"י מענקיש

6 מכ"י זה (ומכ"י המבורג — שנדפס בחלקו ע"י ר"מ שחור ור"ח בראדי, ברלין תרנ"ג) הדפיס הרב מ"י בלוי את ספר ההשלמה, ג. י. תשכ"ד—תשכ"ו. כה"י לסדר נזיקין היה בספריית הברון גינזבורג בפריז, ונדפס ע"י הרב יהודה לובעצקי (פאריש תרמ"ה — ורארשא תרס"ח).

7 ראה הקדמת המו"ל לספר ההשלמה ליבמות, ת"א תשכ"ה.

מלמברג את ההגהות שבש"ס שלהם — וכנראה שגם זה לא עלה בידם. אך לעתים גם בשורות טובות בפיהם: "קנינו באמשטרדם הש"ס של רבינו יעב"ץ עם הגהותיו ותקוניו הרבים... ויש בו ברכה רבה" (ש"ס זה נזכר באחרית-דבר לש"ס, ותואר אצל יואל מס' 25).

בארכיונו של בובר נמצא גם מכתב מאת ר' מרדכי פלונגיאן — מראשי המגיהים בדפוס ראם — ובו שואל הוא את בובר האם יש באמתחתו הערות לתלמוד, נוסף על ההערות שפרסם במאמרו לקט השכחה (הנדפס באוצר חכמה), ובאם כן ידבר על לב המדפיסים שיצרפון לש"ס אשר בלבם להדפיסו (המכתב מיום כ"ו טבת תרל"ט).

נראה שבובר בקשם לצרף את הגהותיו של "ר' פנחס חיים" [?], והמדפיסים השיבוהו כי "כבר רבו ההגהות מגאוני זמננו כפל כפלים מהמקום אשר אמרנו להאציל להם, ונוכרת לזרות הלאה גם מהקודמים לרפ"ח הג"ל". בגמר ההדפסה התחרטו המדפיסים גם על אותם 'גאוני הומן' שהצליחו להכנס להדפסה, וכפי שכתב שפ"ן לבובר בשעת הכנת הירושלמי לדפוס (ניסן תרמ"ה): "מגאוני זמננו לא נקבל כל הוספה מאום עליו, בשכבר למדנו הנסיון להתנחם ע"ז בהוספתנו כזאת בתלמוד בבלי".

בחבילת כה"י שלפנינו מצויים ארבעה פריטים שרק אחד מהם שימש להדפסת הש"ס, והוא החשוב שבהם: "שיטת ריב"ב [ר' יהודה בר ברכיה] לאלפס מס' ברכות" (8° 5728); כ"י ישן מהמאה הי"ד שלדברי שפ"ן ב'אחרית דבר' בא מספרית שוח"ה (בליץ, שלזיה). כיום הוא כנראה כה"י היחידי בעולם מפירוש הריב"ב. אך כה"י שהיה ברשות המדפיסים הכיל את הפירוש לשבע מסכתות נוספות.

בשני כ"י אחרים מצויים סימני עריכה והתקנה לדפוס, אך שניהם לא נדפסו; האחד (8° 5735) הוא העתקה מהגהות ר' עקיבא איגר על האלפס שלו (דפוס אמשטרדם ת"צ) שהגיע למדפיסים בשנת תרס"ז מר' יצחק זאב הכהן מאשקוויטש ממרמורוש⁸, והשני (8° 5732) הגהות על מסכת ברכות ששלח להם בשנת תר"מ הרב שמעון הורביץ מלייפציג.

כ"י נוסף הוא העתקה מחידושים אנונימיים (ממחבר מאוחר) למסכת ביצה (8° 5902).

באוסף הקטעים הנדפסים (4° 362) מונחים "חידושי כתובות להרב נמוקי יוסף" שנתלשו מהרי"ף דפוס מענקיש (למברג) תרכ"ג⁹, בכותרתו נוספה שורה בכתב ידו של שפ"ן: "נדפס ע"פ כ"י משנת ר' לאלף הששי"¹⁰, ובתחתית הדף: "נוסחאות הכ"י" — ותו לא. למעשה לא נדפס פירוש זה כלל בש"ס ראם.

8 הרב צ"י לייטנר הדפיס הערות אלו ב'תשובות חדשות לרבינו עקיבא איגר', ירושלים, תשל"ח.

9 ר' שמואל אשכנזי ז"ה את המהדורה, והוא גם העירני כי עובדת הדפסת הנמוקי-יוסף בש"ס זה נעלמה מפריימן (ברשימת המפרשים בספר היובל לגינצבורג, עמ' שמב), מהרב כשר בספרו "שרי האלף", ומהרב בלוי שהדפיס את הנמוקי" לכתובות בסוף הנימוקי" למסכתות מגילה ופסחים (ג. י. תש"כ).

10 לדברי המדפיסים ב'אחרית דבר' נרכש כה"י מר' שניאור זלמן שניאורסון [שזבנ"י] מירושלים. כיום נמצא כ"י זה בספרית טיבינגן בגרמניה — ראה בהקדמה לנמוקי" על מגילה ופסחים (ג. י. תש"כ) ובהקדמה לנמוקי" לגטין (ירושלים תשכ"ג).

מ ק ר א

חיבה יתירה, נדעיה מספרית דפוס ראם לכ"י של מפרשי התנ"ך; ברשימתו של יואל מתוארים שמונה עשר כ"י הקשורים במקרא ובמפרשיו, שנעתקו — ומסתבר שבמישרין עבור בית הדפוס — מספריות ברחבי תבל: פריז, אוקספורד, מינכן, בודליאנה, שוח"ה (ביעליץ) ואנג'ליקה — רומא. כמו"כ רכשו בעלי הדפוס כ"י מקוריים ועתיקים (ראה אצל יואל מס' 11, ו-18 שגרשם בו: "מכור הוא לנו מאת ד"ר ברלינר").

להשתדלותם באיסוף כ"י אלו יש לנו דוגמה נאה במכתבו של הרב אליהו חזן מטריי-פולי (י"ב תשרי תרמ"ג) הנכתב אל ר' שלמה בובר: "...אודות הכ"י על תנ"ך אשר אדוני שאל בשם האחים ראם, הגה ציויתי לאחד מתלמידי לבקר — אחר התג בע"ה — בגנוי הישיבות, ואם ימצא דבר עתיק אודיעהו. כעת הביאו לפני פי' תהלים קדמון בלשון ערב, ומיתסים אותו להגאון ר' סעדיא ז"ל. אם יש להם תפץ בו יודיעני, וגם אפשר להעתיקו בלה"ק אם יחפצו".

נראה שבאותו פרק זמן החלה להתרקם בדפוס ראם תכנית הדפסת 'מקראות גדולות' עם הוספות נכבדות מכ"י; ביי"ט אלול תרמ"ב מפרטים המדפיסים לר"ש בובר את תשעת כה"י המיועדים להדפס במקראות-גדולות, וארבעה מהם אינם מופיעים ברשימתו של יואל ולא בכרך כה"י דלהלן: הרלב"ג לדניאל, ר"י קרא ור' שמריה האקריטי לשירי-השירים ור' יצחק הכהן לאסתר. ובאותה הזדמנות מביעים את רצונם בפירוש הרד"ק על התורה הנמצא בפרמא, מתפשים קשרים עם ד"ר נייבויער ומתעניינים לדעת האם ד"ר ברלינר הגיה את פירוש רש"י לג"ך כשם שעשה לפירוש התורה.

באותו מכתב, אחר פירוט כה"י הנ"ל, מתייחסים הם לכ"י רומי שבובר הסב את תשומת לבם אליו: "ויואל נא אדוננו לשאול מראש פן הפי' הנמצא ברומי על דע"נ ודה"י [דניאל עזרא נחמיה ודברי-הימים] הנהו אחד מהנ"ל... ואולי הפי' שברומי הנ"ל הנהו ג"כ מקדמון אחד שלא מהנוכרים לעיל ויצוה נא להעתיק גם אותו, וטוב אולי לצוותו לשלוח מראש העתקת איזה עלים למבתן". כעבור כמה חודשים שלח להם בובר דוגמא מכה"י הנ"ל, והמדפיסים השיבוהו (כ"ה כסלו תרמ"ג): "נתכבדנו במכתבו הנכבד מיום כ' כסלו עם עלי הדוגמא מהפי' לדניאל ע"נ ודה"י... והנה לפי"ד אין הפי' ההוא ממין הפירושים שנאספם אל המקראות, כי עקרו דרשות תו"ל". ועוד במכתבם זה (אולי בהתייחסות למענהו הנ"ל של הרב חזן): "מה טוב הי' לוא מצאנו מעתיק נאמן ומומתה להעתיק פי' ר' סעדי' גאון ז"ל לתהלים — מלשון ערבית! אולי ידע אדוננו חכם מומחה הראוי לזה?"

במכתב מחודש שבט תרמ"ד כותבים המדפיסים את תוכניתם "להו"ל כל הספרים היסודיים לכל התורה כלה", ובמסגרת זו את ה"תורה שבכתב נאבה להוציא לאור בתור מקראות גדולות, אשר כבר הכנו א"ע [את עצמנו] להדפסתם עם הרכה הוספות כתבי יד קדמוני המפרשים, כידוע לאדוננו, ואלה נו"ל בתבנית הש"ס שלנו". בשנת תרמ"ו (13.10.85) כותב שפ"ן ליל"ג (בתיק מכתבי ראם אשר בארכיונו; 4761): "אדוניי המדפיסים — אחרי אשר כלו מלאכתם בהדפסת הש"ס והאלפס אשר עיפו בה מאד — החליטו לשבות מכל הדפסה חדשה כשנה תמימה וישלחו את המסדרים והמגיהים לנפשם, עד כלות ימי המנוחה" וכעבור למעלה משנה

(23.7.87): "לע"ע טרם שבנו להר"ל ספרים חדשים על חשבוננו, מלבד מקראות גדולות עם פירושים ממבטרי הפשטנים והמדקדקים, אותם נחל להר"ל בעוד איזה חדשים בעז"ה, ומפני ההדפסה הגדולה והכבדה הזאת הגנו מוכרחים לדחות כל שארי הדפסות חדשות".

חלפה שנה נוספת, ובשלהי תרמ"ח (21.7.88) כותב שפ"ן לר"ש בובר: "...את הפירוש על איוב מהר" שמואל בה"ר נסים מסנות חפצם [של "המדפיסים ה' ראם"] מאד לאספו אל המקראות אשר יכינו א"ע [=את עצמם] להר"ל עם פירושים רבים מכ"י".¹

לשנה הבאה (29.5.89) נזכר שוב ענין ההדפסה במכתב אל בובר, ואנו לומדים ממנו כי התכנית "עדיין" על הפרק: "...בגליון נו' 19 מהצפירה... ראינו כי יש ת"י כת"ר "ספר התגין" יא ונבקשה נא מאת אדונינו לצוות להעתיק אותו למענינו... כי עוד לא אבדנו תקותינו להוציא לאור את המקראות גדולות ברצות ד' דרכינו, וכבר מוכנים אתנו כ"י שונים לדבר הזה, אשר נוציאנו אי"ה מכות אל הפועל". חלפה שנה ויותר, והתכנית נדחתה "לכשירחיב" (מכתב שפ"ן לבובר, 29.3.90): "הכ"י על תנ"ך שאספנום וקבצנום מיועדים המה לתוצאת מקראות גדולות אשר נקווה להוציאם לאור לכשירחיב ד' את גבולנו, אבל לא נוציאם אחד אחד". באותו מכתב מתענינים המדפיסים אצל בובר אם ידוע לו אודות ד"ר ז. בער אשר החל לערוך את המסורה למען המקראות, שלח להם עד אמצע ספר דברים אך מזה כשנתיים ימים שאין להם ממנו כל ידיעה. כעבור כחודש שבים הם ומבשרים לבובר כי בזכות התערבותו חידש ד"ר בער את הקשר עמם ושלח את המסורה לחמש-מגילות.²

לא מצאתי עקבות נוספים המורים על המשך הכנת המקראות-גדולות לדפוס. בתקופה זו החלה הדרדרותו של בית-הדפוס לתקופת השפל שבה עוב שפ"ן את

1 כעבור עשרה ימים כותב שפ"ן לבובר: "הצעת י לפני הג' ראם את הצעת אדוני בדבר פ"י איוב לר' שמואל ב"ר נסים מסנות, ויאמרו אמנם כי ישיבו המה דבר לאדוני על אודות הדבר הזה, אבל אנכי הרואה כי לא תשיג ידם עתה להדפיסו, כי לע"ע הנם בדוחק גורא לע"ע". יתכן ובימים שבין שני המכתבים דרש בובר כי הפירוש ידפס בפני-עצמו ולא כנספת ל"מקראות גדולות" ועל כך בא המענה כי קצרה ידם. ר"ש בובר נגש מיד בעצמו להר"ל, ובשנת תרמ"ט נדפס הפירוש בברלין בשם 'מעין גנים'.
א1 ב'הצפירה' משנת 1888 גל' 214 הודיע ר' ציון תשובה מטריפולי כי במחנם נמצא תנ"ך כ"י ר' שם-טוב (בעל 'מגדל עוז' על הרמב"ם) ובו ספר התגים. בתגובה לכך הודיע בובר כי בידו העתקה מכה"י הנ"ל שנעשתה עבורו בשנת תר"מ בהשתדלותו של הרב אליהו חזן מטריפולי (מכתבי הרב חזן בענין זה נמצאים בארכיון בובר. במכתביו אלו מחווה דעתו "כי זה הנדפס [פאריז, תרכ"ו] עלה כולו קמשוני וחרולי הטעיות, רבו מספר, וקשה הדבר לברר רק הטעיות אשר עצמו מאד" ולכן מסרו להעתקה מחדש, ובמקומות החסרים והמטושטשים ישרימו ע"פ התנ"ך עצמו שבאותו כ"י, שנכתב בהתאם לס' התגין (שבו). כה"י המקורי הוא כ"י ששון 82 (ראה "אהל דוד" עמ' 2) שרכשו במכירה פומבית בלונדון בין השנים 9—1908 (שם עמ' א).

2 העתקה זו היא כ"י 170 4° (מס' 17 אצל יואל). ועתה סרה תמיתתו של יואל (שם): "מנין לו [לשפ"ן הסופר] הידיעה הזאת" על זהות מעתיק כה"י והמקור שממנו העתיק. את כה"י של ד"ר בער ניתן גם להשוות לכתיבתו שבאוסף שבדרון. אגב, יואל לא דייק בצטטו את שפ"ן, כה"י לא נערך "על פי העתקה שנתן לו ר' יעקב ספיר" לד"ר בער, אלא ההעתקה שקיבל מספיר "היתה לו לעינים בסדר המסרה הזאת".

עבודתו בדפוס וספרים חדשים לא נדפסו (ראה "לתולדות...". פרק כח) — ונראה כי העמל הרב והממושך שהושקע בהכנת המקראות לא הניב פירותיו בדפוס². בחבילת כה"י שלפנינו נמצא כך הכולל העתקות מכ"י ודפוסים ישנים, דוגמא מעמוד אחד או שניים מכל פירוש (בנוסף לכמה עמודים מחומשים ישנים נדפסים, ממכלל יופי קושטנדינה ש"ט, ומספר הזכרון' ליוורנו תר"ה) ואולי נועדו כה"י לעריכת פרוספקט לדוגמא מהמקראות גדולות. לכרך מצורפים שני דפים בכתב ידו של שפ"ן ובהם מפורטים "מפרשים ממקראות קהלת משה [אמשרדס תפד—תפז]", "כתבי ידות", "מפרשים הנדפסים": "על התורה" "נביאים כתובים" "ל"ב פירושים שנדפסו במקראות דפוס ווארשא".

כה"י הנזכרים ברשימה זו ואינם ברשימתו של יואל, הם: "באור הראב"ע על ת"מ [חמש מגילות] וקצת על דניאל כ"י [בנוסחאות שונות מהנדפס]³ על קלף, ר"פ"י על אסתר ורות מר' מנחם תמר" ששני עמודים מהעתקתו נמצאים בכרך ההעתקות הנ"ל (כה"י בשלימותו — וגם על משלי — נמצא בספריית הבדוליאנה, ראה אצל גויביויד מס' 353).

מנשארות דפוס ראם הגיע גם כ"י שלם של פירוש אנונימי נרחב לספר איוב, העתקה מאותה ללא רמזיה מהו המקור (מס' 45891), ועוד שלשה פריטים הקשורים בפירוש האבן-עזרא: [1] דף מהקדמתו לפירוש התורה שנכתב בספרד במאה יד-טו (4363); [2] תקונים לנוסח הראב"ע שבדפוס "ע"פ כ"י ישן שנכתב בשנת תתקי"ג (!] שנמצא ביד הרב דווערסאל", תקונים מענינים וחשובים מפרשת בראשית ועד פרשת כי תצא (85898); [3] "הערות על פירוש משלי המיוחס לר' אברהם אבן עזרא הוציאו לאור שמואל רולס דריבר באוקספורד... תר"מ" מאת ר' יעקב רייפמן. דרך אגב מוסיף הוא הערה אחדות הפירוש למשלי שנדפס במקראות גדולות על שם הראב"ע, ועוד "דברים המיוחסים להראב"ע בשקר". גם הערות על פירוש רש"י לאסתר, המהוות "דוגמא קטנה מספרי על פ"י נ"ך לרש"י"⁴ (85896).

ש ל ח נ ע ר ו ך

מארבעת חלקי השלחן-ערוך שנדפסו בוויילנא פעמים רבות, הצטיין דפוס ראם בחלק 'יורה דעה' שהדפיסו בשנת תר"מ עם הוספות רבות, והוא משמש מקור לדפוסים הצילום הנעשים עד היום. שאר חלקי השו"ע היו מקובלים יותר אלו שנדפסו בלמברג, ולדפוס ראם לא היתה מהדורה אלטרנטיבית להוצאה זו. בחומר שלפנינו כ"י וספרים רבים ממפרישי השו"ע ובהם סימני עריכה והכנה לדפוס של החלק השני מאורת חיים' וכן חלק 'חושן משפט'. עדות לכך ניתנת גם ברישומי הצנוורה שבהם, מהשנים 1889, 1894, ו-1895 (ראה להלן בפרק 'הצנוורה'). על אחד הדפים

2א ברם שמעתי מר' שמואל אשכנזי, כי בעיניו ראה (בשנת תרצ"ט לערך) חומשים 'מקראות גדולות' עם הוספות, שהגיעו מדפוס ראם בוויילנא לאספן הספרים הירושלמי ר' יוסף הופמן, ושנראה כי זו היא מהדורת ה"מקראות גדולות בחומשים עטרות" הנזכרת ב"רשימת הספרים ומחיריהם של... דפוס ראם בוויילנא", ווילנא תרצ"ו עמ' 16—17. מהדורה זו חזרה ונדפסה ע"י שולזינגר בנג'י. תש"ט, ואנו רואים כי מ"שבע עטרות חדשות" שנוספו שם אין כל חדש מכת"י.

3 הוספה עפ"י מכתב לבובר מ"ב תשרי תרמ"ג.

4 חלק ניכר מהערות אלו נדפסו ב'החוקר' תרנ"א וביהדרום' תשכ"א—תשכ"ו.

השייכים לחלק או"ת גרשם כי התחלתו נמצאת בכרך ההוספות לאהע"ז, ומוכת כי גם חלק 'אבן העזר' הוכן לדפוס.

מכ"י ירושלים 8¹⁰²⁸ למדים אנו כי בשנת תרמ"ד התעניינו בני ראם ברכישת כתבי"ד השייכים לשו"ע, וכה קוראים אנו בהקדמה שצורפה אליו (בפארית, אב תרמ"ד): "אמר הצעיר אליהו בן לא"א הרב אברהם ששון ז"ל איש ארם צובה. שאול שאלו ממני מעלת הגבירים הרמים, המדפיסים המפורסמים לשבח בכל בית ישראל מעלת האלמנה והאחים מראם [!] ה"ו, בשמעם את שמע הספר הנכבד הזה חי' הגאון הרי"ף [ר' יאשיהו פינטו] ז"ל על ש"ע או"ת כי טמון הגהו עדין בכת"י תחת יד... למען יציאוהו לאור עולם, ובכל חפץ לבבי מכרתיו אליהם מכירה גמורה למען יובא על מזבח דפוסם המפואר לרצון לפני ה' ויזהו רבים מאור תורתו ותידושו...". ניתן לשער את אכזבתו של 'שפ"ן הסופר' בשעה שקיבל את כתה"י ונאלץ להוסיף בתחלתו את המשפט: "בטעות יחסדותו להרי"ף, כי הוא באמת ספר 'ערך לחם' למהריק"ש"...

ברם באותה שנה עדיין לא חשבו המדפיסים על הדפסת שלחן-ערוך רחב ממדים, ובתכנית ההוצאה לאור של "כל התורה כולה" שנשלחה לר"ש בובר (שבט תרמ"ד) מסתפקים הם בהדפסת "ארבעה שו"ע פתחי תשובה [הקטנים] (כי הגדולים אינם אתנו)" וכנראה לא האמינו שיעלה בידם להו"ל שו"ע עם הוספות שיהיה מסוגל להתמודד בהצלחה עם הוצאות למברג.

אך תוך שנתיים חלה משום מה תפנית בהשקפתם, ופנו אל הציבור במדע²: "אשר נמצא אתו כתבי יד מפירושים או הגהות לארבעה ס' שולחן ערוך, מגאונים הדורות שעברו, ויתפוזר כי יראו אור ולא יכוסו בטמון, ידיעו נא תיכף כמותם וערך מחירם; כי הגנו מכינים א"ע [=את עצמנו] בעו"ה להדפסת ארבעה שו"ע הגדולים עם הוספות רבות, ואם יכינו למטרתנו נוסיפה גם אותם עמק". וכן פנו המדפיסים בבקשה ישירה אל בובר ("ד' מג"א תרמ"ו"): "בל"ס [=בלי ספק] קרא אדוננו את הקריאה אשר קראנו במכה"ע אל אשר ישנם אתם כתבי יד על ארבעה שו"ע כי ידיעונו נא, יען כי הגנו קרבים להדפסתם בעו"ה. ובל"ס אם ידע אדוננו איזה כ"י הנמצא ראוי לזה, כי לא יחשוך חסדו מהודיענו על אודותיו". את אי ביצועה של תוכנית ההדפסה נראה שיש לתלות במצבו הירוד של בית הדפוס בין השנים תרמ"ח—תרס"ג, מצב שאילץ את שפ"ן הסופר, היחזם, העורך והרות החיה בתכניות ההדפסה החדשות — לעזוב את עבודתו בדפוס ראם והופסקה הדפסתם של ספרים חדשים (ראה "לתולדות..." פרק כח), אח"כ באה תקופת פרעות תרס"ה³ ושוב לא נוצרו כנראה תנאים מתאימים לגשת למפעל ההדפסה

1 והוא מסוג כתה"י של מהריק"ש שעם הגהות ר"י צמח (ראה מאמרו של הרב י' נסים ב"ספונות", ב, עמ' פט—צה). הספר "ערך לחם", קושטנדינא תע"ח, נמצא בכרך הכתבים שנועדו להדפסה בשו"ע או"ת. לדבריו של ר' אליהו ששון בהקדמתו לכה"י, חיבור זה "נמצא בבית מדרשו של מו"ז הרב הגדול ישועה ששון אב"ד בארם צובה ואחריו היה שמור ביד אדוני אבי [הרב אברהם ששון] ז"ל". ותמוהה א"כ העובדה שבדבריהם של האב ובנו לתולדותיו של ר"י פינטו ולחיבוריו (שב"בחר מכסף", ארם-צובה תרכ"ט) לא רמזו מאומה על חיבורו זה לשו"ע!

2 המודעה הופיעה ב"הצפירה" בתאריכים: כ"ו תמוז, ר"ח מג"א וח' מג"א תרמ"ה.
3 ראה בפרק "התלמוד הירושלמי" הע' 3. על המשבר בשוק ספרי הקודש משנת תרס"ה

בממדים הדרושים להדפסת שלחן ערוך עם הוספות, מה גם שפעולה זו כרוכה היתה בסכנת ההתמודדות עם דפוסי למברג.

ההוספות שנועדו להדפסה כוללות גם קטעים (והעתקות) מספרים נדפסים, אך עיקר ערכן הוא כמובן באלו מכה"י שלא נתפרסמו עד היום⁵ ובהם חידושים מגדולי הדורות: ר' אברהם אביש מפרנקפורט, ר' יהונתן אייבשיץ (כארבעים דפים אשר נתלשו מכ"י מס' 26 ברשימתו של יואל), ר' פנחס הורביץ מפרנקפורט (ה'הפלאה'), ר' יעקב מליסא (ה'חיות דעת'), ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד ואחיו ר' חיים מרדכי מרגליות, ר' משה סופר ובנו ר' אברהם שמואל בנימין סופר (ה'חתם סופר' וה'כתב סופר'), ר' אליהו סג"ל די־ויאלי מאליסאנדריה, ר' יהודה בכרך מסיני, ר' משה יצחק אביגדור משקלוב וחותנו ר' יהודה ליב די־בוטין ממינסק, ר' גרשון איזראליטין משקלוב, ר' אברהם הלר מדולינא, ר' צבי הירש קלישר, ור' יעקב צבי יאליס ('מלא הרעים').

מאוסף זה זכינו לעוד שני כ"י חשובים שכל אחד מהם ראוי לתשומת לב; האחד הוא חיבור על טור או"ח מר' יצחק אבוהב שהיה ידוע עקב המובאות ממנו בספרו של ר' יוסף קארו ה"בית יוסף", אח"כ נחשב לאבוד, א"מ הברמן (סיני) תשכ"ו עמ' קמט—קנ) דימה שמצא קטעים ממנו, אך דבריו נדחו ע"י ז' פלטק (שם, תשכ"ו עמ' צג—צד) שגילה גם כי כ"י שלם מחיבור זה נמצא בספריית הסמינר בנ. י.⁴

כה"י שלנו (8°5825) הוא העתקה מאוחרת ונרשם עליו: "מכ"י הנמצא בירושלים תוב"ב", שאולי הוא כה"י הנמצא עתה בנ. י.

"שלחן מלכים" הוא חיבורו של ר' יצחק בואינו מירושלים, ושם ראהו החד"א (ככתוב בספרו שה"ג י 293). בשנת תש"ו תיאר מ' בניהו (ק"ס כב 264—265) את תוכן הספר ועמד על חשיבותו הרבה לחקר מנהגי ירושלים ותולדות הישוב היהודי בא"י — כל זאת לפי עקבות שבספרים אחרים, כי כה"י עצמו "גם לאחר חיפוש ויגיעה מרובה לא עלה בידי לדעת מקום המצאו", ומסיק כי "כתב־יד חשוב זה אם יתגלה, עלול הוא להפיץ אור על תולדות הישוב בירושלים".

והנה חיבור זה, בכתב ידו של המתבר, מונח לפנינו (4°5868)⁵. מן הרישומים שבו נמצאנו למדים כי היה בישיבת כנסת ישראל⁶, ששם כנראה ראהו החד"א שנמנה על תלמידי הישיבה, משם עבר לר' רפאל מיוחס⁷ וממנו לבנו ר' משה יוסף מיוחס⁸.

ואילך, ראה גם בהוצאתו של ש. טשרנוביץ "שוק הספרים העבריים" שנתפרסמה ב"הס־תדרות לשפה ולתרבות העברית בברלין, דר"ח של הועידה לשפה ולתרבות העברית בוינה", ורשה תרע"ד, עמ' 71 ואילך. וראה "הוספה" בסוף המאמר.

3 א ישר חילו של הרב יוסף בוקסבוים שנטל עליו להר"ל את כל כה"י הללו, במסגרת "מכון ירושלים" שבראשותו.

4 מאמרו של הברמן חזר ונדפס בקובץ "רבי יוסף קארו" (ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ט), וראה שם בעמ' ריא תגובתו להערת ז. פלטק.

5 העתקה מכ"י זה, עם הקדמה והסכמות לדפוס מרבני ירושלים, חברון, צפת ומצרים — כולן משנת תנ"א — ניצלה מלודו' בשנת תש"ו, וכיום נמצאת היא ב"מוסד הרב קוק" (כ"י מס' 681. צילום מכה"י במכון להצילומי כ"י עברים, מס' 25878).

6 ראה מ' בניהו, "ירושלים" ב עמ' ק"ג.

7 ראה תוח"י ג עמ' 85.

8 ראה שם עמ' 183.

השלב הבא היה ר' שניאור זלמן שניאורסון ('שובנ"י') שכפי הנראה הוא שמכר את כה"י לדפוס ראם בוויילנא, אולי בתיווכו של ר"ש בובר.⁹

***

ומארבעת חלקי השלחן-ערוך נותר לבני ראם היורה דעה בלבד, והנה קמו מתחריהם והעבירו לנחלתם גם את כל עמלם של מדפיסי ראם. אלו זעקו נואשות אל ר"ש בובר בבקשת סיוע, ותיארו במלים נרגשות את העוול שנגרם להם. נעתיק את מכתביהם כלשון דבריהם היוצאים מן הלב;

(הושענא רבה, תרמ"ח) ... ייעצנו נא בחכמתו איך להנצל מיד עושקינו שבעירו, אשר יעשקונו לעיני השמש, ואין מוחה בידם! המה המדפיסים דשם, הנה זה כבר גזלו מאתנו המדפיסים רא"י מדפיס ופעסיל באלאבאן את הס' פתחי תשובה על ארבעה שו"ע אשר קנינו מהמחבר ז"ל בכסף רב לצמיתות, והמה הדפיסום לעינינו ולעיני כל העולם ואנחנו צווחנו ככרוכיא ולית דמשגח בן, כי המה מצאו משגב ומחסה להם בחוקי הארצות, אשר לפי חוק ארצם מותר להם להדפיס שמה ספר שזכותו שייך לבן ארץ רוסיא. ועתה ספתה פעסיל באלאבאן פשע על פשע ותחל להדפיס יורה דעה הגדול עם כל ההוספות אשר קנינו ואספנו אותן במלוא כספנו, והיא לא ידעה בושת ותדפיס את כל אלה בשמה. אף תשקר לאמר כי הגם כתבי יד (בעוד אשר כבר נדפסו ביו"ד שלנו למן שנת תר"מ כמה פעמים). ועבירה גוררת עבירה ... היו"ד הגדול עם ל"ח פירושים שהדפסנוהו ונהו כלו בשטערעאטיפי והשקענו בו ובזכותי ההדפסה של המתחרים ויורשיהם הון רב מאד. ועתה תשלח זו את ידה ברכושינו ותחבל את נחלתנו, ושוורנו טבות לעינינו! ואלה הזכויות שלנו אשר תגזלם מאתנו: א) באור הגר"א ז"ל שהדפסנוהו ע"פ עצם כתב יד של הגר"א ז"ל אשר נעתק והוגה ונתקן ע"י הרה"ג אבא קליינרמאן ז"ל (היא העתיקה בשער היו"ד שהתחילה להדפיסו... אבא קליינרמאן "שליט"א" כפי שנדפס בשער היו"ד שלנו בעת שהי' עוד בחיים), בעד הכ"י ההוא, ובעד העתקתו ותקונו והגהתו שלמנו הון רב. וכמה שנים יגע ועמל רא"ק ז"ל בהעתקתו ותקונו עד שהוציאו אל הפועל... כי בבאור הגר"א שנדפס כבר על היו"ד נפלו שגיאות ושבושים לאלפים עד שנפסל מתורת חבור. ב) את הפתחי תשובה ונחלת צבי (כנ"ל). ג) מטה יהונתן... שקנינו הכ"י בדמים יקרים. ד) חדושי והגהות רבינו יעקב עמדין ז"ל, ג"כ מכ"ק, ובתוכן גם הגהות בעל חכם צבי ז"ל. ה) הערות רבינו עקיבא ורבינו שלמה איגר ז"ל על הפמ"ג (ג"כ מכ"ק) וכן השגות גם על הס' חוות דעת. ו) גליון מהרש"א... מכ"ק... (ז) חדושי הג"מ משה טייטעלבוים ז"ל... ג"כ מכ"י (ח) יד אברהם... מכ"י. ט) נמוקי הגרי"ב... מכ"י. יח) צבי לצדיק... מכ"י. יא) קובץ חדושי גאונים שנתקבץ במצותנו מספרים רבים. יב) חדושי הג"מ בצלאל הכהן ז"ל... יג) חדושי הג"מ שלמה הכהן שליט"א... יד) מלואים (מכ"י) למחבר פלאי. כל אלה כתבי היד קנינו ואספנו וצברנו במלוא כספנו, והרבה הרבה אלפי רוי"כ הוצאנו ע"ז, ועשינו את כל היו"ד בשטערעאטיפי, והנה עתה היא אומרת לגזלם מידנו. מלבד הרבה ספרים שאמנם כבר נדפסו אבל לא באו בשום יו"ד, ואנחנו היינו הראשונים שאספנום אל היו"ד, והיא תשתמש ותתגדר גם בזה במלאכתנו.

9 במכתבו מער"ח סיון תרל"ט הציע שובנ"י לבובר כ"י זה תמורת 15 נפוליוני זהב ו-50 עותקים לכשידפס.

ועתה נשאלה נא עצת חכמת כתר מה לנו לעשות לעשק וחמס כזה, אם עלינו לפנות לרבני ארצו? ולמי מהם נפנה? או אולי ייעצנו אדוננו עצה אחרת? ... (18.10.87) ... והננו פותחים בשלום, ונכתוב היום אוהרה לה' באלאבאן כי תשוב מדרכה זו, ואל תשלח בעולתה את ידיה. ואם לא תשמע לנו — אף ידענו מראש כי לא תאבה לשמוע — אז נעשה כל אשר נוכל, ונקוה כי יפלטנו ה' מחמסה, ומעושק יצילנו.

ונשאלה נא את חכמתו אם לא תכון דרך זו: לתת את זכותי ההדפסה אשר לנו לאחד מלידי ארצו, ואז אולי יוכל האיש ההוא לעכב עליה גם ע"פ חוקי ממשלתו, כי יהי לו משפט הוכיות, כמשפט זכותי ההדפסה של מחברי הארץ ההיא, אם לא יאמרו בתר הווכה אוליגן, והוא הא בר אוסטרעה הוא? ...

(י"ד מ"ח תרמ"ח) ... מפעסיל באלאבאן לא זכינו לתשובה, ואנחנו לא נדע מה נעשה לה. אין כחינו אלא בכח הרבנים דמדינתנו, אשר המה יצקו עמנו חמס על העול הגדול הזה, אבל התשמע להרבנים דמדינתנו? ומה כחם? הלא גם שם חרם לא יוכלו להזכיר ולא ישמע על פיהם (לפי חוקי מדינתנו), ומבלי נשק הזה לא ינוצחו עושי עול כאלה, אשר בארצם לא הסכימו ליחת מפני גערה ריקנית לבדה. ורבני ארצו לא נדע, ולא ידעונו, ובל"ס [=ובלי ספק] לא ישמעו לנו להכריז איסור או חרם על ההדפסה הזאת. וכתבנו לשנים מסוחרים ספרינו בארצו אולי יוכלו המה להועיל לנו בזה ע"י הרבנים דשם, וטרם קבלנו תשובתם. והננו במבוכה לע"ע, ונשא עינינו לעצת אהובנו, אולי יואל אדוננו לקרוא אותה לפניו ולהזכירה עותתה! ומפני שמו וכבודו הגדול בוודאי תנחת ותכנע ...

(כ"ו מ"ח תרמ"ח) ... והנה נראה כי אשת עול הלזו לא תפלוט חיל בלעה, בלתי אם נוציא בלעה מפיה בעל כרחו. וננסה נא לעשות את אשר נוכל בזה, ונקווה כי לא יחרוך רמי צידו ...

אך לא עמדה להם לבני ראם כל עצתם ותבונתם, ובשנת תרמ"ח נדפס בדפוסה של הנגידיה ה' פעסיל באלאבאן חלק 'יורה דעה' אשר כל ההוספות של הוצאת ראם באו בו על קרבם וכרעיהם, ולא גודע הדבר, כי הכותרת להן היא: "ואלה ההוספות החדשות אשר הוספנו ביורה דעה הזה על כל שלפניו".

ת פ ל ה

בשטח זה הגיעו מבית הדפוס חמישה פריטים, שהחשוב ביניהם הוא, ללא ספק, "ספר תפלה ורנה", ביאורים על התפלה והפיוטים מאת ר' יעקב רייפמן (8°5894) ¹. בכ"י זה כמה הגהות מר' אריה ליב גורדון ויתכן שנסתייע בו לעריכת פירושו 'עיון תפלה' שבסדר 'אוצר התפלות' שהדפיסו בני ראם בשנת תרע"ה. מאותו א"ל גורדון הגיע לאוסף שבדרון "הפרק האחרון למבוא סדורי" [אוצר התפלות] והוא הפרק הששי הדין "באיזה מבטא מתפללין, אם במבטא האשכנזים או הספרדים או התימנים?". בכה"י נמצאים סימני מחיקה ועריכה מידי שפ"ן הסופר, אך בסופו של דבר לא נדפס הפרק משום מה ².

1 ראה את דברי המחבר ב"אוצר טוב" לשנת 1885 עמ' 20.

2 תדאר (באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו) וקרסל (בלכסיקון הספרות העברית) רשמים את תאריך עלייתו ארצה של אל"ג בשנת תרע"א, אך בפרק זה כותב הוא

בשנת תרע"ד פרסם ר' בנימין דוב סופר "מודעא רבה לאורייתא" ב'המודיע' השבועי (פאלטאווא, כ"א חשון תרע"ד): "לפני איזה שנים בקרתי את... מהר"ר שלום אלעזר אייגר ו"ל במינסק ואמר לי כי ה' תח"י סידור התפלה "דרך החיים" להגאון מליסא זצ"ל וסביב על הגליון הגהות והוספות רבות בכתב יד מזקיני רבינו עקיבא אייגר מפוזנא זי"ע, ומסרו לאיש אחד מווארשא על הבטחתו להדפיסו עם ההגהות וההוספות. ומאז ועד עתה לא ראה את האיש ואת שיחו. ואחר כי אגודת משפחת אייגר בברלין מוכנת לקנות הסידור בכסף מלא למען הוציאו לאור... הנני לבקש... להשתדל בכל עוז שלא ימנע הטוב הצפון מבעליו למען נזכה לזכות הרבים בחודשים...". מודעה זו נשלחה אל הרב בלייכרודה לברלין, ובמכתבו המצורף כותב רב"ד סופר: "קבלתי מאת הרב הגאון ר' משה מישל שמואל שפירא ג"י האבדק"ק ראגאווא אשר הכתב יד הגהות על סדור דרך חיים נמצא תח"י המדפיסים ראם בוילנא"³.

איני יודע אם נכונה שמועה זו אם לא, אך לפנינו נמצאת ההעתקה שהעתיק ר' יהושע השיל לזין מהגהות ר' עקיבא איגר על סידור 'דרך החיים' (עם הוספות מהמעתיק, והעתקת מכתבו של ר' אברהם איגר אל רי"ה לזין), וממנה הדפיסו בסדור 'אוצר התפלות'.

ושני פריטים נוספים: ביאור אנונימי נאה על הפיוט 'אקדמות', וכן רישומים בכ"י של שפ"ן הסופר המהווים עריכה של הספר "מצות משה... קיצור ספר חרדים" והתאמתו לסידור התפלה, ולפי הרשום עליו חשבו לשלבו "לסי[דור] ע"ט [=עבריי-טייטש] או לקמ"ס [=לקרבן-מנחת סידור]". שני דברים אלו נראה שלא נדפסו.

הסידור 'אוצר התפלות' שנדפס, כאמור, בשנת תרע"ה, היה מוכן להדפסה כבר בשנת תרס"ה. על כך למדים אנו ממכתבם של המדפיסים אל ר"ש בובר (ח"י טבת תרס"ה), בשעה שלא ידעו את מהותו של 'סידור רש"י' ושיערו כי יוכלו לעטר בו את סידורם: "...את סדורו של רש"י (אם הוא על סדר התפלה) נוכל ונאבה מאד להדפיסו תיכף עם "הסדור" אשר קרבנו עתה להו"ל בעז"ה, אשר נקוה כי יהיה לגאון ולתפארת לספרותנו. כי גלוו עלי הוראות המקורים לכל תפלה ולכל שירה ושבחה שנקבצו ובאו בסדורי התפלה; גם באוריהם כלם, ע"פ פירושי גאוני קדמאי ובתראי; גם שנויי הנוסחאות שבכולם — כל אלה חוברו ע"י חכמים גדולים. וכבושם הזה לא בא עוד בספרותנו. ונדמה אשר לסידור תפלה כזה נאה ויאה מאד לעטרו בעטרת פרש"י ז"ל, והיה כתפות זהב במשכיות כסף. אם תסכים דעת חכמתו לזה אז יואל נא לזכותנו בהדפסתו וישלחתו נא תיכף אלינו, ונקום ונעשה מלאכתו בעז"ה, וזכות הרבים יתלה בו".

שנת תרס"ה לא היתה כנראה שנת הכושר להוצאת הסידור⁴, ורק בשנת תרע"ג החלה הדפסתו המעשית. כשיצאה שמועה זו לרחוב היהודים עשתה כנראה רושם רב, ופרופ' ברלינר נזדרז לכתוב אל המדפיסים (15.8.13): "...אחרי שאני הוצאתי לאור שני חלקים 'ראנדבעמערקונגען צו דען געבעטען' ועתה אנכי מוכן להוסיף

עצמו: וכשבאתי בשנת תרנ"ה לאה"ק. עוד על אל"ג נמצא במכתבו של שפ"ן הסופר אל יל"ג, מיום 8.5.86 (ארכיון יל"ג, 4°761).

3 המכתב הועתקו נמצאים בארכיונו של הרב בלייכרודה, 4°1228. (מודעה זו חזרה ונדפסה ב"המודיע" כ"ז חשון ו"ג כסלו באותה שנה).

4 ראה לעיל בפרק "שלחן ערוך" הע' 3.

עוד חלק שלישי (גם נימוקים למתווך וכו') אך הכל בל"א [=בלשון אשכנז]
אנכי נכסף מאוד לראות מה שהדפסתם מסידור של גארדאן ז"ל ומבעל הענפים
על כן בקשתי לשלוח לי הגליונים אשר כבר נדפסים וגם את"כ
גליון אחר גליון כאשר הוא נגמר בדפוס".

זוהר

בשנת תרנ"ג שלח הרב אריה ליב ליפקין מקרוטינגא אל המדפיסים בני ראם
קונטרס קטן בשם "סדר מאמרי רעיא מהימנא שבוהר" שבו משחזר הוא את הסדר
המקורי של ה"רעיא מהימנא" קודם שהמדפיסים סידרוהו לפי סדר פרשיות התורה.
לפי מכתבו המצורף נטו המדפיסים להדפיס קונטרס זה בסוף הוהר שבהוצאתם.
למעשה לא הדפיסוהו, וכיום נראה שאין כבר תועלת בעבודתו זו, מאחר ובידינו
כ"י רבים של הרעיא מהימנא שקודם הדפוס.
לקונטרס מצורף דף ובו "מענה ותירוץ על איזה קושיות שהקשו האחרונים על ספר
הוהר" וביניהם תירוץ מבן דודו של המחבר — רבי ישראל מסלנט (5895 8°).

***

הוספות לפרק "התלמוד הירושלמי"

בפרק הקודם של מאמרי (בעמ' 188—189) סיפרתי על ההתכתבות בין ר' שלמה
בובר לבין המדפיסים בדרישה אתר הגהות בעל ה"שיטה מקובצת" לירושלמי.
להתכתבות זו קדמה חליפת מכתבים בין בובר ליעקב בן־יעקב, הניתנת עתה בזה.
מכתבי בובר נדפסו בספר "מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט ז"ל", נ.י. תרצ"ו,
עמ' 533. מכתבו של בן־יעקב נמצא בארכיון שלמה בובר (ירושלים, 1222 4°).

א

לבוב, כ"ח שבט תרל"ח.

לכבוד ידידי החכם השלם המשכיל והנבון

מוה"ר יעקב בן־יעקב נ"י

... [ב"אוצר הספרים] אות ה' סי' 171 הבאת "הגהות על ירושלמי" להר' בצלאל
אשכנזי כ"י בירושלים וזה מקרוב יצאו משם ועברו על ידינו למדפיסי זיטאמיר.
והנה ההגהות לא נדפסו בזיטאמיר אצל הירושלמי אשר יצא שם לאור, לכן יהיה נא
טוב וחסדו לכתוב לשם אם נמצאו ההגהות והן. ואם יש להשיגם, או לעשות מהם
העתקה יאבה לחקור על זה.

... שלמה באבער

ב

ווילנא י"א אדר א' תרל"ח.

לכבוד ידידי הרב החכם השלם וחוקר נפלא כה"ר

מוהר"ר שלמה באבער נ"י

... הגהות ירושלמי להר' בצלאל אשכנזי אמנם היו ת"י אבי ז"ל עם עוד ישנות
וחדשות שתשב להוציאן לאור סביב הירושלמי ואחרי גלגולי סבות באו ליד מדפיסי
זיטאמיר ולא הדפיסו מטעם לא נדע שחרו, ועודן אצורות בידיהם עד היום, כאשר

ספר לי כהיום הרב הר' העשיל לעווין מוואלאזין (בעהמ"ח עליות אליהו, ועוד) אשר היה אז ג"כ משותף בענין הזה. דפוס שלהם בויטאמיר בטל כנדע, ומושבם כעת בסלאוויטא, ויען לא נדע לי אדרעססע שלהם, למורת רוח חפצי למלאות שאלת רומע"ל, חדלתי מכתוב אליהם ובתקותי כי רומע"ל ימצא דרך קרוב לברא בדברים עמיהם ע"ז.

והנה אגב אורחא הגיד לי ידידי ר' העשיל הנ"ל כי נמצאו אתו הגהות הגר"א ווילנא על ירושלמי (ועיי' בעליות אליהו (ווילנא 1856) דף ג"ב) ...
... יעקב בן-יעקב

ג

לבוב, יום ד' ניסן תרל"ח.
... תודה לו על טיבו! [!] להודיע לי אודות הגהות הירושלמי לה"ר בצלאל אשכנזי ז"ל. ובקשתי מידידי אחד אשר יערוך מכתב אל מדפיסי סלאוויטא. כאשר כתב רו"מ נמצא ע"י הרב הג' מוהר"ר העשיל לעווין הגהות הגר"א על הירושלמי. לפלא בעיני מדוע לא י[נ]ציאם לאור עולם. יאבה לחקור כמה באגען מתווקים.
... שלמה באבער

**

(לפרק הנ"ל עמ' 189 הע' 3 ולפרק "שלחן ערוך" הע' 3) : בין הגהה להדפסה מצאתי בארכיון ר' שלמה בובר מכתב מרח"ד פרידברג (פרקנפורט ע"מ, 15.2.1906) ובו כותב: "אדוני! לבית מסחר הספרים בכלל הירחים האחרונים ימי עמל ותלאה הם, דרכי המסחר אבלות, הקונים הרבים שהיו לנו במדינת רוסיה הגדולה נתדלדלו, ורבה ככלם נפזרו לכל פנה ועבר, ומי יקנה הספרים העברים?"

האמנם הקיף פירוש ר' שמואל בן חפני את כל התורה?

מאת

משה סוקולוב

א.

מאז פרסם י. מאן את הקדמת ר' יוסף ראש הסדר לחבורו "תפסיר אלפאטיר" (פירוש ההפטורות)¹, נחלקו החכמים בדבר היקף פירושו של ר' שמואל בן חפני על התורה. ר' יוסף מציין את הפירוש הזה, בין מקורותיו הספרותיים, על מחציתו השנייה של ספר בראשית (פר' ויצא ואילך), ספר במדבר (בשלמותו), וחלקו הראשון של ספר דברים (עד פר' שופטים), בלבד, ולפיו קבע מאן שבכך הצטמצם הפירוש². פוננסקי חלק על דעה זו³, וניסה להוכיח על פי רשימות ספרים ומובאות אצל פרשנים מאחרים הימנו, שפירוש רשב"ח הקיף את כל התורה.

במאמר משנת תשכ"ב עוד לא ידע א. גרינבאום להכריע בנושא זה, וכתב כי: "מן הקטעים המתפרסמים כאן... אין להסיק מסקנה מכרעת בשאלה זו"⁴. הוא מזכיר את הסתייגותו של פוננסקי על כי בפירוש ר' אברהם בן הרמב"ם, המרבה לצטט את רשב"ח, אין אפילו מובאה אחת בספר בראשית לפני פר' ויצא, ומוסיף כי: "עתה עם פרסום פירוש ר' אברהם לשמות גוברת התמיהה על כך שאין בו כל מובאה מדברי ר' שמואל בן חפני"⁵.

גם בספרו החדש⁶ מביא גרינבאום רשימה של ציונים מתוך פירושי רשב"ח המתפרסמים בו, בה מצביע הגאון על פירושי האחרים, ומודה: "מענין הדבר שבכל הרשימה הזאת לא צוין פירוש לפרשה שהיא מחוץ למסגרת הספרים שזכרה על ידי ר' יוסף ראש הסדר". ואולם, בהמשך דבריו הוא חוזר לדעתו של פוננסקי, ובהסתמכו על רשימות ספרים מן הגניזה הוא קובע כי: "הדעה נוסה שאין להתעלם מכל הרשימות הנ"ל המזכירות את פירושו של הגאון לפרשיות רבות שאינן במסגרת שקבע ר' יוסף ראש הסדר. על כן עלינו להסיק שהגאון חבר פירוש לכל התורה"⁷.

ב.

פרשת האוינו (דב' לב) היא אחת הפרשיות שאינן במסגרת הנ"ל, ואע"פ שהמקורות שציין

1 J. Mann: The Jews in Egypt and Palestine under the Fatimid Caliphs, II, Oxford, 1922, p. 310. וראה גם כן ש. אברמסון, "ר' יוסף ראש הסדר" (קריית ספר, כ"ז), תש"י.

2 J. Mann, "A Fihrist of Saadia's Works" (J.Q.R., [N.S.], XI), 1921 p. 426

3 S. Poznanski, "A Fihrist of Saadia's Works" (J.Q.R., [N.S.], XIII), p. 379

4 א. גרינבאום, "שרידים בכת" מפירושו של ר' שמואל בן חפני על התורה" (ספר היובל לא. יונג, 1962) (להלן: "שרידים"), עמ' ר"כ.

5 שם, הע' 38.

6 פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, ירושלים, תשל"ט (להלן: "פירוש התורה"), עמ' 31.

7 שם.

גרינבאום⁸ מוכיחים שאמנם נתפרשה פרשה זו על ידי ר' שמואל בן חפני, הנה אין בכך כדי לקבוע שפירושו לפרשה זו היווה חלק בלתי-נפרד מפירוש שהקיף את כל התורה. אדרבה, עדות נאמנה בידינו כי הפירוש לפרשת האוינו היווה יחידה בפני עצמה, ומעולם לא נכלל בתוך פירוש הגאון לתורה.

בקטע גניזה המכיל ארבעה עמודים מתוך פירוש רשב"ת לפרשת האוינו, נאמר: "ואנמא אכתצנא תפסיר הדה אלשירה מן גמיע מא פי הדא אלספר לאן בעץ אלאצדקא פי אלבלדאן אלאבעאד סאלנא אן נכצה בהדא אלתפסיר פכצנאנה בה ותכלפנאנה וקד תעמדנא אלאכתצאר ותרכנא אלאכתאר ואסתענא באללה תעאלי עלי אתמאמה ותסדיר אלקול פיה כמא סאלה וליה עורנו אלהי ישענו על דבר כבוד שמך והצילנו וכפר על חטאתינו למען שמך".

ובעברית:

"והצטמצמנו בפירוש השירה הוואת מכל הספר כלו, מפני שאחד מידידנו בארצות הרחוקות שאלנו ליחד (את השירה) בפירוש. ויחדנו אותה, ולקחנו על עצמינו את התפקיד הזה, והחזקנו בצמצום והתרחקנו מרובי הדברים. ובאלהים נעזר להשלים את הפירוש, ולכוון את דברינו בו (אל האמת), כבקשת החסיד (תהלים עט, ט): עורנו אלהי ישענו" וגו'⁹.

מכאן:

א. בעת כתיבת פירוש זה היתה פרשת האוינו היחידה מבין פרשיות הספר ההוא, ר"ל מחציתה השניה של דברים, שזכתה להתפרש ע"י רשב"ח, כאמרו: "והצטמצמנו... (בפירושה) מכל הספר כלו".

ב. את פירושו להאוינו חבר הגאון בתור תשובה לפי בקשה מיוחדת, ולא דרך חבור פירוש מקיף על התורה, כאמרו: "כי אחד מידידנו... שאלנו"¹⁰.

ג. פירוש זה היווה יחידה בפני עצמה ובלתי קשורה עם פירושי האחרים, כאמרו: "ויחדנו אותה".

ג.

אין דבריו אלה של הגאון מתקבלים על הדעת אלא לאור המסקנה שלא הקיף פירושו את התורה כלה, ולכן נאלץ ליחד פירוש עצמאי לפרשת האוינו כדי להיענות לבקשה שהופנתה אליו בנדון, כמו שהופנו אליו בקשות אחרות לפרש פרשיות אחרות, ועניינים אחרים, שלא נכללו בפירושו הכולל. ואכן היתה זאת דרכו בקדש להזמין בקשות מסוג זה, כפי שהוכח מתשובותיו האחרות הנזכרות גם ע"י גרינבאום בעצמו.

באחת נאמר: "וכשתשלחו נדבותיכם יהיו עמכם שאלותיכם... ואכן ידעתם כחיינו בתורת

8 הוא מסתמך, בעיקר, על רשימת הספרים שפרסם פונגסקי ב-ZfHB, XII, 1908, עמ' 116-117, ועל הרשימה שפורסמה, תחילה, על ידי אדלר-ברוידה; J.Q.R., [O.S.], 1901-1902, עמ' 52-62, ושעובדה ותוקנה ע"י ש. אברמסון במאמרו ב"קריית ספר, תנ"ל.

9 פיסקה זו גרמזת ע"י משה צוקר בפתחות מאמרו: "קטעים מפירוש הגאון ר' שמואל בן חפני על פרשת ואתחנן" (עלי ספר, ה', תשל"ח, עמ' 5, הע' 1).

10 ובכך מתאמתת השערת צוקר במאמרו: "האפשר שנביא יחטא?" (תרביץ, ל"ה), תשכ"ו, עמ' 173, הע' 86, באמרו: "אבל בקטע הזה יש לפנינו פירושים מרשב"ח על פסוקי האוינו. ייתכן שנכתבו על ידו לא כחלק מפירוש על התורה אלא כתשובה לשואלים, שכן מצינו כמה פירושים על פסוקי התורה בתשובות הגאונים".

האמנם הקיף פירוש ר' שמואל בן חפני את כל התורה?

אל ואילו חינו בחכמת המקרא והמשנה והתלמוד וכי פתרגו כמה ספרים מן (המקרא) ופירשנו מסכתות מן התלמוד" ¹¹.

ובשניה: "אם יש את נפשכם ואת נפש מקצת מכם לפתור לכם כתב מכתבי נביאי יי" או לפרש מסכת מן המשנה או מן התלמוד יואל להודיענו כי אז נמחר לעשות חפצו" ¹².

ד.

יוצא שלא שילב ר' יוסף ראש הסדר את פירוש אהרן סרגאדו על מחצית ספר דברים השניה בתוך פירושו, לא מכיוון "שלא מצא את החלק השני לדברים של הגאון בן חפני" ¹³, ואף לא משום "שרצה לצרף גם גאון משיבת פומבדיתא לספרו" ¹⁴, אלא מסיבת היות פירוש סרגאדו היחידי לאותו ה'ספר' שהיה חצוב ממחצב גאוני ¹⁵.

11 J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati, 1931, p. 159; גרינבאום: פירוש התורה,

עמ' 26. לפי מאן, נשלח מכתב זה לאחת הקהלות במג'רב, אולי פאס, או לספרד.

12 ש. אסף, (תרביץ, י"א), ת"ש, עמ' 152; גרינבאום: "שרידיים", עמ' רי"ז.

13 גרינבאום, פירוש התורה, עמ' 32.

14 שם.

15 ואשר לשאר הפרשיות הנזכרות ברשימות הספרים (מספרן הכולל, עם האזינו, 12, כפי

שפירטן גרינבאום: פירוש התורה, עמ' 30–27) ושחורגות אף הן מהמסגרת של ר'

יוסף ראש הסדר, הנה עשר מהן, להוציא פר' ויקרא ופר' קדושים, נודעו מרשימה אחת

בלבד, היא הרשימה שפרסם פוזנסקי (ראה הע' 8 לעיל). ואם הוכחנו עתה, לפי

עדות רשב"ח עצמו, כי פרשת האזינו הנזכרת ברשימה זו מעולם לא נכללה בפירוש

שהקיף את כל התורה, הנה עדות שבטלה מקצתה ראויה כלה להיבטל, ואין זה מן

הגמגע שהפירושים הנזכרים לשאר הפרשיות התורגומות, אם, כמובן, הם מתייחסים

לרשב"ח באמת. מקורם אף הם בנסיבות הדומות לזו של פירוש האזינו.

לזהותו של רבי חיים פלטיאל

מאת

יצחק ש. לנגה

בתרביץ, שנה מ"ג, פרסמתי רשמים ראשונים על פרוש התורה לר' חיים פלטיאל. בינתיים, הכינתי פרוש זה להדפסה, ובע"ה יצא לאור במשך השנה. על ידי העבודה נתעוררה השאלה: מי הוא בעצם ר' חיים פלטיאל?

א

1. מהר"ם מרוטנבורג משיב לר' חיים פלטיאל: בתשובות מהר"ם ב"ב, דפ' פרג, סי' רכ"ו, הוא נקרא ר' חיים פלטיאל, בדפ' קרימונא סי' לב¹: ר' חיים פלטיאל ב"ר יעקב, בדפ' לבוב, סי' תק"ז: 'חיים ב"ר יעקב'.
2. כן נזכר ר' חיים פלטיאל בתשובות הרשב"א, ח"א, סי' שפ"ו. השאלה נשלחה אל הרשב"א מביהם, השואלים מדברים על 'הישיש מורנו ורבנו הרב רבי חיים פלטיאל', והם מונים אותו בין הגדולים שבארצם. בשאלה נמצאת חות דעת של ר' חיים, והוא חותם שם: 'הצעיר חיים פלטיאל'. הרשב"א מכנהו בתשובתו 'הרב ר' חיים פלטיאל'.
3. תשובות אחדות של ר' חיים פלטיאל נמצאות באספים השונים של מהר"ם מרוטנבורג: בדפ' לבוב הסימנים קל"ה, קל"ו, קנ"ז (בה הוא מזכיר את מורו ה"ר יחזקיהו), קס"א, קס"ד, קע"ו, תכ"ד, תע"ז (בה הוא מזכיר את מורו הר' אליעזר; לדעת א' אורבך, [בעלי התוספות, עמ' 456] הוא ר' אליעזר מטוך), ובדפ' ברלין עמ' 13, סי' נ"א, עמ' 17 סי' נ"ג. בכלם חתום: 'חיים פלטיאל תולעת', פרט לסי' קל"ה שבדפ' לבוב, ששם חתום: 'הצעיר חיים פלטיאל תולעת'. בסי' תע"ז שבדפ' לבוב נכתב מיידבורק (מגדבורג) נ"א, והיא שנת 1291 לסה"נ.
4. בתשובות הרא"ש, כלל 30, סי' ד', נמצא ששאלו את ר' יחיאל פלטיאל (כ"ה בדפוס) קושטא וויניציה) ותשובתו חתומה: 'חיים פלטיאל'. בדפ' וילנא פעמים: 'חיים פלטיאל'. גרוס, גליא יודאיקה עמ' 482, מצטט: 'חיים יחיאל פלטיאל', וממנו הועתקה הערה 29 בעמ' 509 של גרמניא יודאיקה; ולא מצאתי נוסח זה בשום מקום.
5. תשובות נוספות שלו נזכרות בס' מהרי"ל, הל' ימים נוראים (בני-ברק תשי"ט, עמ' ע 2), ובהגהות לס' המנהגים לר' יצחק טירנא, חדש אלול, הגהה צ"ז. כן נזכר שמו בתשובות מהר"ם מינץ סי' ס"ג (שאלוניקי תקס"ב, דף נ"ט, 3). ואולי שיך הגה מה שנמצא בס' נחלת שבעה, סי' י"ב, סעיף כ"ט: 'מצאתי בת"ש ישן... ור' אשר הכהן ז"ל העיד שפסל אותה ר' חיים ממיידיבורג בימי (?) רבי פלטיאל'.
6. ר' חיים פלטיאל עיבד – או אולי יצר – את ס' המנהגים ששימש יסוד לס' המנהגים של ר' אברהם קלוזנר. בס' המנהגים חתום פעמים רבות: 'חיים פלטיאל' או 'חפ"ת' = חיים פלטיאל תולעת. עי' מבוא לסדור רש"י עמ' XIII הערה 2; מבוא לס' המנהגים של מהרא"ק, דעווא תרפ"ט, עמ' IV; ד' גולדשמידט בקרית ספר עמ' 324 והלאה (=מחקרי

1. התשובה נמשכת עד סוף סי' ל"ד שם.

- תפלה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 38 והלאה); ס' המנהגים למהרא"ק, ירושלים תשל"ח, עמ' 10–11, 13–14.
7. בסדור חסידי אשכנז, ירושלים תשל"ב, עמ' 197 מנמק ר' פלטיאל מדוע מברכים על הלבנה עד ט"ו לחדש. המו"ל, הרב הרשלה, משער בצדק, שר' פלטיאל הוא ר' חיים פלטיאל.
8. בפרוש התורה נזכר ר' חיים פלטיאל, לעתים קרובות מאד, בשם ר' חיים, מהר"ת. במקום אחד הוא נקרא ר' חיים מפלייזא.
9. פייטן בשם חיים בן ברוך, חבר פיוטים לשבת שירה ולפרשת יתרו, הנמצאים בכת"י, בהם חתם כמה פעמים את שמו המלא 'חיים בן ברוך' (עי' צונץ, Literaturgeschichte, 493).
10. אנחנו מכירים, אפוא, את ר' חיים כבעל הלכה בתשובות, כבעל ס' המנהגים, כפרשן התורה וכפייטן, ויש לברר אם כל אלה זהים.

ב

- על זהות ר' חיים בעל התשובות ור' חיים בעל ס' המנהגים מעיד הכינוי המשותף לשניהם: תולעת. לגבי עובדה זו אין כל ספק.
- צונץ Zur Geschichte u. Literatur, עמ' 99 וצימליך (מונטסשריפט 1881, עמ' 305 והלאה) מזהים את הפרשן (א 8) עם בעל התשובות (א 1–5). וכן משמע שצונץ מזהה אותו עם בעל המנהגים (א 6), עי' צונץ ריטוס עמ' 22.
- צונץ כותב במקום הנ"ל למעלה (א 9) שהפייטן נקרא חיים פלטיאל ומסתבר שחי בארפורט או במגדבורג; אך איננו מביא לכך כל ראיה ואמנם אין כל סימוכין להשערות אלה. יתר על כן, צונץ לא שם לב שהפייטן הוא חיים בן ברוך, ואילו בעל התשובות הוא ר' חיים בן ר' יעקב.
- גרוס (גליא יודאיקה עמ' 482) מטיל ספק בזיהוי הפרשן עם בעל התשובות ומסיק שהיו שני ר' חיים פלטיאל, אחד צרפתי ואחד אשכנזי. עיקר טענותיו הוא שקשה לו להניח שבן-אדם שנולד ולמד בצרפת יתמנה לרב בעיר מגדבורג.
- לדעתי אין בטענה זו כלום. עיין: תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפ' לבוב סי' שפ"ו, דף ל"ז 4, הועתקה בתשובות מהר"ח אור זרוע סי' קמ"ו, דף מ"ח 4 וז"ל: 'וכבר נעשה ששלחו ממגדבורק לצרפת אצל מורי הר"ר שמואל ב"ר שלמה זצ"ל' (הוא ר' שמואל מפלייזא). נמצאנו למדים שדוקא בין מגדבורג לבין פלייזא נתקיימו קשרים (עי' ג"כ Back, R. Meir ben Baruch, פרנקפורט 1895, עמ' 23, על היחסים שבין מהר"ם מרוטנ-בורג ובין ר' שמואל מפלייזא).
- בגרמניה יודאיקה, ב, עמ' 509 הערה 23 נאמר כי כבר הוכיח גרוס שר' חיים פלטיאל (בעל התשובות והמנהגים) איננו יכול להיות זהה בשום אופן עם ר' חיים מפלייזא ששם אביו היה ברוך.
- לדעתי יש במשפט הזה הגזמה מרובה ואפילו טעות. אין לנו שום רמז לכך ששם אבי ר' חיים מפלייזא היה ברוך פרט לזיהוי של צונץ (למעלה 3) של הפייטן עם בעל התשובות (וצונץ חשב שר' חיים בן ברוך היה דוקא האשכנזי!).
- שבשאת כיון דעל. גם אחרים קוראים לר' חיים פלטיאל בעל התשובות 'בן ברוך', עי' מבוא לסידור ר' שלמה מגרמייזא, ירושלים תשל"ב, עמ' 45 הערה 45, ואטלס עץ-חיים, תשל"ח, עמ' 236 מס' 2076, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה, ג, עמ' רמ"ז סי' קי"ח.

7. הרב דיסין, במבוא לס' המנהגים של מהרא"ק, ירושלים תשל"ח, עמ' 13–14, אינו מכריע, אך לדעתו ברור שבעל המנהגים בא מצרפת שכן כתב: 'ואני ראיתי בכל צרפת לומר תחנון בסליחות' [של ערב ראש השנה]. בעמ' 11 הוא מסיק שהמקור הראשון של ס' המנהגים 'היה ספר מנהגים ליהודי צרפת ואח"כ הועבר לאשכנז והוגה עם מנהגיה'.
8. מסתבר לי שר' חיים מפליזא עצמו עבר לאשכנז וכיהן במגדבורג או בסביבתה. אמנם אין להוכיח זאת בודאות מתמטית, אך אין להניח, בלי סבה מכרעת, שהיו שני 'יוסף בן שמעון' בדור אחד.

ג

1. ברור שר' חיים הפרשן בא מפליזא (למעלה א 8), ולמד בצרפת וקבל את תורת חכמיה. רבים מאד הפרושים שהוא מביאם בשם ר' יעקב מאורליאנש או שאפשר להוכיח ע"י מקבילות שר' יעקב חברים. וכן הדבר לגבי רשב"ם, ר' יוסף קרא, ר' יוסף בכור שור, ר' משה מקוצי, ר' אהרן הכהן בעל הג"ן ואביו ר' יוסף הכהן.
באותה הדרך שבה הוא מצטט את המפרשים הצרפתיים הוא נוהג לגבי האשכנזים: הוא מזכיר את ר' יהודה החסיד ואת הרק"ח לפעמים בשמם, אך עשרות פעמים מביאם כמעט מלה במלה שלא בשם אומרים. בפרוש התורה לרק"ח לס' בראשית, שנדפס בבני ברק (תשל"ח) עפ"י כ"י אוכספורד 268, מצאתי כ-30 ציטטות מלוליות (בחלקם גימטריאות, ויש מהם שבהם נמצאת אותה השגיאה ברק"ח ובפרושנו).
2. ר' חיים הושפע מתורת הסוד של חסידי אשכנז, אם כי פרושיו מסוג זה נדירים. במקום אחד הוא אומר בפרוש: 'בדרך הסוד...'.
3. מרובות ההקבלות שבין פרוש ר' חיים לבין הספרים מבית מדרשו של מהר"ם מרוטנ-בורג (תשובותיו, פרושו 'טעמי מסורת המקרא', תשב"ץ, מרדכי, ס' הפרנס, ועוד). כן קיימת הקבלה עם סדור חכמי אשכנז. מתקבל, אפוא, הרושם שלר' חיים היה מגע עם חוגים אלה.
4. קיימים 4 כת"י עקריים של פרוש ר' חיים: כ"י מינכן 62, כ"י המבורג 40 (חסר בראשיתו ובסופו), כ"י אוכספורד 155 (חסר ס' בראשית וחלק של ס' שמות) וכ"י בריטיש מוזיאום 6,1080 (התיאור בקטלוג של מרגליות איננו נכון: יש שם פענח רזא עד פרשת וירא, אח"כ דף ריק, ואחריו מתחיל פרוש ר' חיים מאמצע פרשת וירא, כתוב ע"י מעתיק פענח רזא בכתב היד). אך פרושים בודדים מובאים ב-3 כת"י נוספים, והם כולם ספרים אשכנזיים: כ"י וטיקן 45 (שהוא אוסף של פרושי בעלי תוספות), כ"י מינכן 50 (פענח רזא) וכ"י המבורג 41 (לא בדקתי אותו). מכאן שפרושי ר' חיים היו נפוצים באשכנז דוקא.
5. רוב הלעזים בפרוש הם צרפתיים; בכ"י המבורג אמנם נמצאים שלשה לעזים גרמניים אך בכ"י זה יש תוספות ממקור אחר ואין להביא ממנו ראיה. גם בכ"י מינכן, שהוא מדויק למדי, נמצא בפרשת וירא: 'ממרא נעשה לאברהם סינדיקוס... שקו' קנפיר (compère) בלעז ובל"א גבטור (Gevatter). אך בשאר כת"י לא נמצא קטע זה (ע"י 4).
6. קטעים מרובים זהים בפרוש ר' חיים ובכת"י של פענח רזא². דמיון זה בולט במקומות

2 הכוונה לכתה"י של פענח רזא באוכספורד ובמינכן. כידוע חסר בפענח רזא הנדפס יותר ממחצית הספר, וגם בחלקים שנדפסו שינה המדפיס הראשון את הנוסח כמו שהודיע בשער הספר, (פרג ש"ז) כדי להקל על הבנת הדברים.

לוהותו של רבי חיים פלטיאל

אשר בהם קשה היה לפענח את כתה"י של ר' חיים, ונתאפשר הדבר ע"י השוואה עם פענח רזא. או שאחד העתיק מן השני — ועדיין מוקדם, לדעתי, להכריע מי העתיק — או, שיש אולי מקור משותף. בפענח רזא ישנם קטעים החתומים: 'חיים'. מהם שמופיעים בפרושי ר' חיים פלטיאל ומהם שאינם מופיעים. אם חיים שבפענח רזא הוא חיים פלטיאל הרי שפענח רזא העתיק, ופרושי ר' חיים שלפנינו אינם מכילים את כל פרושיו ויש כאלה שלא הגיעו אלינו אלא מתוך פענח רזא. ואם חיים שבפענח רזא הוא ר' חיים אחר, הרי השאלה דלעיל נשארת פתוחה.

כל מה שנכתב עד היום על פענח רזא לא נבדק עדיין די הצורך, ופרט לשם המחבר ר' יצחק בן יהודה הלוי, הכל בגדר השערה. מסתבר, אמנם, שפענח רזא הוא ספר אשכנזי, וזה מסייע להנחה שגם פרושי ר' חיים נכתבו באשכנז.

7. בפרוש ר' חיים פלטיאל רב השמוש במלה "בטוב" כתואר הפועל. לפי י' תא-שמע זהו סימן היכר גרמני.

8. בפרוש ר' חיים ישנם בטויים שהשפעת שפה זרה ניכרת בהם. שלשה מהם אפשר לפרשם הן כגרמניזמים הן כרומניזמים:

- א. לגלח צפרניים — גלוח הוא תרגום של schneiden או של couper
  - ב. מדביקים פרשיות נצבים ויילך — מדביק הוא תרגום של verbinden או של collar
  - ג. אדם המשבר את השלום — משבר את השלום הוא תרגום של den Frieden brechen
- rompre la paix
או

אך ישנם שנים שאין לפרשם אלא ע"י השפעה גרמנית:

- א. הכנענים ידעו היכן בני ישראל שוכבים (במקום נמצאים) בגרמנית liegen.
- ב. מובילים בגדים (במקום לובשים) בגרמנית tragen הבטוי נמצא גם בדרשות מהר"ח אור זרוע, עמ' 19, הערה 9.
9. ישנם קטעים בפרוש ובמנהגים המתאימים מאד זה לזה.

ה פ ר ו ש

ס' המנהגים

גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט עמ' 44
ס' המנהגים למהרא"ק, ירושלים עמ' מ"ה.

ואין אומ' במה מדליקין אם חל י"ט
בשבת גזירה משום י"ט שחל להיות ערב
שבת דאין עישרתם ועירבתם ואין
מעשרין ואין מערבין. ונ"ל דמשום זה, אין
להניח מלומר שלא תחלוק בין זאת לשאר
שבתות והרי תיקון תפילה כך הוא...
ועוד ברכה מעין ז' תוכיח שלא נתקנה
אלא משום עם שבשדות ואפי' הכי אומ'
אותה ב"ט שחל להיות ערב שבת אע"ג
דליכא עם שבשדות.
גולדשמידט עמ' 41, ס' המנהגים עמ' ח'
סי' ט'.

ואין אומ' במה מדליקין ב"ט שחל להיות
ערב שבת.

גולדשמידט עמ' 52, ס' המנהגים עמ' פ"ז.

בראשית ב, א
וברכה מעין ז' שאומ' לאחריו נתקנה
כדי להמתין העם שבשדות לפי שבת
כנסיות שבימיהם היו בשדות והיו יראים
מן המזיקים ואפילו כשחל י"ט בע"ש
דליכא עם שבשדות ואפילו הכי אומ'
אותו כדי שלא תחלוק בין שבת לשבת,
אבל אין אומ' במה מדליקין לפי שכתוב
בו עשרתם ערבכם ואין מערבין ב"ט.

במדבר כ, א
לפי זה כשיש מת בערב פסח לא היה
צריך לשפוך המים משום דבעינן מים

אעפ"י שהתקופה נפלה בתחילת הלילה כי אין סכנה לשחות רק בשעת התקופה, ועוד יש להניח ברזל במים ואז אין רשות למלאך להזיק, ועוד כי ליל שימורים הוא.

גולדשמידט עמ' 51, ס' המנהגים סי' ע"ט הערה 2.*

ויש שרוצים לומר שיש אשיש דגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה, ועוד אמרינן (שמחות פ"ה ה"ח) היה מספר ושמע שמת אביו גומר אע"פ דתספורת דאורייתא משום דגדול כבוד הבריות, וה"ה כבוד החתן.

שלנו, וכשיש תקופה בערב פסח משימין ברזל לתוכו, ומיהו בלאו הכי אינו מוזק דהא כתיב ליל שימורים, א"כ לא יאונה כל רע.

במדבר כח, ט

כשיש חתן שמפטירין שוש אשיש דגדול כבוד הבריות שדוחה אפי' לא תעשה שבתורה כ"ש לאו דלא תסור, להכי כבוד חתן דוחה כל ההפטרות שבתורה חוץ מד' פרשיות שאפטרותיהן בתלמוד וכן דש"ח נו"ע אר"ק שד"ש שהם סדורים על פי פסיקתא.

הדוגמא האחרונה מענינת ביותר כי יש בה, לכאורה, אותה הסתירה לסוגית הש"ס בברכות דף י"ט, ע"ב.

10. את ר' חיים פליטאל בעל המנהגים אנחנו מכירים כאיש הלכה. גם פרוש התורה של ר' חיים פליטאל עוסק בראש וראשונה בעניני הלכה. חלקיו החשובים, העצמאיים והמעניינים ביותר הם החלקים ההלכתיים של התורה (פרשיות בא, משפטים, ס' ויקרא, פרשיות ראה — כי תצא וכד'). גם בחלקים הספוריים של התורה דן ר' חיים, לעתים, בבעיות הלכה שנתקשרו אצלו בטכסט.

ד

כדי להסיק מסקנות על משפחתו של ר' חיים יש לברר מי ערך את הפרוש.

1. ברור שר' חיים לא כתב את פרושו בעצמו שהרי תמיד הוא נזכר בגוף נסתר. העורך מדבר במקום אחד על שני מוריו: ר' חיים ור' שלמה מקטיילנדון Château — Landon עי' גרוס, גליא יודאיקה עמ' 260—568. מכיון שר' שלמה נזכר רק ב-3 מקומות ואילו ר' חיים ביותר מ-100, יש להניח שבכל מקום שנמצא מורי הרב, מורי וכד', הכונה לר' חיים. 2. צימליך במאמרו הנ"ל כותב שר' חיים נקרא לעתים קרובות ר' חיים וצ"ל, 'מהר"ח וצ"ל'. מזה הסיק שבכל מקום שנמצא מ"ה, מורי וכד' סתם — הכונה לר' חיים, ואילו במקומות שהפרוש מזכיר 'מורי שיחיה' (ולדעתו יש רק מעט מקומות כאלה) יש לחשוב על ר' שלמה הנ"ל. במקום אחד שמצא לפניו 'מהר"ח שיח' (כ"ה בכ"י מינכן ולונדון, אך בכ"י המבורג רק: מהר"ח) הגיה: 'מהר"ש שיח'.

3. הבחנה זו מסופקת. נמצא אמנם רק פעמים אחדות הבטוי 'מורי שיחיה'. שכיח יותר הבטוי 'רש"י' במשמעות 'רבנו שיחיה', או 'רבי' שו"י = רבנו שיחיה ויאריך ימים, שצימליך לא הכיר בהם או לא ראה אותם מפני שלא הכיר את כל כתה"י. במקום אחד ניתן אמנם להוכיח מתוך מקור מקביל ש'רש"י' הוא ר' שלמה מקצטלדון הנ"ל. בכ"ז מסופקני אם אפשר להכליל — והרי מההזכרה החד פעמית 'מהר"ח שיח' — היה אפשר להסיק את המסקנה ההפוכה. לעתים קרובות מוצאים אנחנו בכת"י לונדון ומינכן פרושים בשם 'מו' שו"י שבכ"י המבורג מובאים בשם 'מו' בלבד, וכן את התופעה ההפוכה שב-2 או 3 כת"י חתום מאמר 'כפ"ר', ובכ"י המבורג דוקא 'כפרש"י', או שנוסף לחתימה, באחד מכתה"י שו"י, או שכתוב בכמה מהם 'כפר"י' (= כן פרש רבנו יחיה).

אין, אפוא, כל בטחון שאפשר להסיק מסקנה מן התוספת 'שיחיה'. ומכיון שלעתים קרובות נמצא בכ"י אחדים 'מהר"ח', ובכת"י אחרים באותו מקום 'מו' או 'מורי הרב',

יש להניח שבדרך כלל הכנויים 'מורי', 'מורי הרב', 'מ"ה', ואולי גם 'מו' 'שי' 'רש"י', 'ר' שו"י' מכוונים לר' חיים.

4. לעתים קרובות מתחיל קטע: 'הקשה מהר"ח', או 'הקשה מורי הרב' (או בקצור: 'הקמ"ה'), ואחרי התירוצים מסתיים המאמר: 'כפרש"י' או 'כפ"ר'. אפשר, כמובן, שהתירוצים ניתן ע"י ר' שלמה, אך מסתבר יותר שקטעים אלה יצאו מיד אחת בלבד.

5. צימליך מניח שהעורך היה תלמידו של ר' חיים שהעתיק את דברי רבו מתוך ה'פשטים' שלו. כראיה מביא את הקטע דלהלן: 'והנה הראה אותי א' גם את זרעך. וא"ת מאי נפקא מיניה בזה הדבור... ותמ"ה' (ותירץ מורי הרב) ה"פ ראה פניך... כך דקדקתי מתוך דברי מו' אבי'. לדעתו המלים 'מו' אבי' אינם יכולים להיות מוסבים על אבי העורך אלא על אביו של 'מורי הרב', כלומר על אביו של ר' חיים.

5. הנחה זו אין לקבל. בכ"י לונדון – והוא המדויק ביותר – אנחנו מוצאים פעם 'הק' אבא מו' הר' חיים' ובמקום אחר 'ותירץ מו' אבי הר' חיים ו"ל'. א"כ יוצא שהעורך עצמו הוא בנו של ר' חיים. יתר על כן, הנוסח שעליו סומך צימליך: 'כך דקדקתי מתוך מו' אבי' נמצא רק בכ"י מינכן, ואילו בכ"י המבורג: 'כך דקדקתי מתוך דברי מורי', ובכ"י לונדון: 'כך דקדקתי מתוך דברי מו' שי' (1). נראה שכונת הדברים שר' חיים לא הסביר את העניין לבנו בפרוש, והלה היה צריך לדקדק את הדבר מתוך הרמזים ששמע. 6. הבטוי 'אבי' מציין, אפוא, את אבי העורך, את ר' חיים, ולא את אבי ר' חיים. וא"כ הרי גם הבטוי 'זקני' מציין את סבו של העורך. 3 פעמים נזכר בפרוש התורה 'מורי זקני ר' שמואל מפלייזא'. על פי הנאמר לעיל אין יסוד לקביעת צימליך שר' חיים הוא נכדו של ר' חיים מפלייזא. (מכיון שאי אפשר לבדוק את הנתונים עברה קביעה זאת לספרים שונים, ע"י גרוס, גליא 'ידיאקה', עמ' 481; אנציקלופדיה יודאיקה, ג, עמ' 170; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 384, אטלס עץ חיים, עמ' 236 מס' 2071). לאמתו של דבר ר' שמואל הוא סבו של העורך. מכיון ששם אבי ר' חיים פלטיאל הוא יעקב (א 1), הרי ר' שמואל צריך להיות אבי אמו של העורך, כלומר חותנו של ר' חיים.

7. בפרוש ר' חיים פלטיאל נזכר עוד אחד מאבותיו, בקטע שאף הוא הועתק כבר ע"י צימליך וגרוס: 'ושמע מהר"ח בשם רבינו יעקב זצ"ל מפרובינ"ש⁸ אב זקני'. בטוי זה יכול להתפרש או כאביו של זקני או כסבי. לפי שני הפרושים אנחנו נתקלים בקשיים. לפי האפשרות הראשונה הסבים של העורך היו, כמו שראינו, מצד האב ר' יעקב ומצד האם ר' שמואל מפלייזא. אבי ר' שמואל מפלייזא היה ר' שלמה⁴. א"כ היינו מוכרחים להניח ששם אביו של ר' יעקב אבי ר' חיים, היה כשם בנו, והוא היה ר' יעקב מפרובינ"ש. (אמנם אנחנו מוצאים בדורות ההם גם את ר' שמשון בר' שמשון מקוצי). לפי האפשרות השניה ר' חיים הוא בנו של ר' יעקב מפרובינ"ש. אולם במקרה זה, היינו מצפים שהעורך יכתוב שמהר"ח שמע מפי אביו ר' יעקב מפרובינ"ש, אב זקני. גרוס מניח מטעמי סגנון שיש להגיה: אב (זקני) [זקנו]. לפי זה היה ר' יעקב אולי אבי אמו של ר' חיים. אך לדעתי קשה קצת להגיה 3 כתי"י בלי סבה מכרעת.

3 כ"ה בכ"י לונדון, בכ"י אוכספורד: מפרובינ"ץ, בכ"י מינכן: מפרובינ"ש. בכ"י המבורג שבדרך כלל השמות מקוצרים בו רק: ושמע מהר"ח בשם ר' יעקב, ואין זכר לא ליחס ולא לשם העיר.

4 ידוע שר' שמואל מפלייזא קבל מר' יעקב מפרובינ"ש אך לא היה בנו.

- ברור, אפוא, שר' חיים הוא מצאצאי ר' יעקב מפרוביני"ש. אולם תאור היחוס המפורט ניתן להשערות שונות.
8. אפשר להשלים את רשימת אבותיו של ר' חיים פלטיאל מכיון שאנחנו מכירים את אבותיו של ר' יעקב מפרוביני"ש. אבי ר' יעקב הוא ר' מאיר מפרוביני"ש וסבו ר' אליהו מפריש. עי' קופפר, תשובות ופסקים מחכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג, עמ' 312.
9. גרוס, בגליא יודאיקה, עמ' 482 מעיר שבכ"י אוכספורד 271, שהוא פרוש תורה שנכתב בתחלת המאה הארבע-עשרה, נזכר ר' יעקב פלטיאל. יתכן שזהו אביו של ר' חיים פלטיאל (או אולי בנו?).
10. בספרו של קופפר הנ"ל עמ' 323 חתום — בין שאר רבני אשכנז — על תשובה: 'העלו' שמשון בן אמ"ר הר' יעקב פלטיאל. מסתבר שהוא אחיו של ר' חיים.
11. אולי אחד מצאצאי ר' חיים פלטיאל הוא משה בן חיים פלטיאל[ל] שהעתיק את הסמ"ג כ"י אוכספורד 865 וגמר את מלאכתו בציריך בשנת קמ"ז. אולי חיים זה, היה נכדו של ר' חיים פלטיאל הפרשן ובעל המנהגים.
- (השערות של גויבאואר בקטלוג של אוכספורד שר' משה זהה אולי עם ר' משה מציריך, בעל הסמ"ק, איננה מסתברת, שהרי ר' משה מציריך נהרג כנראה על קדוש השם בשנת ק"י בערך).

ה

1. אין אנחנו יודעים מתי נולד ר' חיים ומתי נפטר. נסכם להלן תאריכים המעידים על זמנו ועל זמן כתיבת פרושו לתורה.
2. תשובת ר' חיים פלטיאל שבתשובות מהר"ם מרוטנבורג דפ' לבוב, סי' תעו, נכתבה בשנת נ"א. בתשובה זו פונה ר' חיים אל קהל מיידבורק.
3. בתשובות הרשב"א, ח"א סי' שפ"ו, מתואר ר' חיים פלטיאל בשאלה שנשלחה אל הרשב"א מבהם ממקום שנקרא אושטלריש (Austerlitz?) 'כאחד הגדולים שבארצנו הישיש מורנו ורבנו...'. אין אנחנו יכולים לקבוע את התאריך המדויק של תשובה זו. רשב"א שהשיב על השאלה נפטר בשנת ע' לאלף הששי (יוחסין השלם עמ' 223א).
4. כ"י ירושלים של מנהגי ר' חיים פלטיאל נכתב בשנת ס"ה. מהעדר כנוי זצ"ל לשמו של ר' חיים אפשר אולי להסיק שאז עדיין היה חי.
5. בפרוש התורה נזכרת שריפת התלמוד שהיתה בתחלת האלף הששי: 'ונהגו בצרפת להתענות בששה בתמוז כי אז נשרפו הספרים שם'. הפיסקא עושה רושם כאילו ממאורע טרגי זה כבר עבר זמן מה. יש לשער שהספר לא נכתב לפני שנת ל' לאלף הששי.
5. בפרוש התורה נמצא חשבון הקץ. לדעתו תמשך הגלות אלף שלש מאות שלשים וחמש שנים, הוה אומר עד שנת קע"ג (1413 לפסה"ג, ר' להלן). הספר נכתב, אפוא, בודאי לפני כן.
7. אך נוכל לקבוע את זמן כתיבת הספר בדיוק. בסוף פרשת בראשית נמצאת סקירה על מאורעות חשובים בתולדות עם ישראל, ושם נאמר בין השאר: 'ג' אלפים וח' מאות וכו"ה שנה עד חורבן בית שני (68 לספה"ג)... הרי שנפטר [רב אשי] לתי"ת שנים מן החורבן (486 לספה"ג) ולפי מנין שאנו מנין עבר מפטירתו תתי"ד שנים'. א"כ נכתב הספר בשנת ס' לאלף הששי (1300 לספה"ג).
- כל זה מתאים יפה לכך שר' חיים פלטיאל היה תלמיד חבר של מהר"ם מרוטנבורג. שניהם חיו במאה הראשונה של האלף הששי (במחצית השנייה של המאה השלש-עשרה לספה"ג) ור' חיים היה כנראה צעיר קצת ממהר"ם מרוטנבורג.

מי הוא ר' טעבלן מורו של ר' יעקב מרגלית?

(למאמר: "חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה ה'ט"ו"; עלי-ספר, ו'–ז')

מאת

אברהם דויד

במאמרה מייחדת גב' צפורה ברוכסון דיון חשוב לתולדותיו של ר' יעקב מרגלית, ובין השאר מצטטת, בעמ' 89, פסקא מכ"י בודפשט-אוסף קאופמן A492 המכילה דברי בנו "מהר"ר אייזיק מרגלית":

"כל זה נעתק מכ"י הגאון מהר"ר יעקב מרגלית ז"ל שקיבל פה אל פה מהגאון מהר"ר טעבלן. וז"ל מהר"ר אייזיק מרגלית ג"א אחי. הן הנה הדברים שבגללן נסע א"א הגאון ז"לה"ה מק"ק נורדלינגן לק"ק גורנבערג אל השר הגדול מהר"ר ט"ו זלה"ה כדי לקבל ממנו מסורת אלו שמסר לו בטרם נסע לדרך ארצינו נחלת צבי טוב"ב".

ברוכסון מזהה את אותו "מהר"ר טעבלן" עם ר' טעבל (דוד) שפרינץ, ועל סמך זאת הגיעה למסקנה שהוא עלה לארץ ישראל. טבלי (טעבל, טעבלן) הינו כינוי אשכנזי לשם דוד, לפיכך אין הכרח לזהותו עם החכם והוא דווקא, אף כי ישב תקופה מסוימת בגירנברג. יותר נראה לזהותו עם חכם אחר. במקום אחד מצינו שר' יעקב מרגלית שמע דברי הלכה מ"מהר"ר דוד לנצהוט ז"ל¹ קודם נסיעתו לא"י. בכ"י שטרסבורג 3971, המכיל ציור הערות בהלכה, ובין השאר בהלכות גדה, כתובה הפיסקא הבאה:

"מצאתי בכתבי החסיד כמהר"ר נתן הענין וצ"ל ראש בנ"י ישיבה בק' ורנקבורט² ז"ל: אלו קבלות קבל מהר"י מרגלית ז"ל מפי הגאון מהר"ר דוד לנצהוט ז"ל קודם נסיעתו לא"י"³.

דומה, כי רשאים אנו להסיק מכך שר' יעקב מרגלית שהה במחיצתו של ר' דוד לנצהוט בגירנברג, ושמע ממנו דברי הלכה לפני עלות האחרון לא"י. וקרב לודאי שהיה תלמידו, אם כי אין הדבר מפורש.

יש עוד לשער ששמועות בהלכה בדיני אסור והיתר, גיטין וחליצה, המובאות בכ"י קאופמן הנ"ל משמו של ר' "טעבלן", מ"מהר"ר ט"ו ז"ל, או מרבו של ר' יעקב מרגלית, בלשון: "אמר לי הרב", ואולי אף מכת"י אחרים, משל ר' דוד לנצהוט הן.

- 1 אין לי ידיעות נוספות אודותיו. נזכר פעמיים ע"י ר' משה חזן בהגותו לספר המנהגים לר"י טירנא (מהד' ירושלים, תש"י, דף ט"ז, ע"ב; ל"ה, ע"א).
- 2 יתכן שיש לזהותו עם ר' נתן הענין בן אברהם הענא, מחכמי פרנקפורט במחצית הראשונה של המאה ה'י"ז. ראה: מ. הורוויץ, רבני פרנקפורט. השלים: י. אונא, ירושלים, תשל"ב, עמ' 45, 248, 274. בנוסח מצבתו מצויין שהוא נפטר ב"כ"א אלול שפ"ח", ושהיה "ראש לכל גבר הוא החכם תופס ישיבה".
- 3 הערה זו נדפסה כבר בחידושי הב"ח לטור יו"ד, סי' קפ"ח (מהדורת פ"פ דמיין, [תע"ב] דף קמ"א ע"ב): "אחר כה שנים בא אלי חכם זקן אשכנזי והראה לי כתוב בשם מהר"ר יעקב מרגלית (!) שקיבל מפי הרב מהר"ר דוד לנצהוט קודם נסיעתו (!) לא"י".

על ספר "עלילות דברים"

(למאמר: "היכן נתחבר ספר 'עלילות דברים'?" ; עלי-ספר, ג', תשל"ו)

מאת

יעקב י. שכטר

במאמרו זה מבסס המחבר להוכיח, בשיטת ווייס ודכוותיה, וכנגד גרץ ודעימיה, שרק על רקע איטלקי אפשר להבין את מהותו של הספר. למרות שלאחרונה נתברר שההכללה הרחבה של ווייס בנוגע לחיבורו, על דבר בערותה ופיגורה של השכלת יהודי אשכנז, היתה פשוטה ושטחית מדי¹, חושבני כי אכן צודקים המאחרים מקומו של ספר זה באיטליה דוקא.

בנוגע למנהגים השונים שהותקפו בחריפות ע"י מחבר הספר "עלילות דברים", צודק תא-שמע בהסתייגותו ש"חלק מן המנהגים האלה אכן נהג בספרד". נכון הדבר שמקורות ספרדיים מזכירים מנהגי כפרות, תשליך ונענוע הגוף בתפילה ובלימוד, אך צודקים דבריו שהמנהגים האלו היו הרבה יותר נפוצים ומקובלים בקהילות אשכנז. מאלפת הערתו של אותו מומחה בהשוואת מנהגים, רבנו אברהם ב"ר נתן הירחי מפרובנס, מחבר ספר המנהיג, שבילה זמן בספרד וכתב: "ומצאתי במדרש וחייב אדם לנענע את עצמו בתפלה על שם שנאמר 'כל עצמותי תאמרנה ה' מל' כמוך', וכן מנהג רבני צרפת וחסידיה"². למרות היותו בקי במנהגי ספרד, ציטט אך ורק מקורות צרפתיים למנהג הזה³. מקורות אחרים מדגישים את האופי האשכנזי המיוחד של שני מנהגים נוספים שהותקפו ע"י מחברנו, בנוגע לייזן ההבדלה: לשפוך קצת מן היין, ולסוך את העיניים מן היין⁴.

ישנם עוד מנהגים שאין תא-שמע עוסק בהם, וגם המה מעידים על סביבה אשכנזית: (א) "אשה כי תזריע וילדה זכר או נקבה כולם אחווי חרב יושבים ללחום את מזשל בכסילים לחומי רשף וקטב מרירי בסכלותם יכרו עליהם חברים לאחוז בכנפות הבית קו יסוב בחק

- 1 ראה א. ה. וייס, דור דור ודורשיו, ה' (ברלין, תרפ"ד), עמ' 288: "... לא היו רבני אשכנז בעלי ברית לאנשי ההשכלה כי ההשכלה בעיניהם חטאת, והחכמה דרך לכפירה". בניגוד לזה ראה מאמרו המאלף של א. קופפר, לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות יד-טו, (תרביץ, מ"ב), עמ' 113 ואילך, תשל"ג, וראה גם ח. ה. בן-ששון, Jewish-Christian Disputation in the Setting of Humanism and Re-formation in the German Empire (Harvard Theological Review, 59), 1966;
- 2 ספר המנהיג, דיני תפלה, ס' מ"ז. מהדורה י. רפאל (ירושלים, תשל"ח), א', עמ' פ"ה.
- 3 על דרכו של בעל המנהיג בהשוואת מנהגים שונים, ראה דברי מורי י. טברסקי, Rabad of Posquieres (Cambridge, 1962) עמ' 240 ואילך, וגם הדיסרטציה של ד. ספטימוס, Meir Abulafia and the Maimonidean Controversy of the Thirteenth Century (Harvard University), October, 1975, 40f.
- א3 אוצר נחמד ד', עמ' 188. ראה מקורות אשכנזיים שצוינו ע"י י. טרכטנברג, Jewish Magic and Superstition, New York, 1970 עמ' 68-167, ועמ' 300, הע' 23; שם, עמ' 195, ועמ' 304, הע' 4. ראה גם ח. ז. צימלס, Ashkenazim and Sephardim, London, 1958 עמ' 261.

הכסילים יחקקו בכתלים אדם וחיה והנחש עמהם"⁴. שלשה מנהגים נרמזים בקטע הזה: א. לשם חרבות ליד היולדת; ב. לצייר עיגול סביבה; ג. לחקק צורת אדם וחיה על הקיר. יהודי אשכנז שמרו על כל שלשת המנהגים האלו. כמה מאירה הצהרתו של איטלקי דוקא, בן דורו של מחברנו, אליהו בחור (1549–1468): "אך מנהג פשוט בינינו האשכנזים שעושים עגול סביב כותלי החדר ששוכבת בו היולדת עם נתר או גחלים וכותבין בכל כותל אדם וחיה"⁵.

ב) "ופקדת כל אדם יפקד אליהם לא ה' שלחנו להוציא ציץ להשליך אחר גוי" (פרוש: "אחר קבורת המת תולשים עשבים ומשליחים אחרי גוים")⁶.

ג) "בני יעקב באו אל החללים ואל מקום קבורת אבותיהם דורשים אל המתים מעיר לעיר וממלכה ויתפללו אל המקום הזה"⁷.

גם אלה נזכרים במיוחד במקורות אשכנזיים⁸, למרות מה שהיתה התנגדות למנהג השלישי גם בתוך הקהלה האשכנזית⁹.

בנוגע לסוג הפלפול בו דן מחברנו, אומר תא"שמע שהוא מתיחס "דוקא כנגד הפלפול האשכנזי", אולם אינו מרחיב את הדיבור על זה. כדאי לצטט הערתו של ח. ז. דימיטרובסקי, המדגיש את הרקע האשכנזי המיוחד של פרט אחד בתיאורו של מחברנו בנוגע לפלפול. תוך הביקורת החריפה שהוא מותח נגד הפלפול, כותב מחברנו ש"המקרא ותלמוד מונחים בארון. אין דורש ואין מבקש להם, אך העוסק בפלפול הוא הקדוש"¹⁰. דימיטרובסקי מציג להבין דברים אלו כפשוטם, ולראות בהם הד לאופן הלימוד בישיבה האיטלקית של מהר"י מינץ, כפי שתאר אותו תלמידו ר' אליהו קפסלי: "וזהו הנקרא פלפול הישיבה והיה מפלפל

4 אוצר נחמד ד', עמ' 189, והפירוש, עמ' 204.

5 ספר התשבי (הוראדנא, תקס"ה), עמ' ל"ג, ע"ב. ראה גם ר' חיים ב"ר בצלאל, ספר החיים, ספר ב', פרק ח': "וכן המנהג לעיגול את החיות בעת לידתם אחר שהם שוכבים על המיטה כדי שלא ישלוט בהם רוחין ולילין". ראה גם טרכטנברג Jewish Magic and Superstition, N.Y. 1970, עמ' 169, 81–280, הע' 51. מקורות נוספים צוינו ע"י ח. פאלאק, Jewish Folkways in Germanic Lands, Cambridge, 1971, עמ' 18 ועמ' 212, הע' 22. וע"ע שם בעמ' 16 ועמ' 212, הע' 11, שמביא דברי בעל ספר "יוסף אומץ" (פראנקפורט, תרפ"ח), עמ' 351: "ובחיה ראיתי נודעות לדקדק שלוקחות סכין בידן כשהולכות בחדרי הבית ביחידות בסוף ימי לידתן".

6 אוצר נחמד, שם, ובפירוש, עמ' 204.

7 שם.

8 ראה טרכטנברג הנ"ל, עמ' 178, והמקורות שהביא בעמ' 301, הערה 53 (בציון לתש"ץ צ"ל תמ"ט ולא תמ"ז). על המנהג להתפלל על קברי אבות באשכנז בתקופה יותר מאוחרת, ראה פאלאק הנ"ל, עמ' 47–48 ובהערות שם.

9 ע' שו"ת מהר"ם מרוטנברג (לבוב, תר"ך) ס' קס"ד בשם ר' חיים פלטיאל, בן דורו של מהר"ם. בנוגע למנהג אשר מחברנו מביא בראש עמ' 189 ("בעת ההיא ויחם השמש וירח עמד ושם ראיתי את ישראל נפוצים על ההרים ירקדו כאילים וככבי השמים וכסליהם ישלחו כצאן אויליהם כשעירים ירקדו שם") מבאר תא"ש-מע שזה "הריקוד כנגד הלבנה בשעת קידושה". למרות שאינני בטוח למה כוונת בעל ספר "עלילות דברים", מסופקני אם הכוונה לקידוש הלבנה, כי הוא מקדים את דבריו במלים: "בעת ההיא...". ועל יסוד תוכן דבריו נראה שמתכוון לחג הסוכות, וידוע שאין מקדשין את הלבנה אחרי ט"ו בחודש. אולי הכוונה פה לאיזה מנהג מיוחד לסוכות? [השגה זו צודקת. אולי הכוונה למנהג בדיקת הצל לאור הירח בליל תושענא רבה. ראה: י. ד. וילהלם, סדרי תיקונים, עלי-עין לכבוד ש. ז. שוקן, תש"ח–תשי"ב. – העורך].

10 אוצר נחמד ד', עמ' 183.

כל א' (מבן) [עם בן] זוגו... והפלפול היה נעשה מבחוץ, רצוני מבלתי שיפתחו ספר כי היתה ההלכה שגורה בפי הכל, לא היה שם אתם בלתי גמרת הרב...¹¹. ברור איפוא שהמקרא והתלמוד היו באמת מונחין בארון, פשוטו כמשמעו, מפני שבכלל לא הביטו בספרים אלו¹².

- 11 סדר אליהו זוטא, ירושלים, תשל"ז, עמ' 246.
- 12 ת. ז. דימיטרובסקי, על דרך הפלפול (ספר היובל לכבוד שלום בארון), תשל"ה, עמ' ק"ב, הע' 44. ראה מ. שולוואס, "Ashkenazic Jewry in Italy" (YIVO Annual of Jewish Social Science, 7), 1952, עמ' 120, ושם תמצא פירוש מענין למלה "מבחוץ".
- על יהודי אשכנז באיטליה באותו הזמן, ראה ג"כ J. L. Bato, "L'immigrazione degli Ebrei tedeschi in Italia dal Trecento al Cinquecento" (Scritti in Memoria di Sally Mayer, 1956, עמ' 34—19) (ראה תמצית המאמר בעברית, שם, עמ' 20—219).

כ"י של קיצור "פירוש נבואות הילד" לר' אברהם בן אליעזר הלוי

מאת

יצחק רובינסון

ברשימה של כה"י של מאמרים ופירושים מפרי עטו של ר' אברהם בן אליעזר הלוי (רא"ה)¹ שערך מלאכי בית-אריה, נמצאים שבעה כ"י של פירושו ל"נבואות הילד"², ובכולם נמצא פירושו של רא"ה פחות או יותר בשלימותו³. אי אפשר לקבוע בוודאות מתי נעתקו רוב כה"י, אך אין אחד מהם שנעתק בוודאות אחר שנת רצ"א. לכאורה אין דבר זה מפליא, כיון שהנושא העיקרי של הפירוש הוא הוכחה שיבוא משיח בשנת ה' אלפים ר"ץ⁴.

והנה, מצאתי כ"י, שאיננו רשום אצל בית-אריה, של קיצור "פירוש נבואות הילד לרא"ה. כה"י נמצא בספריה הבודליאנית שבאוקספורד, מס' רג"ו 24, עמודים 37a—25b (נויבואר, מס' 3, 2221)⁵. כה"י מכיל 247 עמודים קווארטו, ומכיל חיבורים הרבה, רובם קבליים, בכתיבות שונות, ספרדית ואיטלקית. אי אפשר לקבוע מתי והיכן נעתקו רוב הקטעים, כולל פירושו של רא"ה, והמאמרים הבודדים שלגביהם אפשר לקבוע תאריך, הם מן המאות ה-17—18. בין יתר המאמרים שם: מס' 1: שיר ומכתב מאת שלמה מולכו⁶; מס' 7: ביאור תפילות מאת יוסף אבן שרגא; מס' 10: שו"ת בקבלה ששאל יהודה חייט ליוסף אלקאשטייל⁷; ומס' 15: צב"ע מודח מאת יעקב עמנואל פרנסיס⁸.

נויבואר, בקטלוג שלו, רשם הערה מאוד לא ברורה על אודות הפירוש שלפנינו: "Fol. 25b נבואת הילד הנביא נחמן . . . No. 1743, 2, (printed) with a commentary (shorter than . . . and without the introductory letters, mostly signed Abraham Levi) [פרושו השלם של רא"ה]."

על כן לא שם איש לב לכך שהפירוש הקצר הזה הוא מאת רא"ה. כה"י מכיל תמצית הסיפור של הנער נחמן בעברית ואת נבואותיו הארמיות בשלימות. בפירוש לנבואות הראשונות נמצאים רק ביאורים קצרים, אך באחרונה הפירוש רחב יותר. כולו תמצית מדבריו של

- 1 ראה המבוא למאמר משרא קטרין לר' אברהם בן אליעזר הלוי מאת ג. שלום, ערך והשלים מ. בית-אריה, ירושלים, תשל"ח. אני מכין כעת דיסרטציה על הרא"ה והתסיסה המשיחית של בני דורו.
- 2 שלום, שם, 31—32. על "נבואות הילד" עצמם, ראה עזר: י. דן, "לקטות למעשה נבואת הילד" (שלם, א'), תשל"ד.
- 3 אני מכין מהדורה מדעית של פירוש זה.
- 4 שלום, שם, 26.
- 5 מספרו במכון לתצלומי כה"י העבריים שבספריה הלאומית בירושלים: 20504.
- 6 ראה ד. קיפמן, "Un Poeme Messianique de Salomon Molcho" (REJ, 34), 1897.
- 7 ג. שלום, "לידיעת הקבלה בספרד ערב הגרש" (תרביץ, כ"ד), תשט"ו.
- 8 פרסם מ. מורטרה (קובץ-עלייד, א'), תרמ"ה. עיין גם כל שירי יעקב פראנסיש, ערכה פ. נוה, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 440—512.

הרא"ה, שנלקחו כמעט מלה במלה מפירושו השלם. בראשית הפירוש לנבואה החמישית נזכר שם המחבר: "אמ' אברהם הלוי" (עמ' 33a). בסוף הפירוש נמצאים קטעים מ"איגרת סוד הגאולה" של רא"ה (עמ' 36b לסוף) הכרוכה יחד עם "פירוש נבואות הילד" בהרבה כ"י.

מי ערך קיצור זה, רא"ה עצמו או משהו אחר, ומתי? אפשר לקבוע כמעט בוודאות שהקיצור נעשה בדור שלאחר פטירתו ע"י אלמוני. כל מגמתו של רא"ה בפירושו זה, וביתר כתביו המשיחיים, היתה להוכיח שיבוא הגואל בשנת ה' ר"ץ ליצירה. אמנם, בקיצור שלנו אין זכר לשנת ר"ץ. השנה המשיחית היחידה המופיעה היא שנת ה' של"ה, שאמנם מנה אותה רא"ה בין תאריכי הגאולה שלו כשנת תחיית מתי ארץ ישראל (משרא קטרין, קושטא, ר"ע, י"ג, ע"ב).

נביא דוגמה אחת כיצד שינה העורך את תחומר הפרשני של רא"ה כדי להתחיל את שנת הקץ ר"ץ בשנת של"ה. באחד מחישובי הקץ שלו, פירש רא"ה שצריכים למנות את פ"ה יובלות של קיום העולם (סנהדרין צ"ו, ע"ב) מלידת נח בשנת אלף נ"ו ליצירה. על יסוד חשבון זה, סובר רא"ה:

"וא"כ שנת ר"ץ הם ל"ד מן היובל האחרון כשתחשוב אותם משנולד נח" (כ"י ביהמ"ד לרבנים בני-יורק Mic. 1697, כ"ב, ע"ב).

בקיצור יש קטע מקביל:

"כי נח נולד שנת אלף נ"ו ליצירה ובשנת מ"ד ללידתו שהם אלף ק' ליצירה מתחילים פ"ה יובלים והם כלים שנת ה' אלפים ש"נ ליצירה ובשנת של"ה יהיה בסוף היובל האחרון" (a34).

בשנים שבין ר"ץ ושל"ה (1530–1575) ערך משהו את הקיצור, השמיט את כל החשבונות לשנת ר"ץ, והכניס חשבונות המתאימים לשנת של"ה. קשה להניח שרא"ה, שנפטר בין רפ"ח לרצ"ה, עשה זאת. מתקבל על הדעת שעריכה זו נעשתה בדור שלאחר פטירתו של רא"ה, באיטליה או בא"י, ע"י אחד מן המצפים לגאולה בשנת של"ה⁹, שרצה להציל מ"פירוש נבואות הילד" השלם של רא"ה מה שאפשר היה להציל.

יש לעובדה זו חשיבות, כי עד כה כמעט ולא נמצאה עדות נאמנה להשפעת כתבי רא"ה המשיחיים אחרי פטירתו, שהיתה סמוך לשנת הגאולה שקבע¹⁰. עכשיו נדע נסיון אחד לפחות להשתמש בכתביו המשיחיים של רא"ה לחיזוק התקוות המשיחיות לשנת של"ה.

9 ראה דוד תמר, "הציפיה באיטליה לשנת הגאולה של"ה (ספונות, ב'), תשי"ח. הנ"ל, "האריז והרח"ו כמשיח בן יוסף", (שם, ז'), תשכ"ג.

10 ראה עזריה מן האדומים, מאור עינים (מנטובה, של"ד), דף קל"ט, ב', שמזכיר חישובי הקץ של רא"ה. גם גדליה אבן יחיאל, שלשלת הקבלה (ויניצאה, שמ"ו) דף מ"ו, א'–ב', מזכיר פירושו של רא"ה ל"נבואות הילד", אלא שלא השתמש בפירוש בחישוב הקץ שלו.

מיהו מחבר ס' "עץ הדעת"?

יעקב ש. שפיגל

בשנת תקנ"ט נדפס בשאלוניקי ספר "אור צדיקים" המכיל, כמפורט בשער, שלושה ספרים: (א) דרשות מרן ר' יוסף קארו. (ב) שו"ת הרמ"ה. (ג) "קונטרס על כללי הס"ס [הספקי-ספיקא] מהנשר הגדול הרב המפורסם מהר"ם ו' חביב זלה"ה". שמו של הקונטרס לא נכתב בשער הספר, אמנם בספר עצמו נכתב: "עץ הדעת למהר"ם ו' חביב", ואח"כ: "קונטרס הנקרא בשם עץ הדעת מנימוקי מהר"ם ו' חביב זלה"ה".

מי הוא ר' משה ו' חביב וזה? בפתרון שאלה זו נחלקו חכמים. ר' שלמה חזן, בספרו "המעלות לשלמה", מעשה גדולים, מערכת מ', אות ו', דף נ"ו, ע"ב, העיר: "אינו מהרמב"ח הר"ב ס' ג"פ [=הרב בעל ספר גט פשוט] ושאר ספרים, רק אחד מרבני שאלוניקי". ברם, א"ל פרומקין, בספרו "תולדות חכמי ירושלים", ב', עמ' 89, סבור שהמחבר הוא אכן מהרמב"ח, רבה של ירושלים. מ. בניהו¹ דן אף הוא בענין זה, וסבור כי הצדק עם ר' שלמה חזן. הוא מוכיח כי אכן חי אז בשאלוניקי חכם בשם זה, והוא כנראה מחבר הספר.

והנה מתברר כי קיים, כנראה, פתרון אחר לגמרי. כ"י אדלר 1226, הנמצא בספריית בהמ"ד לרבנים בניו-יורק, מכיל את חיבורו של ר' גבריאל קונפורטי (בן הרב דוד קונפורטי, בעל ספר "קורא הדורות") על כללי הש"ס, הנקרא בשם "יסוד עולם"². בדף ס"ב שם נאמר: "אמר המחבר, הנה האלקים אינה לידי קונטרס בענין ס"ס, מאסף ומחבר כל דיני ס"ס המפורשים בספרי הפוסקים ישנים גם חדשים, בדרך שקליא[!]³ וטריא, לא נראה כמוהו ביננו, מעשה ידי אמן בקי ה"ה החכם השלם סיני ועוקר הרים המנוח כמהר"ר שמואל ו' חביב תנצב"ה. והנה החכם השלם ו"ל הנו' חלקו לג' שרשים...".

תאורו של ר' גבריאל הולם את תאור הקונטרס שלפנינו, והעתיקותו מן הקונטרס נמצאות לפנינו ככתבן וכלשונו. נמצא, א"כ, כי מחבר הקונטרס הוא ר' שמואל ו' חביב. אין להניח שר' גבריאל החליף בין משה לשמואל, שהרי הוא בן-גילם, ואת מחבר הקונטרס הכיר מקרוב, שהרי הוא מוכירו בברכת המתים, וא"כ ידע על מותו. זאת ועוד, בעמ' ס"ד נמצא: "והנה בקונטרס כתב אלי החכם השלם כמוהר"ר שמואל ו' חביב ו"ל בזה וזה לשונו...". א"כ עמד בקשרי מכתבים עמו. ודווקא לומר שנשתבש השם פעמיים.

מיהו ר' שמואל אבן חביב?

ידוע לנו על חכם בשם זה, שהיה אחיו של מהרמב"ח רבה של ירושלים. זאת, מדברי

1 מ. בניהו, מי הוא ר' משה ו' חביב מחבר "עץ הדעת"? (תרביץ, כ"א), תשי"י.

2 יש לציין שאין ר' גבריאל קורא שם "עץ הדעת" על החיבור, הרי גם בשער "אור צדיקים" לא צויין פרט זה. ושמא השם מזמן מאוחר יותר. וראה: ל. בורנשטיין, לתולדות ר' דוד קונפורטי וחיבורו "קורא הדורות" (עליספר, ו'—ז'), תשל"ט. הגב' בורנשטיין הסבה את תשומת-ליבי לקיומו של כתב-יד זה.

יעקב ש. שפיגל

מהרמב"ח בספרו "גט פשוט", בו הזכירו שלוש פעמים³. בניהו⁴ הוסיף מעט לתולדותיו, ואף פירסם קטעים מתשובותיו. מאלה מתברר כי נולד בסביבת שנת שצ"ה, היה בירושלים, נסע לקושטא בשנת תכ"ח, ונפטר לפני שנת תנ"ו.
[לאחרונה נודע לי כי מצוי בירושלים כ"י של חיבור "עץ הדעת" עם שם המחבר, אבל לצערי לא הצלחתי לראותו. רק זאת אדע כי שם המחבר בכ"י זה אינו מהר"ם ׳ן חביב].

3 גט פשוט, תע"ט, דף ע"א, ע"ב; ע"ג, ע"ב; ע"ד, ע"ב, וציין לזה הרב שלמה חזן, המעלות לשלמה, בערכו.

4 מ. בניהו, תשובות בענייני השבתאות בכ"י "שבח נעורים" לר' שמואל בן חביב (סיני, מ"ו), תש"ך.

על הס' "בוצינא דנהורא"

מאת

אברהם שישא הלוי

ספר צנום זה נדפס לראשונה בלעמבערג, תר"מ¹. לפני נמצאת ההוצאה השניה², נדפסה ע"י המחבר, ר' נחמן יעקב ב"ר אליהו, "חונה בעיר באר". בהקדמה להוצאה השניה מספר המחבר את תולדותיו של הספר:

"אמר המביא לביה"ד. הן זה רבות בשנים עברו, מאז בא לידי מתנה טובה מרגניתא טבא, אור הגנו אשר עדיין לא היה לעולמים. המה כתבי קודש, לקוטים יקרים מפנינים שיצאו מפ' קודש הקדשים נשיא—אלקים רשכבה"ג רבי ר' ברוך נבג"מ ממעוזי ביז³... שנמצאו בכתובים אצל אחד מגדולי המקורבים של הק' הנ"ל, הנקרא בשמו ר' ליבלי אלטשיי-דאיוער ז"ל. וכאשר מבואר בפנים, מהסיפור שבקשו פ"א על ברית מילת בנו... כי מי ששמע ורגיל בדבריו הקדושים יכיר בטוב שיצאו ממקור מעין חיים פה קדוש הנ"ל. גם כשהראתי הכ"ק למראה עיני כבוד הרב החסיד המפורסם בנש"ק ר' מנחם נחום שליט"א מק' ליטין, נכד הק' רבי ר' ברוך נ"ע, נתן עדותו שהן הם דברת קדשו, ורבים מהני מילי מעליותא היו רשומים בזכרוננו הטור ממרן זקני הק'... והבאתי את המחברת הק' הנה לביה"ד בפעם הראשון שנת תר"מ ועתה הבאתיו להדפיסו שנית עם הוספות יקרים ליקוטי אמרים סיפורים נפלאים מהה"ק הנ"ל שהי' בכתובים ועדיין לא יצאו לאור, ורבים מהם מה ששמעו משמו מפ' ר' יוסקי ז"ל נכד המחבר ספר דגל מחנה אפרים מסדילקוב וצ"ללה"ה..."

המחבר/המלבה"ד הדפיס גם את ההסכמות שקיבל בפעם הראשונה, כולם הם מאת צדיקי בית ריזין⁴, החתומים ע"י משמשיהם, והם מן הסוג: "אקח ספר כאשר יצא לאור". הספר הזה זכה לתפוצה רבה, נדפס כפעם בפעם עם הוספות, מלואים וכד' וזכה אף למהדירים מפורסמים⁵.

1 הוצאה ראשונה זו לא ראיתי.

2 השער: חמ"ד, תרמ"ד. מאחורי השער: Lemberg, 1884. דובנוב, תולדות החסידות, תש"ד, עמ' 395, מס' 134, רושם כהוצאה שניה את זו של פיעטרקוב, תרמ"ט. פריעדברג רושם: לעמבערג, תרמ"ה. כאמור, ההוצאה השניה היא תרמ"ד, ויצאה על יד' המחבר/המהדיר, לפי דבריו הוא — עם הוספות.

3 נפטר ח"י כסלו, תקע"ב. ראה: י. אלפסי, חסידות ת"א. 1974, עמ' 31.

4 על אף שהמהדיר כותב: "אלה הם התעודות כלשונם אות באות שבאו על הספר כשיצא לאור בפעם הראשון שנת תר"ם", בכל זאת השמיט, משום־מה, את הסכמת רבה של לבוב, הרה"ג ר' צבי הירש אורנשטיין, שנדפסה בהוצאה הראשונה. דובנוב מוכירה בעמ' 395. איני יודע אם נדפסה בהוצאות הסטריאוטיפיות הרבות של הספר. אכן בהוצאת ישיבת "אור מרדכי" ברונקס, נ"י, תשט"ו, עמ' (4), נדפסה.

5 ר' ראובן מרגליות, זאמוטש, תרצ"א; נ. בן מנחם רשם את הספר בין "ספרי הרב

דובנוב הכיר את הקונטרס, כמובן, ומפרט תוכנו ברשימת ספרי היסוד של התסידות⁶. הוא אינו משוכנע שיסודותיו של הספר נאמנים הם. דובנוב מסכם את דברי המלבה"ד, ומוסיף משלו: "והמאמץ יאמין", כלומר שהוא בעצמו אינו מאמין באוטנטיות של מקורותיו⁷. והפעם צדק. ותנא מסייע לו.

הרה"ג יחיאל מיכל היבנר זצ"ל, רבה של ניונוב בגאליציאה, מי שזכה עוד לקבל פני צדיקי גדולי התסידות והיה מקורב אצל בעל ה"דברי חיים", וביחד היה מסתופף בצל צדיקי בית סטערטין⁸, מתרעם הרבה על ספר "בוצינא דנהורא", בספרו על תהילים, "מיכל המים"⁹. מן הנכון להעתיק דבריו, שכתבם דרך-אגב, אחרי שהביא מאמר מתוך ספר "חדש ממש 'שמן הטוב'¹⁰ אות מ"ט, שהגאון הק' ר' שמעלקא מניקלשפורג וכו'... ודפח"ח:

ואם אמנם דגם בספר "בוצינא דנהורא" מובא כן בשם הק' ר' ברוך ממעזיבין, הצצתי בין החרכים כי האיש עשה רמאות וזיופים בקונ' הוזה להגדיל המהדורא ולהרבות שכרו... אגב אורחין ארדוף אצני כמה הערות שרשמתי בגליון "הבוצינא דנהורא"... אתה הראת לדעת כמה פסלנות עשה האיש הזה¹¹. ובה זכיתי להבין את שרבה"ק זי"ע בנש"ק מרוזין נתנו מהדום עליו מלאכתו נעשית על ידי אחרים. והיו מן הראוי שיבואו בעצמם עה"ת בדברי קדוש אשר היה בר גילם בעבודה שבלב בקדושה ובטהרה, ודרכם בקודש היה ליתן מליצה לקרוביהם בחת"י קדשם. רק באנשים אחרים היה מלאכתו נעשית על ידי אחרים והוא הדבר אשר דברתי אם שלא רצוה[נ] להמנע לגמרי מזה כי מעט מן האור דוחה הרבה מן החשך, עכ"ז תותמו של הקב"ה אמת, ואמרו ביומא ד' ס"ט ע"ב מתוך שידעין בהקב"ה שאמתי הוא לפיכך לא כזבו בו. ופעם אחת מצאתי את האיש בבית המדרש והיה מלקט מספרים הקדושים רושם ומטמין באמתחתו וחוששני¹² שעוד ידו נטויה לעשות כיוצא בו. והקב"ה יפרסם את החנפים וינחני במעגלי צדק למען שמו וישים בלבנו רוח טהרה".

בהערותיו הראה הגאון הרי"מ היבנר זצ"ל שחלק הגון של המאמרים ב"בוצינא דנהורא" מקורם בספרים אחרים, ואינם מתורתו של הר"ר ברוך, כמו בספר "נועם אלימלך", ב"ייטב פנים", ועוד, והמחבר הדפיסם על שמו. ואף אלה שהם משל הרי"ר ברוך נלקטו מתוך מקורים נדפסים – אבל כתב יד מקורי מאחד ממקורביו הר"ר ברוך לא היה ולא נברא¹³.

ראובן מרגליות ז"ל, סיני אב-אלול, תשל"ב, מס' 37, כנדפס בלבוש. הנכון הוא, שנדפס בזאמניטש, כרשום בשער. רק מקום ההפצה היה לבוש.

6 דובנוב שם, ובגוף הספר עמ' 109, הערה 1.

7 שם בהערה 1, הוא כותב: "בהקדמת המוציא לאור נאמר, שהכתבים נמצאו בידי אחד ממקורביו של ר' ברוך. אבל עדות זה מוטלת בספק". בכל זאת בונה דובנוב על יסודות האמור בספר את תאור דמותו הרוחנית של הר"ר ברוך, מנקודת מבטו העויינית, שהוא, דובנוב, רואה בה את אישיותו. ציור סוביקטיבי, המעיד על משפטים קדומים, לבסס את אלה – אפילו "עדות המוטלת בספק" מספיקה לו.

8 כיון שספרי המחבר אינם תחת ידי, אין בידי, לצערי, לתאר את תולדותיו.
9 שהוא חלק שני של ספרו "מעשה יחיאל", סאטמאר, תרס"ז. דבריו הנוגעים לעניינו הם בחלק ב', דף ט', עמ' ג' והלאה, אות קכ"ז.

10 לר' אברהם שמחה בונם חיים מיכעלזאהן, פיעטרקוב, תרס"ה.

11 אף פעם אינו מזכיר את שמו של המחבר/המהדיר.

12 את הדברים רשם הרה"ג יחיאל מיכל היבנר זצ"ל על גליון מחברתו הוא סמוך ליציאתו לאור לערך תר"מ. אבל הנדפס בספרו מיכל המים, סידר לערך תרס"ה-תרס"ו, סמוך לזמן הדפסת ספר שמן הטוב, הנ"ל בהערה 10.

מן הענין להוסיף שאת ה"בוצינא דנהורא" הדפיס, כאמור לעיל, גם הרב ראובן מרגליות ז"ל, בעת שהיה עוד מוכר-ספרים בלמברג, בשנת תרצ"א, בשם "מקור ברוך", והוסיף עליהם סיפורי מעשיות, דברי תורה ועוד. ההוספה החשובה הוא מאמרו של הרב הבקי הנפלא, ר' חיים בער גראסס זצ"ל, הידוע בשם ה'פעטריווער עליו' 15. גם הוא, כרבה של גיזנוב לפניו, עקב אחרי מקורות דברי התורה שב"בוצינא דנהורא", ובבקיאותו הראה לדעת, כקדמו, שהחלק המכריע נמצא כבר בספרים שונים, על שמות של צדיקים וחסידים אחרים. גם ר' ראובן מרגליות וגם ר' חיים בער גראסס הכירו את ספרו של הרי"מ היבנר 14, ואף משתעשעים בדבר אחד מדברי הביקורת שלו. בכל זאת אינם מזכירים את העובדה שהלה כבר שדא נרגא בעיקר יסודו של ה"בוצינא דנהורא", דהיינו שאין ליתן אמון בדברי המהדיר כי היה לפניו כתב-יד מקורי. שניהם באו רק להשלים את אשר התחיל בו רבה של גיזנוב, להצביע שלפנינו רק אוסף של אימרות, אשר חלקו הגדול אינו אלא תולדה דכתיבה.

13 נולד במונקאטש, לערך תרל"ה, ונפטר שם כ"ט תמוז תרצ"ח. בקיאותו היתה להפליא, וכמו-כן ידיעותיו בקשרי היחס של משפחות מיוחסות. לא כאן המקום לפרט מאמריו ו"אילני היחס" שחיבר. אכן, כדאי להעיר שהוא חיבר את יחס משפחת קאמארנא, והיא נדפסה בראש ספר תהילים עם פירוש "בן-ביתי", אויגוואר, תרפ"ו, עמ' ח'—י"ב. בסופה כתב מוציא לאור הספר, ר' חיים יעקב סאפרין: "כל זה נעשה בהוספות הרבה דברים על ידי ידידי הרב הגאון המפורסם מו"ה חיים דוב גראס שליט"א ממונקאטש יע"א". ספר תהילים ע"פ "בן-ביתי" יצא לאור בניו-יורק, בצילום, ע"י הרב ישכר דוב ספרין, תשל"ו. איך שהוא נמחק מן הספר שמו של מחבר התולדה ואילן היחס, ונשאר חתום רק: "הק' חיים יעקב סאפרין".

אגב: דברי ר' מאיר וונדר בהערה לתולדותיו של הרה"צ ר' שמעון יעריסלאווער, שנדפסו בסוף ספר "תורת שמעון השלם", ירושת"ו, תשל"ד, בשם "אהל שמעון", עמ' ק"ב, הערה 6, צריכים תיקון. כל הדברים שזכרו על יד רח"ד גראסס כנדפסו, למעשה נדפסו. ולא כאן המקום להאריך. תאריך פטירתו, ע"פ ידידי ר' בעריש וויינבערגער הי"ו מגיו יורק.

14 הרה"ג ר"מ היבנר זצ"ל הדפיס בספר הנ"ל מרח"ד גראס תשובות אליו, וגם קונטרס י ש מ ח י י מ .

הערה

(למאמר: 'חיבוריו של רז"ה בעל ספר המאור'; עלי ספר ו'ו', עמ' 58/9)

יהודה ברומר

בעגין הערבובים שבספר הלכות שחיטה ובדיקה לרז"ה, שמר בידנוביץ הוציאו לאור מכת"י שבספריית הסמינר שבניו-יורק בשם הכולל "תוט המשולש השני", והוא תחסייר מן הטכסט שבכת"י ובמקום תחסר תכניס קטע אחר. רצוני להעיר שכולם מכת"י אחד הם, ונודקר לפני המהדיר תילוף שני קטעים מאותו הקובץ. המדובר בכת"י R513. הוא מחזיק כמה ספרים קטנים שנכתבו בידי סופר אחד. מספר דפיו 115. תחסר בחוט המשולש הוא (לפי עמודי הכת"י) מעמ' 109א' שורה 9 מלמטה, עד עמ' 110א' שורה 5 מלמטה. במקומו תכניס קטע מעמ' 88א', סמוך לראשון, עד עמ' 89א' שורה 8. הקטע הוא מספר הלכות טריפות לר' יהודה בר נחן, שגם אותו הוציאו מר בידנוביץ לאור [בשנת תש"ג] וקראו "ספר ריב"ן", ואת הקטע שהחסיר מספר רז"ה תכניס במהדורתו של ספר ריב"ן, עמ' 5 שורה 17 עד עמ' 6 שורה 17.

[— ספר זה אינו בספריה הלאומית בירושלים, ואף לא בספריית הסמינר בניו-יורק, ולא ראיתיו עד היום. — העורך].

ספרים שנתקבלו במערכת

הרב אברהם קלוזנר, ספר מנהגים (= מנהגי מהרא"ק), יו"ל עפ"י כ"י ודפוסים, בתוספת מבוא, מראה מקומות והערות ע"י הרב יונה יוסף דיסין. מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ח. 19, קנ"ד ע'. 8°.

הרב אייזיק טירנא, ספר המנהגים [ובסופו: מנהגי הרב זלמן יענט], יו"ל עפ"י כ"י ודפוסים, עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות, מפתחות ומבוא מאת שלמה י. שפיצר. מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט. 22, רי"ג ע'. 8°.

הרב יעקב מולין, שו"ת מהרי"ל, יו"ל עפ"י כ"י ודפוסים, עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות, מפתחות ומבוא, ע"י הרב יצחק סץ. מפעל תורת חכמי אשכנז, מכון ירושלים, ירושלים, תשמ"מ. 45, ש"צ עמ'. 8°.

הרב מנחם עזריה מפאנו, אלפסי זוטא, מופיע לראשונה עפ"י כ"י המחבר, עם מראה מקומות, הערות והארות ע"י הרב אליהו דב פינס. חלק שני (יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, ב"ק, ב"מ, ב"ב, סנהדרין, מכות, שבועות, אלילים, חולין). מפעל אור המזרח, מכון ירושלים, ירושלים, תשמ"מ. 6, רצ"ג ע'. 4°.

אוצר מפרשי התלמוד, מסכת סוכה, חלק א' (— כ"ט, ע"ב). נערך ע"י הרבנים: יצחק קולין, ישעיה גולדשמיט, שמעון וייזר, חיים אייזיק טעפ, יוסף בוקסבוים ואברהם קבלקין. מכון ירושלים, ירושלים, תשל"ט. תתקצ"ח טורים. 4°.